

6/33
СРБИЈА
У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ
БОРБИ

ИСТОЧНА СРБИЈА

НОЛИТ-ПРОСВЕТА

ИСТОЧНА СРБИЈА

*НА ОСНОВУ САКУПЉЕНОГ И ОБРАЂЕНОГ МАТЕРИЈАЛА
КЊИГУ НАПИСАО*

СЛОБОДАН БОСИЉЧИЋ

1963
НОЛИТ □ ПРОСВЕТА
БЕОГРАД

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

БИСИЋ Милорад, БОЖИЋ Добривоје, БОСИЉЧИЋ Слободан, ВАСИЉЕВИЋ Живан, ВУЧКОВИЋ Сретен, ГЛИГОРИЈЕВИЋ Душан, ГЛИГОРИЈЕВИЋ Иван, ДРАГУТИНОВИЋ Вукашин, ЈЕЛЕНКОВИЋ Војислав, КЕЦМАН Јован, КОВАЧЕВИЋ Душан, ПЕТРОВИЋ Мирко, ПОПОВИЋ Бранко, РАДОЈИЧИЋ Драгоман, РАДОСАВЉЕВИЋ Добривоје, РАДОСАВЉЕВИЋ Никола, СИБИНОВИЋ Момчило, СИМЕОНОВИЋ Јанко, ТУРТИЋ Михаило, ЦОЈИЋ Миодраг.

*ОВУ КЊИГУ ИЗДАЈЕ
ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ
ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ УСТАНКА
И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ*

ПРЕДГОВОР

Борба наших народа за своје национално ослобођење и стварање нове Југославије и за победу социјалистичке револуције захватила је од оамог свог почетка и источну Србију. Народноослободилачку борбу у овом крају, у којој су учествовали широки слојеви радног народа, предвођени Комунистичком партијом Југославије, нису могли сломити ни најтежи ударци непријатеља, који је био животно заинтересован да што чвршће и несметано влада на овом терену, јер је он имао за њега изванредан стратешки и економски значај. Пре него што се у овој кризи изнесе развој ове борбе, потребно је претходно осврнути се и на извесне чињенице које имају посебан значај у развоју излаганих догађаја.

I

Источна Србија била је одувек изразито пољопривредно подручје. Али због богатства рудама, нарочито у њеном планинском масиву, који се протеже од Дунава према југу, рударство је у њеној привреди имало већ одавно значајно место. Средином прошлог века отворен је рудник гвожђа и бакра у Мајданпеку. А почев од осамдесетих година отворено је, страним и домаћим капиталом, више угљенокопа на подручју Зајечара и Књажевца, а касније и Бољевца. Године 1903. француски концесионари отворили су велики рудник бакра у Бору. Сем рудника, друга се индустрија није развијала. У рудницима је доминантне позиције држао француски и белгијски капитал, а касније, неколико година пре другог светског рата, почео је да надире и немачки капитал, који је, поред извесног продора у Бор, добио неколико концесија на рудним пољима ближе Дунаву. Развитак рударства у овом делу Србије имао је типично колонијалан карактер, јер је страни капитал добијао изузетно повлашћен положај и остваривао екстра-профит безобзирном експлоатацијом јефтине радне снаге и раубовањем природних богатстава.

Поред руда у источној Србији је одувек било и великих шума. Пространи комплекси под шумама, који се највећим делом налазе између Дунава и Бољевца, били су изложени сталној пљачкашкој експлоатацији од стране домаћих крупнијих трговаца.

На томе подручју су само три града — Зајечар, Неготин и Књажевац — представљали нешто значајније центре, мада су и они били само мале паланке заостале периферне провинције. Док је Зајечар имао око дванаест хиљада становника, Књажевац и Неготин једва су бројали пет до шест хиљада. Они су се врло споро развијали и често су стагнирали. Градску привреду представљао је ситан трговачки капитал и примитивно занатство, које је стално опадало и узмицало пред надирањем индустријске робе. Локалне банке бавиле су се искључиво зеленашким пословима, без икакве оријентације на развијање привреде. У овим градовима, као и у осталим местима Тимочке крајине, сем неколико полуиндустријских радионица, није било готово ниједне веће фабрике. Индустријска делатност имала је углавном аграрно-прерађивачки карактер. Највише је било млитина, а поред њих неколико кожара, пецара, циглана и црепана, столарских радионица и једна пивара. Поред овога постојале су и две трикотаже.

У таквим условима радници, сељаци и други друштвени слојеви све више су осећали негативне последице економских и друштвених кретања и превирања, која су добијала све сложеније и оштрије форме уколико се приближавао рат и опасност од фашизма.

Радничка класа, која у овом крају постаје бројнија тек у првој деценији овога века, упошљавањем све већег броја сељака у рудницима око Зајечара и Књажевца, није се још, највећим својим делом, дефинитивно одвојила од села, и није се у потпуности консолидовала као пролетаријат. Само је у Мајданпеку постојао устаљен пролетаријат, који је искључиво живео од наднице, без икаквог допунског прихода од земље. Највише радника било је запослено у Бору. Али је њихов састав био прилично хетероген. Поред уписаних сељака из околине, изванредан број радника довођен је из других крајева. У угљенокопима су готово искључиво радили сељаци. Овакву радничку класу тешко су притискивале ниске наднице, обесправљеност, несигурност на послу и самовоља послодаваца. Поред рударских радника, знатан број чинили су занатски радници, чији је положај такође био врло тежак. Према попису од 1931. године, на територији Тимочке крајине било је уписано 9766 радника у индустрији и занатству, а надничара и слугу било је 2614. Највише радника било је у тадашњем зајечарском срезу, који је захваћао и подручје Бора — њихов број је износио 4989. Од тога

су највећи део представљали радници у самом Бору. По броју радника долазе затим срезози у којима су угљени рудници — у заглавском срезу било је 1437 радника, а у бољевачком — 1191. Делимичним оживљавањем привреде, после велике економске кризе, број радника се до избијања рата у извесној мери повећао. Бор је 1939. године имао 6101 радника, а следеће, 1940. године — 5492.

У политичком животу у прошлости ова радничка класа заузимала је значајну улогу у друштвено-политичким кретањима, без обзира на своју структуру и свој ниво. Већ деведесетих година прошлог века јављају се у Тимочкој крајини прве радничке организације. А касније, када је основана Социјалдемократска партија Србије, 1903. године, и у овом крају стварају се њене организације. На томе је радио и Димитрије Туцовић, који је лично учествовао на скуповима рудара и осталих радника. У првој деценији овога века рудари Вршке Чуке, Мајданпека и Бора имали су неколико великих и упорних штрајкова. Одмах после првог светског рата радници и сељаци у Тимочкој крајини стали су у великом броју уз Комунистичку партију Југославије. Рудари и железничари представљају су тада озбиљну револуционарну снагу. После забране КПЈ и даље су постојале илегалне организације КПЈ и класне радничке организације. Из редова ове радничке класе израстао је и познати раднички борац Пера Радовановић, рудар из Бора, који је касније био и члан ЦК КПЈ. У време појачане монархистичко-буржоаске реакције радничка класа из Тимочке крајине, мада обезглављена и без својих класних организација, ступала је у неколико махова у борбу за своја права. У таквој њеној револуционарној прошлости није било увек континуитета, али су из ње ипак настале борбене пролетерске традиције, које су живеле у редовима радника.

Економски положај сељака, мада у основи исти као и у другим деловима Југославије и Србије, имао је и извесна своја обележја. И овде су многи сељаци били дужни локалним банкама, трговцима и богатијим сељацима, али презадужење није био једини њихов проблем. Сељаштво је трпело због свог општег положаја и бесперспективности сељачке привреде у систему тадашњих економских и друштвених односа. Али сељака су најјаче погађали бесцење и тешкоће уновчавања онога што би произвео на свом ситном газдинству. То су нарочито осећали они сељаци који су постали робни произвођачи. А један део најнапреднијих села у Тимочкој крајини већ је био озбиљно закорачио у робну производњу. Овакву ситуацију погоршавали су одсуство добрих комуникационих веза и недостатак значајнијих потрошачких центара. У овим условима израбљивање сељака од стране

градских и сеоских трговаца и крупнијих шпекуланата из других крајева постајало је још безобзирније.

Са друге стране, сељаке су притискивале обавезе према држави, високе цене индустријских производа и немогућност да се ван пољопривреде запосли вишак радне снаге са села. На тај начин, село је патило од сталне оскудице у новцу и од све веће немаштине. Осим тога, општа политичка нестабилност у земљи, обесправљеност радног сељаштва и малтретирање овога од стране корумпираног чиновништва стварали су све неподношљивију ситуацију за сељака. У пролеће 1935. године јавио се врло широк покрет међу сељацима у околини Бора, са захтевом да им се да обештећење за земљу која је опустошена отровним димом из тадашњих несавремених борских топионица бакарне руде. Почетком јуна исте године овај се покрет завршио крвавим сукобом између побуњених сељака и жандарма. Том приликом врше сељака је погинуло и рањено.

Због опште нестабилности у земљи градско становништво тешко се опорављало од последица економске кризе 1929—1933. године. У малим градовима полусељачког карактера, који су имали једва понеку хиљаду становника, још јаче се осећала економска и општа безизлазност.

Свим радним слојевима становништва бивало је све јасније да економска и друштвена ситуација у којој се земља налазила не може дуго трајати. Људи су ишчекивали и желели дубље политичке и друштвене промене.

Отворено и потенцијално нерасположење према предратним режимима расло је у народу сваким даном све више уколико су у земљи узимали маха профашистички елементи и уколико су се унутрашњи владајући кругови све видљивије везивали за хитлеровску Немачку и за осовину Рим—Берлин. У таквим условима почеле су да губе тле у народу и грађанске странке. Расположење народа нагињало је све више оној политици за коју се тада залагала и борила Комунистичка партија Југославије, окупљајући све демократске снаге и борећи се за демократско разрешавање свих проблема у земљи, за права радног народа и за одлучну спољну политику у циљу очувања националне независности, угрожене фашистичком завером. Партија и радне масе су срећу се на питањима од најбитнијег значаја за опстанак земље. Комунисти су упорним и организованим радом стално јачали свој утицај међу радним масама. Антифашистичко расположење постајало је сваким даном све веће, а упоредо с тим стално је растао и углед Совјетског Савеза.

Пред сам рат, а још видљивије после априлског слома, реакционарне снаге врше своје прегруписавање. Многи грађански политичари пасивизирају се, повлаче се у позадину збивања, а појављују се нови, обично са непознатом

политичком грошлошћу, но који од најчешће још одраније били повезани са закулисним профашистичким снагама и страним агентурама.

Дре априлског слома позивање војних обвезника на вежбе и делимична мобилизација до 27. марта, а нарочито мобилизација после 27. марта, наишли су на велик одзив у народу. Обвезници су се одазивали одмах, без потиштености и панике. Деморализација се јавља делимично тек последњих дана априлског слома под утицајем очите издаје и капитуланства војних команданата и владајућих врхова.

Првих дана окупације у народу преовлађује осећање јединства против окупатора. На појединце који су се одмах повезивали с Немцима гледало се с презирам. Ови гаје наду у слом Немачке и свесни су неминовности даље борбе.

Тек касније, пред сам почетак народноослободилачке борбе и у њеним првим данима, Немци делимично успевају да унесу забуну у неке слојеве помоћу квислиншких влада М. Аћимовића и М. Недића. Ослањајући се на остатке старог државног апарата и на најреакционарније политичаре, претежно у градовима, а делимично и у селима, Недић покушава да развије дух сарадње са окупатором. Други окупаторски сарадници, међутим, остали су без икаквог утицаја. У источној Србији љотићевци нису никада могли да успоставе своје организације. Слично је било и са попом Сувејкићем, експонентом Антонескуове румунске иридените. Али када се народноослободилачка борба почела ширити и узимати маха, појавили су се четници, најпре Пећанчеви, а касније Драже Михајловића, који постају главни разбијачи народног јединства. И као такви, они се све више разоткривају у даљем току народноослободилачке борбе.

Окупатор је на овом подручју покушао да употреби и посебну тактику. Немци, Румуни и Бугари рачунали су да ће за своје аспирације искористити извесна спољна обележја овога краја. Источна Србија је етнички сложена. Но њено становништво има јединствену, српску националну свест, са истим историјско-државним традицијама. Стога су сва кретања у осталим крајевима земље имала одјека и еличне последице у источној Србији. У Немачкој су постојале намере да се за источну Србију створи посебна администрација. Антонеокуова Румунија покушала је да организује покрет за прикључење североисточне Србије Румунији, а фашистичка Бутарока је неке делове већ укључила у еастав своје територије. Али сви покушаји и интриге у том правцу нису дали никакве резултате.

У рачунима империјалиста и у њиховој подземној борби североисточна Србија имала је изузетну важност због Бора и Вердапа. Пред еам рат око Вердапа се води жестока борба преко тајних агентура. Немачка је имала посебан интерес да

се после избијања рата очувају неоштећени Бор и Ђердап. Стога су Немци делимично већ пре рата, као и други пре њих, организовали своје пунктове на овом подручју, што је донекле утицало на политичка збивања у њему.

Али акција Комунистичке партије на овој територији озбиљно је пореметила све ове непријатељске маневре, а народноослободилачки покрет који је настао временом их је потпуно онемогућио.

II

У кошмару збивања пред рат, а нарочито у трагичним данима које је наш народ преживљавао после априлског слома 1941. године, једина организована политичка снага која је остала са народом у овом крају, као и у осталим крајевима раскомадане Југославије, била је Комунистичка партија. А у Тимочној крајини су у то време већ постојале чврсте организације Комунистичке партије Југославије и СКОЈ-а.

Средином тридесетих година Комунистичка партија Југославије почиње поново да ствара своја упоришта и да успоставља утицај у Тимочној крајини, што ускоро доводи до појаве и првих партијских организација. Тада од стране Покрајинског комитета за Србију овај терен посећују, ради указивања помоћи организацијама, Спасенија Бабовић, Крсто Попивоца и Петар Стамболић. Мада је и овај рад био још дуго скучен и без већих резултата, он је ипак значајан као припрема за каснију успешнију активност.

Изласком с робије Добривоја Радосављевића и његовим доласком у Зајечар 1937. године успостављају се чвршће везе с Покрајинским комитетом и од тада почиње свестранији и интензивнији рад на стварању организација КПЈ и СКОЈ-а. У то време, пошто је за секретара Централног комитета дошао друг Тито, настао је снажан заокрет у Комунистичкој партији. Нови дух који је он уносио у редове комуниста подстакао је свуда одлучнији рад на јачању Партије и СКОЈ-а. Покрајински комитет Србије послао је 1939. године у овај крај Филипа Кљајића за партијски рад и Љубу Нешића да руководи СКОЈ-ем. Исте године, ради пружања помоћи организацији, на овај терен долазе секретар ПК Александар Ранковић и члан ПК Буро Стругар, а следеће, 1940. године — Светозар Вукмановић, а потом Спасенија Бабовић, која је исте године учествовала у име ПК на окружној партијској конференцији, на којој је формиран Окружни комитет.

Иако још малобројна, партијска организација Тимочке крајине је 1940. године, после одржане конференције у Зајечару, послала на Пету земаљску конференцију два своја

делегата: Добривоја Радосављевића, секретара Окружног комитета, и Васу Дрецуна, рударског радника из Бора.

У почетку 1941. године и у данима припрема за оружани устанак и стварања партизанских одреда у зајечарском округу било је око 90 чланова Партије и близу 300 чланова СКОЈ-а. Међутим, захваљујући општем утицају у и утледу Комунистичке партије Југославије, као и претходном раду комуниста на овом терену — у општеном расположењу и политичкој ситуацији у априлским данима 1941. године — снага ове, не тако бројне али већ утицајне, организације била је довољна за предстојеће судбоносне задатке.

Попгго до априла 1941. године није било среских комитета, сем у Књажевцу и Неготину, где су постојала среска партијска руководства, Окружни комитет је непосредно држао везе са партијским организацијама и са појединим члановима у Зајечару, Бору, Мајданпеку и у тимочким, зајечарским и бољевачким угљеним рудницама, као и у низу села у Тимоку и Крајини.

Користећи се синдикалним организацијама, омладинским секцијама Удружења Тимочана и Крајинаца, задружном омладином, студентским организацијама и другим формама легалног деловања, развијајући стално политичке акције, а посебно акције за одбрану земље, као и за помоћ Чехословачкој пре њене окупације, организујући пгтрајкове радника и сл. — комунисти су већ раније, пре формирања ОК, створили широк круг сарадника и симпатизера, који су после априлских дана постали права политичка језгра и поборници политике Партије у новим условима, под окупацијом.

На основу директиве ЦК КПЈ и ПК за Србију, Окружни комитет, заједно са среским партијским руководством, за рејон Тимока и рејон Крајине, почео је одмах по окупацији земље организовано да ради на припреми оружаног устанка. Ради давања помоћи и формирања окружног војног комитета долази тада из Београда Филип Кљајућ. Истовремено се развија врло широка политичка активност на читавој територији округа. У многим местима и селима одржавани су масовни скупови грађана, на којима су говорили комунисти и сарадници Партије.

Спроведећи директиву ПК Окружни комитет је пришао формирању партизанских одреда. Сви комунисти позвани су да ступе у оружане јединице, а за рад у градовима и селима остављен је, у почетку, врло мали број чланова Партије.

Захваљујући општем политичком утицају Партије, ослободилачком расположењу маса и организованом раду и утицају партијских организација, партизански одреди су брзо нарасли, нарочито бољевачки и мајданпечки. А ору-

жанаборба ових одреда имала је значајних успеха у највећем делу источне Србије.

Први порази, одступања, осипања одреда и њихово свођење на кадровска језгра, као и погибија неколико најистакнутијих комукиста и наилазак зиме, захтевали; су престројавање и предузимање нових организационих и других мера за наступајући период. Неки чланови Партије повучени су из одреда и отпочела су се стварати партијска руководства на терену. У зиму 1941. године почело се, како од стране комукиста у партијским руководствома на терену, тако и од стране партизанских одреда, са еистгематским и дугорочнијим политичким радом на организованом проширивању основе народноослободилачког покрета, на стварању мреже упоришта и пунктова на највећем делу територије. Због тога све репресалије које је непријатељ предузимао нису никада касније на територији Тимочке крајине успеле да изолују НОП нити да нанесу озбиљнији удар напгим снагама или да их униште.

Широка непријатељска офанзива предузета и на овом терену 1942. године није непријатељу, и поред масовног терора и хашпења углавном у долини Тимока, донела никакве озбиљније резултате, сем ако се изузму неколике издаје и провале деморалисаних појединаца.

После разбијања Крајинског партизанског одреда и Мајданпечке партизанске чете северни срезиви округа остали су дуже без организованог рада партијске организације на терену. Сем Неготина и околине, као и подручја од Неготина према Зајечару, остали део — територија Брзе Паланке, Кладова и Доњег Милановца — практично није имао организације све до краја 1942. године. Комитет који је 1942. године формиран у Неготину, са задатком да продире на ово подручје, није постигао веће успехе. Озбиљнији политички рад уследио је тек када је на овај терен дошла новоформирана Крајинска чета, издвојена из Тимочког партизанског одреда у лето 1942. године. Активношћу комукиста и бораца ове чете, каои каснијом активношћу партијског поверенства за рејон Доњег Милановца и Мајданпека, долази до оживљавања политичког рада и утицаја и на овом делу терена.

Утицај Партије и НОП у 1942. години стално се шири, мада због опште ситуације у Србији и због мера које је непријатељ предузимао у овом периоду није могло дићи до бројчаног јачања партизанских одреда. Због сталне офанзиве непријатеља и његовог настојања да уништи наше јединице, било је неопходно да се у појединим моментима пре свега сачува жива снага и да се избегну фронтални сукоби. То је захтевало велику умешност и често посебне напоре с обзиром на велику премоћ непријатеља и на одсуство

партизанских јединица на суседним теренима, односно на недостатак веза и координације са овим јединицама тамо где су оне постојале.

Међутим, и поред тога што у току друге половине 1942. и у зиму 1942—1943. године није било већих оружаних борби и акција, присуство наших јединица, њихово постојање, акције и организовани рад партијских руководства на терену учинили су да је основа јединственог народноослободилачког фронта стално јачала. Она је постала шира нарочито када су у средиште политичког рада, као и оружаних акција, стављена животна питања становништва: одбрана жетве, борба против одласка у радне логоре, против присилне мобилизације итд. А то је нарочито дошло до изражаја у току 1943. године.

После периода стагнације у погледу придолажења нових бораца у партизанске одреде, почевком 1943. године, а касније све више, долази до снажног јачања партизанских одреда у Тимочкој крајини, као и до широког организованог рада на читавој територији округа. Ово је настало као резултат интензивнијег развоја народноослободилачке борбе у Југославији и опште ситуације на савезничким фронтима, али и као посебан резултат претходне политичке активности.

У првој половини 1943. године на неколиким партијским саветовањима које је одржао Округни комитет Партије, уз учешће делегата ПК, као и на два партијским конференцијама на којима је учествовало читаво чланство са терена и из одреда, свестрано је размотрен пређени период.

Ова саветовања и конференције несумњиво су допринели да се реалније сагледају могућности за шири развој политичког рада и за успешније оружане акције против непријатеља. Они су учинили да се учврсти вера код комуниста и осталих бораца у сопствене снаге и могућности, да се среде и консолидују партијске и скојевске организације и да се многи задаци политичког рада јасније сагледају. Договори на овим саветовањима и конференцијама, уз коришћење општих услова и расположења маса, озбиљно су помогли да се изврши нова мобилизација како политичких, тако и оружаних снага и да се приступи широкој офанзиви. Тако се ускоро дошло до нових значајних резултата на војном и политичком пољу.

Срески комитети били су носиоци широке политичке акције у свим градовима и селима округа. Знатно се повећао број сарадника НОП, број чланова Партије и СКОЈ-а, као и број разних актива, одбора и пунктова.

Имајући пред собом снаге које су све више расле и које су му задавале све веће и теже ударце, непријатељ је већ од 1942. године, а нарочито крајем јесени 1943. године, преду-

зимао свестрану акцију да сузбије јачање НОП. После неуспеха тзв. Аћимовићеве офанзиве он је, уз жесток терор и репресалије над становништвом, вршио масовну мобилизацију у недићевске, а нарочито, и све више, у четничке јединице.

Од новембра 1943. године непријатељ даноноћним нападима, блокадама, рацијама, масовним хапшењима и ликвидирањем сарадника НОП настоји да исцрпи борце, да омете снабдевање и, посебно, да онемогући склањање рањеника. Извршивши концентрацију свих својих снага са читавог подручја од Мораве до Дунава, које је бацио на Зајечарски партизански одред, непријатељ је наиласком зиме довео одред у врло тежак положај.

У таквој ситуацији, када је непријатељ свим тим мерама најозбиљније запретио да десеткује наше јединице и да уништи партијске комитете и чланство — у том периоду погинуло је више од половине чланова Окружног комитета СКОЈ-а, секретар ОК Партије и више чланова среских комитета Партије и СКОЈ-а, поред низа других активиста и сарадника, а такође је ликвидиран и изванредан број склоњених рањеника — у таквој ситуацији наметнуо се као једини излаз: извлачење из блокада. Окружни комитет Партије и штаб Зајечарског партизанског одреда, уз конзултовање скоро читаве партијске организације, доносе одлуку да пређу преко Мораве, на слободну територију Топлице и Јабланице, како би начинили предах, растеретили се од рањеника, које су морали носити са собом, и снабдели се муницијом. Са одредом је пошао и највећи део чланова среских комитета, изузев другова из Бора и групе из северног дела округа, са којом је била прекинута веза.

Овај корак морао је бити учињен упркос сазнању да ће он имати и негативних последица, јер ће непријатељ на остављеном терену предузети низ мера одмазде и терора. Али, и поред жртава које су у међувремену пале од четничке каме у Тимочкој крајини, боравак на територији Топлице и Јабланице представљао је велику помоћ нашим оружаним јединицама: оне су се средиле и, пре свега, снабделе муницијом за нове предстојеће одсудне битке. Ове јединице су за време свога бављења на слободној територији дале и ту значајан допринос учествујући у заједничким борбама против окупатора и четника.

После разбијања непријатеља и ослобађања територије извршено је ново конституисање партијских и других политичких организација и предузета је широка акција за помоћ фронту, који се са одступањем непријатеља све више удаљавао од овог подручја.

Како је овај део Србије дефинитивно ослобођен пре осталих, овде су се раније јавили проблеми око сређивања

ослобођене територије, а пре свега око организовања нове народне власти.

Мада су већ 1941. године у неким местима створени народноослободилачки одбори, касније, све до 1944. године, није се довољно систематски радило на њиховом јачању. Међутим, то није се у већини случајева нису стварали народноослободилачки одбори где су за то постојале могућности, а што је углавном резултат недовољног познавања и разумевања како они у постојећим условима треба да се организују и да раде — не значи да су основни задаци којима су се они, као посебни органи, требало да баве остали по страни.

Задатке народноослободилачких одбора најчешће су примали на себе ужи политички активни у селима и рударским насељима, састављени од чланова Партије, скојеваца и најбољих људи из тих места. Ти политички активни, „пунктови“ и упоришта, који су створени радом партијских и скојевских организација са терена, и политичким радом и боравком оружаних јединица партизанских одреда, били су основа из које су се касније развили и народноослободилачки одбори и одбори јединственог народноослободилачког фронта. Тај процес је негде трајао дуже, негде краће, а често је зависио и од сасвим субјективних снага партијских комитета на терену. С обзиром на ширину политичког утицаја НОП и на бројност и јачину партијских и скојевских организација, најпре и највише на стварању народноослободилачких одбора учинило се у долини Тимока, око Књажевца и Зајечара, и у Крајини, око Неготина. До посебног формирања народноослободилачких одбора у већини случајева су у оквиру политичких актива издвајане групе или су „задуживани“ појединци за одређене послове. Снабдевање одреда и збрињавање партизанских породица била је већ од 1941. године дужност тзв. одбора народноослободилачког фонда. Ти одбори су широко постојали за читаво време, и они су у многим случајевима практично вршили улогу народноослободилачких одбора. Могло си се рећи да је до партијских саветовања и конференција у 1943. години постојало и доста раширено схватање да је то скоро једно исто, па ое зато није ни настојало да се шире и посебно организују народноослободилачки одбори. Народноослободилачки фонд појављивао се све до 1943. године као стално партијско задужење у комитетима и организацијама. Известан изузетак у томе свакако чине градови Књажевац, Бор, Неготин и Зајечар, где су народноослободилачки одбори знатно раније формиран и где су имали већи континуитет у раду.

Несумњиво је да је једна од карактеристика народноослободилачког покрета у Тимочкој крајини одсуство сталне

и редовне везе са руководством НОП у Србији. Због тога читав развитак народноослободилачке борбе у Тимочној крајини био је До 1944. године прилично изолован, а већина одлука, често и врло крупних, била је резултат самосналажења на основу опшћих директива и чланака. Везе које су одржаване са Покрајинским комитетом биле су углавном преко писама, која су најчешће стизала са закашњењем. Исто тако, није било сарадње, па чак ни везе, са суседним подручјима, сем краткотрајних са пожаревачким округом. Изузетно, трајна сарадња и веза одржавана је за цело време рата са нишким подручјем.

Услед боравка Зајечарског партизанског одреда, односно Девете бригаде, и приличног броја чланова Партије са терена на слободној територији Топлице и Јабланице почетком 1944. године те везе и контакти знатно су побољшани, а касније, у току 1944. године и даље, били су редовни.

Не улазећи дубље у разлоге и узроке који су утицали да тако буде, може се констатовати да је тиме развитак НОП био знатно отежан, јер у многим случајевима нису могли бити довољни само сопствена иницијатива и искуство. Несумњиво је да је и непријатељу то олакшавало да против народноослободилачког покрета у овом крају предузима разне акције и да примењује одговарајућу тактику.

Посебно, то одсуство веза и помоћи имало је за последицу да се у Бору није на време предузело све што се могло у погледу рада са великим бројем политичких затвореника и заробљеника који су пристизали и пунили радне и концентрационе логоре.

Боравак наших оружаних јединица и партијских и скојевских комитета на слободној територији Топлице и Јабланице имао је врло позитивних последица, а помоћ Покрајинског комитета и искуство тамо стечено били су драгоцени. Овај боравак, иако краткотрајан, знатно је помогао нашим партијским радницима да се упознају са организованим радом на ослобођеној територији и да се и преко курсева и семинара припреме за нове задатке који су их очекивали.

Мада у 1942. години Бор није био добро повезан са руководством на терену и са партизанским одредом, те није имао ни потребну помоћ у развијању интензивнијег политичког рада, он је од почетка 1943. године и касније постао основни извор бораца за оружане јединице и центре утицаја НОП. Снага партијских и скојевских организација и њихов широко развијен политички рад пружили су масовну подршку народноослободилачком покрету у Бору и учинили су да је покрет стално растао и није био изложен ударима ни у данима најтежег терора од краја 1943. па до јесени 1944. године. Због таквог стања партијско и скојевско руководство у

Бору једино су могли наставити организован и успешан рад и у периоду када су оружане јединице морале привремено боравити на територији Топлице и Јабланице.

Иако су борци партизанских јединица били из свих делова Тимочке крајине, од Заглавка до Мајданпека, у току 1943. и у првој половини 1944. године највише бораца дао је Борски рудник. Борци и кадрови из Бора и стари и прекаљени борци из Тимока и Крајине учинили су да Девета бригада по свом политичком саставу и ударној снази буде равна најбољим јединицама наше народноослободилачке војске и да да значајан допринос у борбама за ослобођење наше земље. Са таквим саставом и борцима она је могла бити извор кадрова за стварање осталих јединица које су поникле на територији Тимочке крајине.

Мајданпек, Вршка Чука и остали рудници такође су били јака упоришта народноослободилачког покрета.

И поред приличне удаљености и тешкоћа у одржавању веза, радници Мајданпека очували су своје револуционарне традиције за читаво време рата, да би 1944. године поново масовно пошли у оружану борбу приликом првог наласка јединица Четрнаестог корпуса.

У Књажевцу, Неготину и Зајечару организовани рад Партије и СКОЈ-а био је такође скоро непрекидан, а утицај на шири круг грађана био је знатан. Нарочито је био развијен рад скојевске организације у Неготину и Књажевцу.

Оно што је карактеристично за развој народноослободилачког покрета и народне револуције у Тимочној крајини — као што је то био случај и у осталим крајевима наше земље — јесте да је то био покрет народа у чијим се оружанним формацијама налазила у огромној већини омладина.

Тешко би се могло рећи шта је више допринело да наша борба и наш покрет добију у снази и динамичности, у одлучности и револуционарној спремности на највеће подухвате и самоодрицања — да ли су то радници из Бора, или млади сељаци из тимочких и крајинских села или млади интелектуалци из наших градова. По броју учесника у партизанским одредима, у акцијама месних десетина и у свим другим подухватима, по броју организованих и активних сарадника народноослободилачког покрета уопште — млади чине највећи део. Многе су и жртве које су они дали у току народноослободилачке борбе у Тимочној крајини.

И поред периода осеке, гволачења и кризе, народноослободилачки покрет у Тимочној крајини никада није губио континуитет. Ни у данима најжешћег терора 1942. године, када је приликом масовних хашења пао и један део чланова Партије и активиста, непријатељу није пошло за руком да у овом крају разбије организацију нити да онемогући њено деловање.

Иако су наше партизанске јединице у току 1942. године, према билансу њихових војничких акција, биле добрим делом у дефанзиви, за општу политичку активност партијске и скојевске организације то се не би могло рећи. Од краја 1941. године, када су неки чланови Партије враћени из одреда ради политичког рада на терену, и када су формиран нови партијски комитети, па стално надаље, организовани политички рад на читавој територији Тимочке крајине не-престано је добијао у интензитету. То се огледало у све већем броју комуниста и скојеваца, у све широј мрежи политичких организација и у све јачем политичком утицају у селима и градовима овог дела Србије.

Посебан допринос политичкој активности дали су наши партизански одреди. Они су са своје стране, и у данима када су најмање војнички деловали, не само својим постојањем и присуством већ и активним политичким радом бораца вршили озбиљан утицај, а у појединим рејонима и пионируку улогу у стварању првих упоришта за будући организовани рад Партије и СКОЈ-а.

Жртве које су дали Партија и СКОЈ биле су велике и тешке. У току рата на територији Томока и Крајине погинули су: два секретара Окружног комитета Партије, Миленко Брковић-Црни, 1941. године, и Мија Станимировић-Душко, 1943. године; Љуба Нешић, Јеремија Илић, Димитрије Тодоровић и други чланови Окружног комитета КПЈ; Стојанка Радосављевић, Боривоје Цолић, Витомир Раденковић-Јелен, Видоје Вељковић-Грујица, Момчило Ранковић и други чланови ОК и среских комитета СКОЈ-а; Ђорђе Симеоновић, Сава Драгојевић, Аца Патлициновић, Бора Милић-Ркман, Бранко Перић, Стефанија Михајловић, Раде Недељковић, Цветан Лазаревић, Веља Маркићевић, Милун Минић, Љубица Јовановић, Бранка Димић, Борче Миленковић, Бора Томић, Станоје Гачић, Стева Ђорђевић-Новак, Вера Радосављевић, Предраг Костић, Владимир Живковић-Витко, Радомир Јовановић-Чоче, Сретен Цвијић, и још многи други истакнути комунисти.

III

Партизански одреди у источној Србији су у току народноослободилачког рата пролазили кроз више периода успона и стагнација, стичући нова искуства и нова сазнања.

За цело време од 1941. па надаље наше партизанске јединице савлађивале су све тешкоће које им је донео неравни рат. Бројном, првоклаено наоружаном, добро организованом и војнички искусном непријатељу партизани су супротста-

вијги своје неисцрпно одушевљење и вољу да победе, несаломљиву моралну снагу свог партијског језгра и љубав народа, који им је био несебичан и поуздан ослонац. Борећи се са непријатељем и одолевајући спољним недаћама, они су савлађивали и своје унутарње слабости, које су их пратиле.

Војни и политички руководиоци располагали су врло оскудним војничким знањем и били су без икаквог искуства у партизанском ратовању. Међу њима једва ако је било неколико резервних официра и подофицира. Огромна већина партизана дошла је из редова радничке, сеоске и ђачке омладине, која кије претходно прошла ни кроз какву војну обуку. Многи нису знали ни пушком правилно руковати, а поготово аутоматским оружјем. Због неумешности експлозив се дуго није могао ефикасније користити. Партизанске операције су захтевале солидно познавање терена на коме су вршени покрети и операције. Већина руководиоца и бораца тек у борбеној пракси стицала је потребно познавање свога подручја. Сви заједнички, и руководиоци и борци, стицали су ратничко знање у самој ватри борбе. А то је тражило и више напора и више жртава.

И поред чврстог ослонаца у народу — а тај ослонац партизани су имали за све време народноослободилачке борбе — у првој години ратовања још није било довољно организованих веза са сарадницима на целој територији. То повезивање проширено је тек касније, када је створена читава мрежа пунктова.

Највеће слабости које су се испољавале у свим партизанским одредима у источној Србији 1941. године биле су недовољна покретљивост и маневрисање. Непријатељ је релативно лако пратио кретање јединица и у погодном тренутку задавао им ударце. Све четири партизанске формације доживљују прве ударце и поразе због дужег везивања за једноместо или за узано подручје. Ова слабост била је пресудна за Крајински, а делимично и за Бољевачки одред. Она је проистицала првенствено из недостатака искуства у партизанском ратовању. Но, с друге стране, ни сами партизани као борци нису још били довољно прекаљени и припремљени да врше, под свим условима, брзе и напорне маневре, као што је то чињено у каснијим годинама рата.

Поред изложених, било је и других слабости које су утицале на ефикасност и на ударну снагу партизанских јединица у 1941. години. У кратком периоду од формирања партизанских одреда до првих већих окршаја није било довољно времена да се у одредима успостави довољно ефикасна унутрашња организација. Партизане је више везивало другарство, међусобна срдачност и заједнички идеал, док је

неопходна војничка дисциплина била тек у стварању. Стога је предстојао упоран и систематски рад комуниста и војних руководилаца.

Али и поред тога партизански одреди су задавали ударце непријатељу, јер су партијски кадрови умели да унесу у редове бораца одушевљење и полет и да то претворе у снажан фактор у првим месецима борбе, а то је одушевљење кроз каснију борбу прерасло у несаломљиви борбени морал. Тешки ударци и губици које доживљавају све четири партизанске формације у јесен и у зиму 1941. године нису уништили партизанско језгро, које наставља борбу упркос појачаној немачкој, недићевској и четничкој хајци и дугој суровој зими.

У првој години рата стечено је озбиљно војничко искуство и усвојени су основни закони партизанског ратовања. Захваљујући томе искуству, које се стално проширивало и богатило, партизани у Тимочкој крајини успели су да преброде све тешкоће и да немачким, бугарским и белогардејским окупаторима, недићевцима и четницима задају озбиљне ударце.

Почетком 1942. године у Тимочкој крајини су партизанске снаге остале малобројне. Али већ у рано пролеће, после борбеу Белом Потоку и после разбијања четника и недићеваца око Књажевца, Тимочки партизански одред почиње да се стабилизује и да јача. Пред почетак такозване Аћимовићеве офанзиве одред је већ толико јак да врши акције све до Крајине. А у току ове непријатељске акције не само што су његове снаге остале неоштећене, већ се из његових делова формирају два одреда, којима приступају нови борци. У току 1942. године број бораца у нашим партизанским јединицама постепено, али стално расте. Почетком јесени у Тимочкој крајини постоје већ три партизанске формације. Стабилизација и пораст партизанских снага који су започели у пролеће 1942. године нису се прекидали, били су перманентни све до стварања великих јединица, дивизија и корпуса, и дефинитивног ослобођења територије источне Србије, у јесен 1944. године.

После првих претрпљених удара и тешке зиме 1941. године знатно је сужена масовна база на коју су се партизани ослањали. Расположење у народу није опало; али појачано застрашивање народа, пребијање и одвођење у логоре многих партизанских симпатизера, забрана слободног кретања, као и многе друге сличне мере, запоседање готово свих већих села од стране Недићеве СДС и четника — све је то изванредно отежало најнужније снабдевање партизана. Међутим, све ове тешкоће постепено се смањују, јер већ у почетку

1943. године масовно придолазе нови борци, партизанске снаге расту и долази до јачања народноослободилачког по-

крета на нјрем терену у северном делу округа. Све до 1944. године посебну тешкоћу представљао је стални недостатак муниције, а могућности за набавку и попуњавање биле су релативно мале.

У периоду 1942—1943. године партизанске формације доживљавају дубље и позитивне унутарње преображаје. Дисциплина међу партизанима све је чвршћа, она достиже степен праве свесне дисциплине, чијем учвршћењу доприносе сви борци међусобним утицајем. Јача унутарње јединство. Борци постају прави борбени колектив, у коме се развија систематски политички рад. Политичка свест партизана достиже све виши степен. Неискусни војни руководиоци израстају у снажне и способне команданте и командире, који успешно воде своје јединице и у најсложенијим условима.

Тако изнутра учвршћени, а поучени на ранијим слабостима, партизани постају изванредно покретљиви. Само оваквом маневарском способношћу и пуном подршком народа може се објаснити чињеница да јаке непријатељске снаге нису током 1942. године могле да униште релативно малобројне партизанске јединице.

Посебно место и значај у овом крају имају оружане месне партизанске десетине. Оне су у многим селима формиране у самом почетку оружане борбе, 1941. године. Одмах улазе у акције помажући партизанским одредима, а много пута врше акције и самостално. Њихова активност је посебно значајна у вршењу саботажа. Непријатељ о њима није много знао, и стога су њихове изненадне акције уносиле пометњу и забуну, пошто је непријатељ веровао или делимично знао да се партизани крећу на сасвим другом месту. Многе локалне обрачуне с непријатељем, одбрану села од окупаторске пљачке и неке друге задатке месне десетине су углавном вршиле самостално. Ове организације су својом активношћу изванредно много допринеле у погледу припреме и одашилања нових бораца у партизанске јединице. Највише месних партизанских десетина било је у Тимоку, у селима око Књажевца. У поновној консолидацији и учвршћивању Тимочког партизанског одреда, у првој половини 1942. године, месни партизани су одиграли значајну улогу. У 1942. години и касније месних партизанских десетина било је и у многим селима око Зајечара и око Неготина, у Крајини.

У почетку лета 1943. године, после спајања свих партизанских јединица из источне Србије и после доласка Јастребачке чете, када је од њих створен нови Зајечарски партизански одред, долази до великог успона и распламсавања оружане борбе у Тимочној крајини. Формирањем овог пар-

тизанског одреда почиње озбиљан заокрет у даљем развоју народноослободилачке борбе. Ускоро настаје већи прилив нових бораца, тако да крајем лета одред има два батаљона, а нешто касније формира се и трећи. Са њима се стварају прве регуларне јединице НОВЈ у источној Србији.

Нови Зајечарски одред је офанзивније и емелије етапао у акције. Обим његових борби и акција знатно је већи од ранијих — изузимајући неке из 1941. године — а губици непријатеља постају врло осетни. У овом периоду Борски рудник постаје главни резервоар из кога придолазе свеже снаге, па одред знатно мења свој састав. У ранијим одредима нови борци превенствено су долазили са села. А сада постају све бројнији радници, који заузимају врло видно место у редовима бораца и руководиоца.

Овако ојачан, прекаљен у борби не сажо на своме терену, у Тимочној крајини, већ и на свим секторима од Мораве, Јастрепца до Црне Траве, на којима се кретао у зиму 1944. године, партизански одред је стекао све услове да прерасте у већу јединицу народноослободилачке армије. Стога је у мају 1944. године формиран као Девета српска ударна бригада.

Повратком у Тимочку крајину Девете српске ударне бригаде, са Нишким партизанским одредом, у почетку лета 1944. године, а каснијим продором целе Двадесет треће дивизије НОВЈ, затим Двадесет пете дивизије, односно формирањем на овом терену Четрнаестог корпуса НОВЈ — мења се овде обим и карактер ратовања. Врше се велике операције против крупних немачких, бугарских, четничких и других непријатељских формација на широком фронту, са циљем дефинитивног избацивања непријатеља са ове територије. Први пут се у североисточној Србији у току НОБ воде битке за освајање градова, са тенденцијом да се дефинитивно ослободе. Због масовног добровољног прилажења нових бораца у јединице НОВ, оне постају све снажније и способније за извршавање операцијских задатака.

Када је Црвена армија у септембру исте године форсирала Дунав и продрла из Бугарске у североисточну Србију, сусрела се са већ снажним формацијама НОВЈ, које су водиле жестоке борбе против немачких дивизија. Обе савезничке армије наставиле су да заједнички ломе и гоне немачке јединице, које су се повлачиле према Београду. А још пре доласка Црвене армије четничке и друге квислиншке снаге доживеле су потпун и дефинитиван слом у источној Србији.

У тим условима, услед придолажења нових бораца преко широке мобилизације у Тимочној крајини формиране су

Двадесета и Шеснаеста бригада, као и неке друге јединице. А постојеће се попуњавају. Стварају се војни позадински органи и базе за редовно снабдевање армије, која развија своје операције даље, у циљу дефинитивног ослобођења Београда, Србије и читаве Југославије.

У завршној фази рата, у борби за дефинитивно ослобођење Југославије, хиљаде бораца из источне Србије бориле су се на многим ратиштима широм наше земље. Њихов борбени пут ишао је преко Београда, сремског фронта, северне Босне и Загреба, до Словеначког приморја и Трста. Здружени са борцима свих народа Југославије, они су својом борбом и жртвама дали допринос јачању братства и јединства међу нашим народима.

Међу српским јединицама створеним на тлу Србије, које су стекле славу у многим окршајима и борбама, часно место заузима Девета српска ударна бригада. Она је непосредно израсла из партизанских одреда Тимочке крајине, који су тврдокорно и несаломљиво одолевали свим наступима непријатеља у најсуровијим годинама рата. Ратна историја Девете бригаде, као и Двадесете и Шеснаесте, део је историје народноослободилачке борбе у Тимочној крајини. Подвизи ових бригада на тлу осталих братских народа за ослобођење земље и за победу наше револуције снажна је готврда воље бораца Тимочке крајине за стварање нове социјалистичке Југославије.

IV

Политичко диференцирање и опредељивање у народним масама у току народноослободилачке борбе и на територији Тимочке крајине било је потпуно јасно, мада је сам процес диференцирања био сложен. Ову ситуацију одређивао је сам рат и чињеница да је земља била поробљена. Свима је било схватљиво да је народноослободилачки покрет бескомпромисан у борби против окупатора и да ће из те борбе проizaћи нови и праведнији друштвени односи. С друге стране, четницима, Недићу и другим квислинзима било је главно да, служећи окупатору, сачувају стари друштвени поредак. Улога четничтва у овоме има посебно и најважније место. Четници су били главна снага у коју су полагали наду и за ¹⁰⁰ЈУ су се везивали готово сви реакционарни елементи. Међутим, појава четника у источној Србији, по неким моментима, донекле се разликује од њихове појаве у западној Србији.

Пећанчеви четници представљају — од своје појаве средином лета 1941. године до свога ишчезавања с јесени

1942. године — основну домаћу снагу којом се немачки окупатор користио за разбијање јединства народа у Тимочној крајини и за борбу против партизана. За разлику од четника западне Србије, које организују официри старе југословенске војске на челу са Дражом Михаиловићем и који се у почетку јављају као илегална организација, Пећанчеви четници у источној Србији убрзо су почели да наступају отворено и јавно с Немцима. Али њихова пропаганда истоветна је са пропагандом четника Драже Михаиловића. Она је срачуната на то да унесе забуну и да скрене главну пажњу народа од борбе са окупатором на борбу против комуниста и на разбијање јединства народа.

Средином лета 1941. године појављују се организатори Пећанчевих четника — углавном људи са нејасном прошлотињом и са сумњивим везама још од пре рата. Помогнути од истакнутијих петоколонаша у градовима и уз потпору једног дела сеоских газда, они успевају да створе језгро својих формација. Брбују своје приврженике међу сеоским нерадницима, наклоњеним криминалу и разбојништву, а делимично и међу градским лумпенским елементом. Четничка пропаганда међу сеоским масама рачуна са комитским традицијама из прошлих ратова. Она привремено успева да искористи ниску политичку свест, посебно монархистичке илузије и необавештеност сељака из заосталих, углавном планинских села, и да те сељаке делимично заведе. Затим окупља деморалисане сељаке, који су се у првим тренуцима устанка прихватили оружја, али су, због ниске политичке свести, а после првих пораза и после искаљивања окупаторског беса на њихова села, подстакнути непријатељском пропагандом, били спремни да све настале недаће припишу партизанима. Но највећи део сељака долази у четнике под притиском терора. Уз то четници су корумпирали људе новцем, дозвољавањем пљачке и насиља. Тако Пећанчеви четници стварају своју базу у селима; али они окупљају само један део сељаштва, док огромна маса сељака остаје према њима пасивна, неповерљива или непријатељски расположена. Ускоро њихови редови, тако скрпљени, без унутрашње снаге која би их везивала, почињу да се распадају. У јесен 1942. године они као посебна организација нестају.

У првој етапи народноослободилачке борбе у источној Србији четници Драже Михаиловића не појављују се као војна формација. Из своје првобитне базе у Хомољу они не прелазе у Тимочку крајину, него је црепуштају Пећанчевим четницима. Тек у другој половини 1942. године прелазе четнички официри из Хомоља и неких других крајева Србије у Тимочку крајину, где се спајају са Пећанчевим четницима и стварају своје војне организације. Њима прилазе и извесни

официри, па и читаве формације Недићеве СДС. Тако су од краја 1942. до јесени 1944. године четници Драже Михаиловића главна домаћа контрареволуционарна снага у овом крају. Њихова пропаганда у народу привидно је много уверљивија од пропаганде Пећанчевих четника. Они иступају са легитимацијом „војске у отаџбини“ лондонске краљевске владе. Њих помажу оружјем и материјалом западни савезници, који имају у четничким штабовима своје мисије. Њихова војна и цивилна организација смишљенија је и разрађенија од раније Пећанчеве четничке организације и тежи да обухвати што шири број људи и омладине. Њихов командни кадар састоји се од активних и резервних официра, подофицира, и жандарма, а успевају да окупе и поједине грађанске интелектуалце са неживљеним политичким и другим амбицијама. Смишљена пропаганда и привидна илегалност четничких организација имала је изванредан утицај на један део маса првих неколико месеци после њихове појаве. Њима се приближавају и потајно их помажу и поједини грађански локални политичари. А подржава их, нешто добровољно а нешто под притиском, и један део чаршије у градовима.

Али већ током прве половине 1943. године почиње нагло да се руши мит о четницима Драже Михаиловића. Својим реквизицијама и контрибуцијама они брзо постају терет за сељаке и друге грађане. Батинања и клања угледних и родољубивих људи, омладине и жена докраја их компромитују у очима народа. Њихов терор бива све бесомучнији уколико народноослободилачки покрет постаје снажнији. У првој половини 1944. године клања, батинања, расељавања и разне забране и ограничавања кретања становништва достижу врхунац. Везе четника са Немцима, које су делимично почеле да се обелолађују \брзо после њихове појаве. сасвим су разголићене у очима читавог народа када су почеле велике борбе еа народноослободилачком војском у лето 1944. године. Тако четници преживљавају пун политички крах још пре дефинитивног војног пораза.

Остале непријатељке организације нису ни у једној етапи рата успеле да створе у народу ма какву организовану снагу. Немачка и румунска пропаганда биле су без озбиљнијег ефекта. А недићевска организација тобожње власи ускоро је морала да се удружи са четничком Драже Михаиловића.

Велике војне операције народноослободилачке војске у Тимочкој крајини крајем лета и у почетку јесени 1944. године брзо су сломиле и докрајчиле све те непријатељске организације и војске. Иза њих је остао само прљав траг у сећању народа.

*
* *

Народноослободилачки покрет није се ширио и није се развијао равномерно у свим деловима источне Србије. Све је зависило од могућности свесних покретачких снага. И поред различитих објективних услова у појединим деловима овога подручја, пресудну улогу у развоју покрета играла је жива и свесна револуционарна снага Партије. Стварањем разних организација и укључивањем знатног броја сарадника, Партија је вршила широк утицај у селима, градовима и рудницима. Поједини делови источне Србије били су снажније и потпуније захваћени народноослободилачким покретом, а други слабије и неуједначеније. Али у њеном највећем делу тај покрет добијао је све веће место у свести људи, док није дошао до пуног изражаја у последњим борбама крајем лета и почетком јесени 1944. године, које су донеле коначно ослобођење читаве источне Србије.

Само у једном мањем делу, периферном и заосталом, који је готово искључиво сељачки, народноослободилачки покрет се није озбиљније проширио. Овде Комунистичка партија ни пред рат, са тадашњим својим снагама и у кратком времену до одсудног тренутка почетка НОБ, није успела да створи озбиљнији ослонац. Но ни ту се сељаци нису масовно везивали за четнике. Остали су до краја неповерљиви према њима. А та неповерљивост прерастала је у непријатељство уколико се четнички терор заоштравао и уколико су се четници све очигледније везивали за окупатора.

Али све ратне недаће за време готово четворогодишње окупације нису деморалисале народ у источној Србији. Пљачка, гоњење на принудан, ропски рад за окупатора, терор, паљевине, затвори и концентрациони логори, мрцварење и зверска убијања — све је то створило непремостив јаз између оних који су били носиоци свих тих злочина и најширих народних слојева. А народноослободилачка борба, у целини, упорност и херојство партизана који су се борили на овом попришту за све време рата и стални политички рад комуниста у источној Србији отварају су народу перспективе и сачували у њему моралну снагу. Стога је у градовима и селима нова народна власт, дефинитивно оформљена у јесен 1944. године, прихваћена као она власт која се жељно очекивала и која у правом смислу припада народу. А њен револуционарни и демократски карактер радни људи су схватили као своју трајну тековину.

Радници из рударских центара и градова и највећи део сељаштва Тимочке крајине не само што су масовно учествовали у завршним борбама за ослобођење наше земље 1944—1945. године већ су се врло спремно одазивали акцијама за помоћ фронту и за обнову разорене привреде. Рат

је још трајао када су тимочки угљени рудници почели да извозе лрве тоне угља за ослобођене градове и болнице, и када су са Црног врха, захваљујући изузетном залагању омладинских бригада, упућене прве количине огревног дрвета за Београд.

Народноослободилачким и револуционарним покретом у Тимочној крајини од 1941. до 1945. године, и поред свих специфичности развоја, руководила је Комунистичка партија Југославије, и он је део наше опште народноослободилачке борбе и народне револуције. Успехе и крајње резултате постигнуте ослобођењем овог дела наше земље, омогућила је само доследна борба за остварење основних политичких циљева наше народне револуције.

Живан Васиљевић
Сретен Вучковић

ИСТОЧНА СРБИЈА

УСТАВАК

ПРИПРЕМЕ ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ

У прве поноћне сате 6. априла 1941. специјалне немачке јединице, дотле стациониране на румунском острву Гол, прешле су преко Дунава на југословенско острвце код Караташа. Одатле су избиле на друм Кладово — Текија, пресекле телефонске везе, засуле бомбама куће у којима су без страже спавали тек мобилисани југословенски војници и нападе вод који је у последњи час организовао кружну одбрану Сипског канала. Друга немачка борбена група истовремено је кренула са острва Ада-Кале.

Сви су овде били потпуно изненађени, изузев среског начелника у Кладову, белогардејца Леонида Чудновског, немачког агента, који је 5. априла увече приредио пијанку за официре гарнизона на обезбеђењу Сипског канала, омогућио да се те ноћи укине строга приправност војске, а официре, потпуно пијане, после поноћи вратио у Сип, право ггод нож немачким десантним јединицама.

Било је два часа после поноћи.

Ратни бродих „Витез“ пожурио је уто из Текије, вукући два шлепа натоварена цементом, са раније добијеним задатком да их потогпи у каналу и тако онесиособи за пловидбу Дунав, најважнију речну саобраћајницу у Европи. Немци су прво разбили одбрану вода пешака, заузели Сипски канал, а потом митраљеском ватром пресекли уже тегљача и онемогућили потапање шлепова. У окршају су изгубили 18 војника. Пре него што су немачки бомбардери надлетели нашу земљу и уништили Београд, овде, на обали Дунава, лежало је већ тридесетак мртвих југословенских војника и око двадесет сељака, жена и деце из малог села Сипа.

Тако је у Југославији почео рат с Немцима.

Трупе генерала Клајста кретале су се из Бугарске према Бору и угљеним рудницима са посебно придодатим јединицама за заузимање неоштећених рудничких постројења. Отпор југословенске Крајинске и Тимочке дивизије, као и посебног Калнског одреда, одређених да бране овај део земље, био је краткотрајан. Немци су већ 8. априла ушли у Неготин и Зајечар, 11. априла у Књажевац, а 13. априла у Бор. Југословенска војска повлачила се ка Морави махом у нeredу. У последњи час минирана су важна постројења у Бору. Већина официра предавала се у Бованској клисури, на Честобродици и код Мајданпека.

Комунисти су покушавали да помогну местимични храбар отпор.

Специјалном Хитлеровом наредбом од 12. априла, упућеном преко ОК[^] (Врховна команда немачке војске), решено је да „област јужно од Дунава, а источно од опште линије ушће Мораве — Пожаревац — Петровац — Бољевац — Књажевац—Кална“ (која обухвата подручје богато бакром — Бор и крајеве богате угљем) буде под немачком војном управом и да експлоатација тога подручја за потребе немачке ратне привреде мора бити „први и основни мотив управе...“ У домен специјалне Хитлерове бриге у Југославији ушла је тако целокупна територија Тимочке крајине. Отуда и ванредне немачке мере у овом крају током целог рата.

Тих дана у Зајечар је стигао проглас ЦК КПЈ од 15. априла. У њему је, поред осталог, стајало: „Комунисти и читава радничка класа Југославије истрајат ће до коначне победе у првим редовима борбе против освајача... Створит ће се на истинској независности свих народа Југославије слободна, братска заједница...“

Окружни комитет Партије за зајечарски округ, са секретаром Добривојем Радосављевићем-Бобијем, Љубом Нешићем, Димитријем Тодоровићем и Јеремијом Илићем, издао је тада и свој летак — о политичкој ситуацији и задацима комуниста у борби коју предводи Комунистичка партија Југославије. И проглас ЦК и летак растурени су по читавом округу. Партијски рад је одмах обновљен, веза са Покрајинским комитетом брзо је успостављена.

Окупацији је наговештен непонгедан рат.

Први резултати општег става Партије у целој земљи

0 прикупљању оружја били су и овде врло видљиви. Партијска организација у Књажевцу имала је већ у априлу два склоништа са оружјем (слала је у акцију омладинце према Сокобањи трагом војске која је у повлачењу бацала оружје): једно код симпатизера Милана Деспотовића у Габровници, а друго на скровитој појати у Јевику. Чланови Партије ЈБуба Нешић, Миленко Стојановић и Јанко Симеоновић узели су десетак пушака из пешадијске касарне у Зајечару. Комуниста Сава Драгојевић, професор у Неготину, скупио је неколико бомби и револвера. Сељаци из Горњег Зунича ушли су пре Немаца у напуштену касарну 14. пешадијског пука у Књажевцу и изнели заостало оружје.

Било је не мало личне иницијативе.

Омладинци села Црвења прикупили су до 20. маја 4 пушке, 10 бомби и око 2 000 метака. Славко Динић, секретар партијске ћелије из Белог Потока, пописао је почетком маја оружје сакривено у селу и у стоговима сена. У селу Новом Кориту сељаци Илија Петковић и Влада Савић склонили су одмах по капитулацији две пушке и сандук муниције, да би то касније предали партизанима. У селу Горњем Зуничу члан КПЈ Миодраг Николић купио је у мају, за 150 кг жита сакупљеног преко комуниста, пушкомитраљез за потребе месне оружане десетине. Симпатизер Милан Цојић, радник, дошао је после расула војске кући, у Сумраковац, са комплетном војном опремом. Ђорђе Пелановић, члан Партије из Подгорца, сачувао је 10 пушака, 1 500 метака, 6 бомби и 20 шаржера за пушкомитраљез. У Бору је Божа Међедовић имао пушкомитраљез и више ручних граната. Јован Мускаловић, комуниста из Злота, узео је 8 пушака и око 1 000 метака. Симпатизери у крајинским селима скупили су више десетина пушака. Радник Ива Стојановић из Доњег Милановца сакрио је 13 пушака.

Било је још сличних примера, и комунисти су свуда предњачили у прикупљању оружја. Тако су се првих дана после априлске катастрофе чланови КПЈ у источној Србији припремали за нову борбу.

Пораст и утицај још младе партијске организације били су све очигледнији. У срезovima према југу, тимочком

и заглавском, постојао је Срески комитет, чији је секретар био Димитрије Тодоровић-Каплар, а чланови Миодраг Николић, Владимир Живковић и Љуба Радуловић. У Књажевцу је образован Месни комитет Партије. За срезове према Дунаву, у Крајини, деловало је среско партијско руководство, са секретаром Сретеном Вучковићем и члановима Стефанијом Михајловић и Миомиром Радосављевићем. Окружни комитет је и даље директно држао Зајечар, Бор и неке руднике угља због њиховог изузетног значаја.

Окупација није успорила развој партијске организације. Напротив, улога КПЈ постајала је значајнија у условима тешке борбе која се припремала. Веза са Г1 крајинским комитетом и помоћ овог највишег партијског форума за Србију били су драгоцени.

Број чланова Партије и СКОЈ-а све брже је растао. У Бору, где је окупатор био најјачи, реорганизована је у априлу партијска организација. Убрзо затим СКОЈ је тамо бројао 30 чланова, углавном радника. Производња је на разне начине ометана и обнова порушених постројења отезала се унедоглед. У окну „Вајферт“, на пример, реконструкција се продужила за још три месеца, јер су радници-електричари саботажама онемогућавали радове. У угљеним окнима на Ртњу и Боговини посао је такође једва одмицао.

Немци су, у бесу, упадали у околна села, пљачкали сељаке и терали их на рад по рудницима, јер су депеше из Берлина стално инсистирале на истом: што пре произвести бакар ...

Припреме за оружани устанак, према упутствима Централног комитета Партије, вршиле су се и у источној Србији углавном по предвиђеном плану. Из Београда је посебно долазио инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију Филип Кљајић и помагао „по војној линији“. Половршом маја он је у име ПК формирао Окружни војни комитет, у коме су, поред ЈБубе Нешића, руководиоца Комитета, били још Јанко Симеоновић и Владимир Живковић. Решено је да се и у свакој партијској ћелији по један члан задужи за прикупљање, чување и евидентирање оружја. Тада је у селима Злоту и Подгорцу сакупљено око 30 пушака, а у самом Зајечару 20.

У целом Тимоку и Крајини склоњено је око 180 пушака, деоетак пушкомитраљеза, већи број ручних бомби, много муниције и нешто војне опреме.

Војни комитет је у то време прикупљао и податке о снази и распореду окупаторских трупа и о делатности петоколониша. Разматрани су рејони који би били најподеснији за будуће оружане акције. Упоредо је народу исцрпно објашњавана политичка ситуација и давана подршка за општи отпор према разним мерама окупатора. Партијска организација је тих дана настојала да будући борци буду и војнички што спремнији за устанак. Формиране су борбене десетине, вршена је војна обука. У селу Горњем Зуничу комуниста Добривоје Божић, ранији питомец Војне академије, редовно је обучавао омладинце из села у руковању оружјем.

Али истовремено и непријатељ је предузимао нове мере да се хипо више учврсти и у овом крају. Његове снаге биле су знатне и у складу са наредбом о експлоатисању локалног рудног богатства за потребе ратне привреде. Зато је овде и стационирао око 2 000 немачких војника. Немци су, поред окружне команде (Крајскокомандатур) у Зајечару, имали још и месне команде (Оргскокомандатур) у Бору, Текији (због Ђердапа), Неготину и Сипу. Испоставе пољске жандармерије (Фелдјандармери) постављене су у Књажевцу и Неготину, а доцније и у Бољевцу и Бору.

Главне снаге окупатор је концентрисао у Борском руднику: један батаљон оперативних трупа и специјалне војне јединице за заштиту индустријских постројења — укупно око 1 000 Немаца.

Посебно је био чуван сектор Ђердапа, где је, уз војно обезбеђење, постављена и ванредна испостава државне тајне полиције (Гестапо), са седиштем у Кладову. Пловидбу Дунавом у овом рејону обезбеђивао је један батаљон земалске заптите (Ландеспулицен 923), мања јединица водене заптите (Васершцуполицај) у Текији и батерији противавионских топова бр. 3818. Неке трупе из 704. немачке посадне дивизије допирале су са сектора Пожаревац — Петровац — Бор и до Тимочке крајине.

Толико су снага одвојили Немци.

Од ^{квисјинских} домаћих издајничких група, које су служиле окупатору, у ово време 1941. године регистровани су: Окружно начелство у Зајечару, девет среских начелстава (за орезове заглавски, тимочки, бољевачки, зајечарски, крајински, негогонски, брзопаланачки, кључки и поречки), једна испостава (Бор), затим свуда ^{појшцијски} комесаријати, агенти, пољске и градске жандармеријске станице (доцније Српска државна стража), жандармеријски одреди, посебне жандармеријске станице, наоружани финанси и срески гранични одреди.

Укупан број жандарма износио је у 1941. години око 500. Били су махом регрутовани из редова припадника предратне државне жандармерије.

У то време почиње овде и непријатељска акција из Румуније са циљем однорођивања неких села. Половином маја пунгени су из заробљеничких логора, после дужег убеђивања и притиска, сви они који су се пријавили као Румуни. Стављено им је у дужност да по повратку агитују за припајање овога краја „Великој Румунији“. Дobili су формуларе које је требало попунити и у виду „молбе за прикључење“ послати влади у Букурешту. Заробљеницима су подељени фашистички леци, слике генерала Антонескуа и свештеника Ђорђа Сувејкића, родом из околине Брзе Паланке, који је потпомагао целу ову акцију. Ова кампања није, међутим, имала никакав одјек у селима Тимочке крајине, али је повећавала неприлике и збрку.

Као један непријатељ више појавили су се бугарски фашисти, који су у Крајини окупирали сва села с десне стране Тимока, од Зајечара до села Ковилова, и нека места у заглавском срезу. Њиве и породице остале су подељене.

Партијска организација и СКОЈ припремали су се у тој тешкој ситуацији за одлучну битку.

Непосредно пред устанак било је у целом округу око 90 чланова Партије и кандидата и нешто преко 300 скојеваца. Та снага није по броју изгледала велика, али је била монолитна и имала је знатан утицај у народу. Приличан број активиста који нису били чланови Партије спремно је извршавао поверене задатке. Људи су с надом и поверењем очекивали реч и акцију комуниста. То је био резултат и масовног политичког рада партијске организације

последњих година пред рат. Многи напредни, демократски настројени људи и симпатизери били су спремни за борбу против окупатора. Народни фронт отпора био је широк.

Стицајем околности, 22. јуна, на дан напада Немачке на СССР, у Зајечару је у присуству петнаестак делегата из целог округа држана окружна скојевска конференција. Претресане су припреме за оружану борбу. Члан ОК Партије Љуба Нешић, који је руководио конференцијом, дао је већ завршну реч о даљим задацима и припремама за оружане акције, кад је стигла узбудљива вест о нападу Немаца на Совјетски Савез. Тиме су донете одлуке добиле само још већи значај. Истога дана увече ОК КПЈ у Зајечару припремио је проглас „Народу Тимочке Крајине“, који је 24. јуна умножен и растурен по срезовима. У прогласу се истицало да је напад на СССР означио тренутак за оружану борбу против фашистичких поробљивача.

Убрзо је стигао и проглас ЦК КПЈ поводом напада Немачке на Совјетски Савез.

Оружје је узето из склоништа.

До краја јуна образоване су месне борбене десетине у Бору, Неготину, Зајечару, Књажевцу и Мајданпеку, у селима Рготини, Метришу, Бруснику, Горњем Зуничу, Штрпцу, Белом Потоку, Јелашници, Злоту, Подгорцу и другим, затим у Салашу, Андрејевцу и у рудницима Подвису, Боговини и Ртњу.

Почела су и већа окупљања симпатизера на подесним, скровитим местима. Говорили су комунисти. Народ је позиван на оружану борбу. Читан је проглас ЦК Партије. Група омладинаца из Бора организовала је крајем јуна масован састанак у Метовници, где је члан КП Душан Глигоријевић говорио о непосредној потреби оружане борбе и убрзаних припрема. У насељу Стопањи, код Злота, дошло је на конференцију близу 200 сељака. Тако је било и по Тимоку, у Мајданпеку и у неким другима местима. Неколико хиљада људи упознало се тих дана поближе са ставом комуниста Југославије према оружаној борби против окупатора.

Народ се пренуо из потиштености.

Алармирани непријатељ је у читавој земљи предузимао хитне мере да онемогући оружане акције. И овде

су почела хапшења. Двадесет трећег јуна, рано ујутру, пољска полиција је, према раније припремљеним списковима, ухватила неколико чланова Партије у Књажевцу и Зајечару. Када су агенти упали у стан Добривоја Радосављевића, нашли су празну собу. Зато су пошли према Бору. Тамо, код села Слатине, жандарми су сутрадан, 24. јуна, ухапсили секретара Окружног комитета Партије и спровели га у испоставу.

Покрајински комитет Партије за Србију, чим је био обавештен о хапшењу Радосављевића, упутио је из Београда у Зајечар Миленка Брковића-Црног да преузме дужност секретара Окружног комитета (секретар тада формираног ОК СКОЈ-а постао је Живан Васиљевић).

Добривоје Радосављевић је, међутим, истог дана кад је ухапшен побегао из борског затвора, склонио се прво код српских партизана у граду, а онда отишао у близину Бора, крај Брестовачке Бање.

Договор о последњим мерама за почетак оружане борбе одржан је на Белом брегу више Зајечара 30. јуна 1941. на састанку чланова ОК са Момом Марковићем, чланом Покрајинског комитета, који је упућен у овај крај да пренесе директиве ПК за Србију.

Радам Партије, нарочито у периоду од априла наовамо, били су створени сви услови да се и на овом терену организују оружани партизански одреди. Одлучено је да то буду Бољевачки, Заглавско-тимочки и Крајински одред. За рејон Мајданпека требало се још договорити са пожаревачким Окружним комитетом. Одређени су том приликом политички комесари одреда (чланови ОК), предвиђени партијски функционери за разне војне и остале дужности. На састанку је утврђен и општи план важнијих акција одреда за први период.

Цео следећи месец протекао је у интензивним припремама за почетак оружане борбе на основу одлука ЦК КПЈ од 4. јула.

Два-три дана после састанка на Белом брегу крај Зајечара Окружни комитет Партије организовао је нов скуп, на коме су разрађене појединости о првим акцијама одреда. Решено је да се у тунелу код Обрадове Столице пресече пруга Параћин — Зајечар, да се у Крајини нападне среско

место Салаш и да се прекине железнички саобраћај Зајечар — Неготин — Прахово, а око Књажевца да се, диверзијом на прузи, онемогући саобраћајница Ниш — Зајечар.

Ради припрема за стварање одреда и извршење осталих партијских задатака Добривоје Радосављевић је почетком јула стигао у Књажевац, Љуба Нешић у Крајину, а Јеремија Илић и Јанко Симеонових у бољевачки крај. Миленко Брковић остао је у Зајечару да као секретар ОК обезбеди из једног центра руковођење целим радом. На састанцима партијских руководстава у Књажевцу, Неготину и организација у Зајечару, Бору и Бољевцу практичне мере за почетак оружане борбе још детаљније су разрађене: решено је ко ће поћи у одреде, одакле треба понети оружје, где се окупити итд.

Омладина је била најспремнија за борбу.

Дванаестог јула са среске конференције СКОЈ-а у близини Књажевца послато је поздравно писмо ЦК СКОЈ-а: „ ... у име 160 чланова . .. шаљемо ЦК СКОЈ-а своје пламене поздраве. .. Спремни смо да ступимо раме уз раме у борбу против највећег крвника младе генерације .. .“ У писму ПК СКОЈ-а, послатом са исте конференције, речено је: „ ... у судбоносним тренуцима данашњице ... спремни смо да са омладином читаве наше земље и омладином целог овета ступимо у одлучну борбу за нову и срећнију будућност..

Тако су и на истоку Србије у другој половини јула 1941, у време када се одлука ЦК о устанку спроводила у целој Југославији, извршене последње припреме за оружану борбу против окупатора.

„За нову и срећнију будућност ...“

2

БОЉЕВАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Близу села Подгорца, испод планине Малиника, на месту званом Балц, окупила су се 28. јула 1941. прва 23 борца Бољевачког партизанског одреда. Од оружја су имали 19 пушака, један пушкомитраљез, 5 револвера и око 20 бомби.

У штаб одреда ушли су: Добривоје Радосављевић-Боби, политички комесар, студенти Јанко Симеонович и Душан Глигоријевић и рударски радник Јован Добрић. Борци су били борски радници Јосиф Шалковић, Љуба Којадиновић, Милан Гогич, Остоја Ђурић, Ђорђе Илић, учитељ Миодраг Цојић, рудари и сељаци из Подгорца, Сумраковца и Злата: Јован Мускаловић, Петар Грамић, Милош Ганић, Павле Цујић, Ђорђе Пелановић, Милорад Кенић, Младен Долопановић, браварски радник из Зајечара Светозар Лазич и други. После десетак дана дошао је за команданта одреда рудар са Ртња Света Маринковић.

Деветорица су били чланови Партије, а петорица скојевци.

Штаб одреда почео је одмах да припрема напад на железничку пругу Параћин—Зајечар, којом су Немци намеравали да извлаче бакар из Борског рудника. Код станице Обрадова Столица одред је 2. августа направио заседу. Немци су, међутим, из вагона приметили партизана и наредили да композиција продужи пуном паром. Одред је тада осуо паљбу на Немце, а потом упао у станицу, деценирао је и запленио нађено оружје.

Окружни комитет је јавио Покрајинском комитету у Београду да су и у овом крају почеле оружане акције. У извештају се наводи да је..... на дан 2. августа на Обрадовој Столици, на прузи Зајечар—Параћин, извршена следећа акција: 20 добро наоружаних партизана напало је железничку станицу и том приликом узело 5 пушака и 60 пушчаних метака... исечене су везе. Задатак је био да се заустави воз пре уласка у тунел, да се у тунелу онеспособи пруга и да се композиција заглави у тунелу. Грешке због неизвршења су уочене ..

Бољевачки партизански одред је затим на већем простору исекао стубове и скинуо телефонске и телеграфске линије које су везивале устанички рејон са Бољевцем, Зајечаром и Бором. У ноћи између 11. и 12. августа одред је ушао у рудник Боговину, уништио електричну централу, снабдео се експлозивом и отео 9 пушака од стражара који су чували постројења. Рудник је рушењима онеспособљен за рад чотава три месеца.

Окружни комитет, описујући нападе Бољевачког одреда, саопштио је Покрајинском комитету: „ .. око 50 људи спремно је за следеће крупније акције.“

Прво реаговање непријатеља на активност партизана у овоме крају забележено је у расписима квислиншког Министарства унутрашњих послова од 9. и 11. августа 1941: „Непозната лица пресекла телеграфске и телефонске линије између Шарбановца и Боговине... 50 наоружаних лица пресекло телефонске линије на путу Брестовачка Бања—Злот...“

Оружане акције Бољевачког партизанског одреда нашле су на велик одјек.

Народ је топло примио партизана, људи су се охрабрили кад су видели да више нису препуштени Немцима. Зато су свакодневно пристизали нови борци. Били су то већином отреситији сељаци из Злота и Подгорца, нешто из Сумраковца, затим радници из рудника Бор, Боговина и Ртањ и појединци из Зајечара и околине. У првој половини августа одред је вршио акцију за акцијом. На више места минирао је мостове и пругу на важној саобраћајници Праћин — Зајечар (после рушења боговинског моста саобраћај је месец дана био у прекиду), разјурио старе општинске управе у већини села и створио знатну слободну територију.

Паралисан је саобраћај, уништене су везе, онемогућен рад окупаторске цивилне управе, спречена је реквизиција хране и стоке.

Немци су још држали само среско место Бољевац и рудник каменог угља Ртањ, важан за ратну индустрију. Настојали су да како-тако одрже саобраћај бар на уско-трачној прузи Зајечар—Праћин, која их је најкраћим путем везивала за долину Мораве. Успевали су, међутим, да провуку само тек понеку композицију.

Бољевачки партизански одред дошао је 20. августа на рудник Ртањ, који је, поред једне десетине Немаца, чувала и већа група жандарма.

У први мрак комунисти из рудника Алојз Хиршл и Милутин Ружић напали су револверима Немце у кантини. Остали борци извршили су јуриш. После краткотрајног отпора погинуло је 6 немачких војника, а предало се 22

жандарма. Заплењено је 15 пушака, 2 пушкомитраљеза, 7 револвера и већа количина одеће и намирница. Кола са партизанском комором одвукла су знатан плен према ослобођеним селима. Рудник каменог угља потпуно је уништен и није прорадио све до краја рата.

Напад на Ртањ био је од великог значаја. Окупатор је изгубио важан извор за снабдевање Бора угљем. Одред је после ове акције почео нагло да расте: из села и рудника стизали су нови борци, сада и у већим групама.

Партизани су убрзо затим напали и последње непријатељско упориште у срезу — варошицу Бољевац, у којој је остало још свега 28 жандарма. Рано ујутру 2. септембра одред је без тешкоћа ушао у градић. Жандарми, обесхрабрани због ранијих акција партизана, одмах су се предали. Заплењено је 30 пушака, 2 пушкомитраљеза, већа количина муниције и другог материјала. Партизани су демонтирали месну штампарију, разрушили важнија постројења и повукли се после обављеног задатка. Војнички још сасвим неискусан, одред није примио борбу с мањом формацијом Немаца који су изненада наишли. Његова заштитница је чак изгубила два борца.

О уласку партизана у Бољевац и о њиховој бројности говорило се у читавом крају. Популарност им је брзо расла. Бољевачки партизански одред имао је првих дана септембра 1941. око 450 бораца.

На политичке зборове у селима долазили су готово сви људи. Партизани су објашњавали циљеве народноослободилачке борбе и позивали нове борце да ступе у одред. Тако се на партизанском збору у Подгорцу 14. августа окупило око 300 мештана. У Злоту је 23. августа изашло на збор близу 500 људи. Комунисти, до јуче прогањани и хапшени, водили су сада масе у оружану борбу. О комесару Бобију знао је цео крај. У селима су се људи састајали и договарали о исхрани одреда, о снабдевању одећом и обућом. Сами су доносили храну у одред чим би се он појавио у близини њихових појата или ушао у село. Слало се све што се затекло у кући, и то се сматрало као природно, чак као част. Ако се партизански логор налазио изван насеља, сељаци и сељанке хитали су натоварени

торбама с храном и преобуком. Штаб одреда вршио је тих дана и улогу власти у устаничком крају.

Народ и партизанска војска делили су добро и зло.

Немци су се осећали све угроженијим. Очекивали су нове акције партизана. Можда напад на Бор? Зато се у узастопним наређењима немачке Врховне команде упорно понављало: „ ... обезбедити Бор“. У наређење немачког фелдмаршала Листа од 5. септембра 1941. унето је, поред осталог:

„Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења немачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних, на изглед организованих и вешто вођених банди доказују да досад предузете противмере не задовољавају. Уколико се ситуација у Србији буде заоштравала, утолико се дивизије морају својим тежиштем јаче прикупљати усред устаничке области (просторна област Шабац — Ваљево — Крупањ — Лозница, просторна област Топола — Крагујевац — Краљево — Ужице — Лазаревац и просторна област Бор — Зајечар — Ниш — Крушевац). Насеља не поседати мањим снагама од батаљона. Трупe морају сматрати да су у операцијама, морају се одрећи сталних гарнизона и свој смештај подесити потребама покретног рата... Изненадним ударима уништити устаничке центре, окружавајући их надмоћним снагама (и артилеријом!). Вођство акција поверити старијим и искуснијим официрима, командантима дивизија, према детаљно утврђеним плановима акција и претходном извиђању и разјашњавању. Досад местимично употребљене слабе ударне групе очигледно више не задовољавају у садашњој ситуацији... Ако устреба, осигурање ограничити на оне објекте чије је одржавање од животне важности. Ту првенствено спадају Београд као престоница, железничка пруга Лесковац — Ниш — Београд — правац Загреб, дунавски и савски мостови, *Гвоздена врата на Дунаву*, *Борски рудник бакра* (подвукао писац)... Предузимати безобзирне и неодложне мере против устаника, њихових помагача и сродника (веша-

ње, паљење њихових насеља, повећање броја талаца, депортирање родбине у концентрационе логоре итд.) ..

Да би развио још већу активност на свим подручјима, а поучен искуством приликом напада на Бољевац, дотле гломазни Бољевачки партизански одред подељен је 3. септембра на три самосталне чете.

Прва чета добила је терен према Борском руднику, и ту се налазио већи део штаба одреда. Друга чета оперисала је на прузи Зајечар — Параћин. Политички комесар био је Јанко Симеоновић, а рудар Алојз Хиршл главни минер у свим акцијама. Трећа чета држала је територију према Зајечару. Њоме је командовао Јован Кеџман, а политички комесар био је Миодраг Цојић. Штаб је створио и посебну чету од 25 коњаника са задатком да брзо маневришући напада непријатеља. Акције су се ређале: код Брестовачке Бање убијена су у борби два Немца а четири заробљена, параћинска пруга систематски је рушена, издајничке општинске управе по селима нису радиле.

На великој партизанској територији пољуљани су из основа стари односи и навике. Са првим партизанским пушкама испаленим на освајаче нападнуте су и институције старе буржоаске власти — општинске управе и жандармеријске станице. У Злоту, где је традиција социјалиста датирала од 1903. године, још је живео стари, ослепели, у народу овога краја добро познати раднички борац рудар Петар Радовановић, изванредан лик комунисте, који је 1928. године биран за члана ЦК КПЈ. Он је сада, у својим последњим годинама, дочекао „оружане борце револуције“, како је четири деценије, у тешкој борби са ненародним режимима, називао људе који ће једном донети социјалну правду и слободу. Речи су се претварале у дела.

Борба се све више разгарала.

Немци, који су у међувремену послали већину трупа на источни фронт, успели су најзад да и овде, у Тимочкој крајини, концентришу веће снаге, уз оне које су морале да чувају важне индустријске објекте, и одлучују да нападну Бољевачки партизански одред, који им је из дана у дан постајао све опаснији.

Због близине Борског рудника, који су по сваку цену желели да сачувају, Немци су решили да предстојећу акцију предузму с највећом жестином. Намера им је била да разбију партизане не бирајући средства. Зато су начинили план да најбруталнијим злочинима над невиним становништвом заплаше и поколебају већину одреда, сељачке борце из Злота и Подгорца, и да тако обезбеде успех. Поред припадника 3. батаљона 741. пешадијског пука из 714. посадне дивизије, потпомогнутог авијацијом, у нападу на Бољевачки партизански одред ангажоване су и знатне снаге жандарма под командом мајора Михаића и четници „војводе“ Михајла Црноречког.¹⁾

Првих дана септембра непријатељ је био потпуно спреман за противакцију.

Прво су, 6. септембра, Немци са три „штгукe“ бомбардовали Злот и Подгорац. Мештани су се у великом страху разбегли по шумама. У одреду, на положајима, настало је мало колебање. Једна немачка колона из Бора пристигла је 8. септембра са борним колима до првих заселака Злота, запалила пет појата и обесила двојицу сељака. Ујутру, 9. септембра, друга колона Немаца са моторизованом артилеријом, која је долазила од Бољевца, упала је у Подгорац и почела редом да пали куће. Увече су се ове окупаторске трупе спојиле у Злоту са четама које су надирале од Бора. Село је блокирано. У Злоту је око 700 Немаца сутрадан наставило злочине. Немилосрдно су уништавали домове, штале, убијали стоку.

За два дана спаљена су оба села. Изгореле су 853 зграде.

Увече су спровели у Бор педесет сељака из Подгорца и сто сељака из Злота. Тамо су издвојили двадесет двојицу, по једанаест из сваког села, везали их ланцима и отерали у Бољевац. Тако везане, стрељали су их 12. септембра.

Народ је у очајању побегао у збегове, далеко у шуму.

¹⁾ Ове четничке јединице стварале су се у Тимоку и Крајини у августу и септембру 1941. Њихово људство сачињавали су делом припадници предратне четничке организације, чији је старешина Коста Пећанац одмах по окупацији ступио у службу Немаца. Други део тих јединица сачињавали су разни пробисвети, криминалци, лица сумњиве прошлости. Четници Косте Пећанца створили су до краја 1941. године у Тимочној крајини по један одред у Поречу, Бору, Тимоку и Заглавку, одред у бољевачком срезу и један одред у самом Зајечару. Укупна снага свих четничких групација била је око 1000 људи.

Немачка артилерија претраживала је систематски дубокоине и удаљене сточарске колибе. Једну старицу, која је, једва се крећући, покушала да гаси своју кућу, у бесу су убили; чак и безопасну сеоску луду, унезвереног бескућника, који је ошамућен лутао запаљеним двориштима ...

До јуче напредна села сада су опу-стела, као гробља.

Бољевачки партизански одред, са много бораца-сељака из попаљеног Злота и Подгорца, војнички још неискусан, нашао се очи у очи с тешком стварношћу: јаке немачке снаге у нападу и ужасни злочини над становништвом.

За неколико дана одред се сасвим смањио.

Сељаци из Злота и Подгорца прво ноћу, један по један, а затим и јавно, у групама, напуштали су одред и одлазили на своја згаришта. Непријатељ је искористио прилику да оптужи партизане за несрећу која је задесила устаничка села. Неки сељаци су то несвесно прихватили.

После директног немачког напада на преостале партизане 10. септембра на обронцима Малиника остало је на окупу још свега 36 бораца. Одред се тада пребацио према Сумраковцу, где су га 14. септембра, рано ујутру, напали Немци, четници и изванредан број силом мобилисаних мештана. Партизани су се повукли после кратке борбе, у којој је погинуо комуниста Марко Јовановић, а један партизан заробљен. Немци су и том приликом спалили неколико зграда.

Један део најмлађих и болесних партизана повучен је тада из борачких јединица. У одреду се то сматрало као неизбежна мера за консолидовање преосталих снага у тешкој ситуацији која је настала.

Партијска организација нашла се сада пред озбиљним задатком. Требало се снаћи после првих пораза и повлачења. Ударци које је окупатор задао Бољевачком партизанском одреду били су пре свега резултати недовољног војничког искуства партизана. У штабу и четама није било људи с војничким знањем, а највиши по чину били су три резервна подофицира. Уз то, нагли пораст броја бораца онемогућио је да партијска организација среди одред, тако да је и одвајање појединих чета уследило доста касно. Елементи народног устанка, који су у овом одреду (с обзиром на масован прилив сељака) били чити, у ствари су, због борбеног неискуства, убрзо сведени на партизанске

акције најсвеснијег језгра одреда, које је сачињавало око 30 радника, комуниста и неколико сељака.

Немачке репресалије ломиле су људе, привремено је заустављено расламсавање устанка, расположење за борбу је опадало, а приступања четничким јединицама била су последица озбиљног ударца који је непријатељ задао Бољевачком партизанском одреду.

У тим условима и партијске везе са вишим форумима слабо су функционисале. Завладало је осећање извесне одсечености, изолованости. Кад је доцније у Билтену Врховног штаба истакнута потреба да се „припреми одећа, чарапе и обућа за зиму“, било је јасно да се ваља оријентисати на дуготрајније ратовање. Дотад се мислило да ће рат трајати само два до три месеца.

Истих дана када је Бољевачки партизански одред претрпео жестоке нападе Немци су ухватили у Зајечару и обесили на Краљевици секретара Окружног комитета Миленка Брковића-Црног.

Брковић је од доласка у овај крај радио на организовању првих партизанских одреда, одржавао везе са партијском организацијом у срезовима, са Покрајинским комитетом, помагао и позадини и одредима. Непријатељ га из почетка није познавао, и Брковић се слободније кретао, често путовао, примао курире.

Тринаестог септембра пре подне намеравао је да крене у Књажевац на уговорен састанак. Дошао је негде око подне на железничку станицу у Зајечару и сео у празан одељак композиције. Али готово истог часа на врата је нахрупила група агената који су га пратили. Брковић се са њима почео гушати. Отео се, искочио из вагона и потрчао преко перона. Из цепа му је испао револвер. Није имао времена да га дигне. Стигао је већ до излаза. У том тренутку један железничар, желећи да се додвори окупатору, неочекивано га је саплео.¹⁾ Руља агената сустигла је Брковића и сручила се на њега са свих страна. Почели су да

1) Крајински партизански одред ухватио је 24. септембра овог издајника, Цветка Предића из села Чокоњара, и стрељао га.

га боду ножевима. Брковић се још бранио, а затим је искрвављен малаксао.

Рањеног и исцепаног, повели су секретара ОК улицама Зајечара у немачку Крајскомандатуру. У затвору су га најпре превили, желећи да од живог Брковића што више сазнају. Потом је почело зверско мучење. Тукли су га гвозденим полугама, кидали завоје са незалечених рана, пекли их усијаним железом.

Миленко Брковић није хтео да проговори.

Вадили су му у бесу нокте, тестерисали кости... Често је губио свест. Повраћали су га хладном водом, а потом опет свирепо мучили. „Фашисти, зар не видите да вам гори под ногама? Бежите из моје земље док није касно. Сви ћете бити уништени...“ — био је једини Брковићев одговор.

Тако пет дана.

На истом месту где су пре 60 година обреновићевски жандарми стрељали учеснике тимочке буне, на Краљевици код Зајечара, обешен је 18. септембра Миленко Брковић-Црни¹⁾ заједно са још четворицом затвореника.

Три дана доцније, 21. септембра, ухваћен је у шуми крај Подгорца комуниста Ђорђе Симеонових који, понгто је био хром, није могао да се повуче са одредом. Четници су га цео дан тукли, а затим га предали Немцима, који су га у Зајечару подвргли шестодневним мукама. Ђорђе Симеонових,²⁾ један од организатора оружане борбе у том крају, храбро је све издржао. Обешен је 27. септембра на истом месту на коме је неколико дана раније погубљен Миленко Брковић. Немци су сада све више поопштравали мере против устаника.³⁾

¹⁾ Рођен 1912. у Кутини, радник, члан КПЈ од 1938. За народног хероја проглашен 1951. године.

²⁾ Рођен 1915. у Подгорцу, студент, члан КПЈ од 1940. За народног хероја проглашен 1953. године.

³⁾ Преко Крајскомандатуре у Зајечару Немци издају 10. октобра 1941. следећу објаву:

„Траже се доле наведени чланови банди, и то: 1. Светислав Маринковић, бивши наредник; 2. Младен Долопановић из Злота; 3. Јанко Илић-Симеонових, студент; 4. Др Ивко Ђоловић, лекар из Бољевца; 5. Момчило Сибиновић, студент из Ртња; 6. Алојз Хиршл, рудар из Ртња; 7. Добривоје Радосављевић, звани Боби, из Зајечара; 8. ЈБубица Радосављевић, бивша учитељица у Слатини; 9. Зора Нешић из Зајечара; 10. Живан Васиљевић, студент, из Зајечара; 11. Миодраг

ЗАГЛЈАВ СКО-ТИМОЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Десетак дана после стварања Бољевачког одреда, 8. августа 1941, на домаку Књажевца, код села Штрбца, на месту Караџин, образован је Заглавско-тимочки партизански одред.

Одред је у прво време имао свега 12 бораца. Сви су били комунисти: командант је био ЈБуба Радуловић, политички комесар Димитрије Тодоровић-Каплар, члан ОК, а борци — Милун Минић, Бранко Милошевић, Мирко Бабић, Милорад Бисић, Јеленко Стаменковић, Миодраг Јеленковић, Цветан Лазаревић, Вукашин Кујић, Владимир Живковић и Света Миленковић.

У ноћи између 7. и 8. августа диверзанти Вукашин Драгутиновић, Добривоје Божић, Велимир Милошевић и Славко Драгутиновић извршили су прву акцију: код села Доњег Зунича порушили су пругу Ниш — Прахово.

За новог команданта одреда дошао је, 18. августа, резервни потпоручник инж. Војислав Јеленковић.

Првих десетак дана вршене су војне вежбе и одржавани политички састанци са симпатизерима из околних села. Дошло је још неколико бораца. Ноћу између 18. и 19. августа Заглавско-тимочки партизански одред пресекао је телефонско-телеграфске везе између села Штрбца и Књажевца, а затим је сличне акције извршио и у већини осталих села. Исте ноћи део одреда сукобио се с групом четника и том приликом запленио три пушке. Одред је потом обишао села у заглавском срезу, растурио општинске управе, попалио архиве и уз пут одржао неколико политичких зборова, на којима су најистакнутији партизани говорили о циљевима народноослободилачке борбе.

Народ их је свуда примао са много симпатија, као своју војску.

Цојић, учитељ, из Сумраковца. 12. Милан Цојић, фарбар, из Сумраковца; 13. Предраг Костић, професор гимназије, из Неготина; 14. Душан Трифунац, учитељ, из Трјовца; 15. Милун Минић, судија, из Андрејевца. Ко наведена лица сретне или види а то не пријави... може бити кажњен смрћу _____“

Тако се, у селу Белом Потоку, где је одржан први збор, окупио на позив сеоског бироа велик број људи, њих око 200. Руководиоци одреда говорили су народу о циљезима народнооелободилачке борбе, саветујући сељацима да се одупиру мерама окупатора. Том приликом је члановима општинске управе саопштено да су разрешени дужности, а архива општине је спаљена. Прочитана је и одлука народног суда да се казни смрћу један издајник из села (казна му је овог пута, на захтев сељака, условно опрштена). На крају су мештани донели одреду припремљену зрану и испратили борце, позивајући их да опет дођу.

Крајем августа среека места Књажевац и Андрејевац остала су одсечена, без веза са већином околних села.

Партизани сада предузимају масовну акцију разоружавања свих финансијских стража на територији тимочког и заглавског среза (око 150 стражара), све до близу Зајечара. Партизан Милун Минић, уз помоћ скојевца Аце Ђорђевића, у смелој акцији у ноћи између 5. и 6. септембра, разоружао је у еелу Радичевцу 24 жандарма. Пошто је сазнао лозинку, он је с револвером у руци обилазио стражарска места, сачекивао патроле, командујући тобожњем целом партизанском одреду, и у току ноћи разоружао и затворио у школске учионице читаву квислиншку јединицу. Најзад је запалио општинску зграду и уз помоћ цеколико сељака донео пушке у одред. У Билтену Главног штаба НОВ и ПО Југославије бр. 6. од 1941. године похваљена је ова смела акција:

„Партизан М. из Књажевачког одреда, у извршењу добивеног задатка, наишао је на више патрола у јачини од 24 жандарма и финансиа. Он се није ни за тренутак збунио, иако му је претила велика опасност. Његова једина мисао била је — часно извршити добивени задатак. И он га је извршио. Својим одличним држањем и посебним сналажењем наш партизан М. придобио је неке сељаке на своју страну и, не оклевајући, прешао у напад. Патроле су биле разоружане ... а партизански одред појачао је своје наоружање новим пушкама, муницијом и осталом ратном спремом. Партизан М. је пример храбрости и одлучности, присебности и саве-

сног извршавања постављеног му задатка. М. заслужује нашу похвалу.“

Осмог септембра, после поноћи, Заглавско-тимочки одред упао је у среско место Андрејевац и уз помоћ месних десетина из села Јелахпнице, Краљевог Села, Боровца, Врбице и Дреновца растерао одред жандарма, спалио архиву начелства и демолирао пошту и пореску управу.

У Билетну Главног штаба бр. 6. од 1941. године забележено је поводом ове акције: „ .. конфискована је сва непријатељска имовина у корист Народноослободилачког фонда ..

Прве, углавном мање, чисто партизанске акције овог одреда имале су знатног одјека. Око 20. септембра група од 25 књажевачких гимназијалаца, чланова СКОЈ-а, напустила је школу, окупила се у близини града и одатле кренула према селу Штрпцима, где је ушла у састав одреда. Активисти из Јелашнице и Доњег Зунича донели су тих дана у одред неколико пушака и пушкомитраљез „Шошу“. Сада је одред имао око 60 бораца и слободно се кретао по већини села Тимока и Заглавка. Са зборовна се ишло у оружане акције.

Али ни непријатељ није олако препуштао иницијативу. Већ су биле постављене многе заседе, требало је задати одлучан ударац Заглавско-тимочком партизанском одреду. Снаге Немаца и четника, које су управо нанеле тешке ударце Бољевачком одреду, сада су се делимично пребациле и на терен Заглавка.

Код села Штитарца, источно од Књажевца, рано ујутру 29. септембра штаб одреда био је обавештен да Немци и четници опкољавају партизански логор.

Положај за одбрану био је лош. У сукобу су убрзо погинули борци Цветан Лазаревић, Димитрије Миливојевић, Димитрије Велојић и Ненад Трифуновић. Заробљен је тешко рањени партизан Драгољуб Јанковић, ковачки радник из Књажевца. Њега су Немци одвели у град и јавно обесили. На провокаторско питање „ко ће му сада помоћи“, Јанковић је пркосно одговорио: „Моја браћа . . . партизани из целе Југославије!“

После борбе код Штитарца Заглавско-тимочки партизански одред, пошто је већину књажевачких гимназијалаца привремено вратио на терен, боравио је, повлачећи се, десетак дана на месту званом Масив, изнад села Доњег Зунича, Јелашнице и Јаковца.

Монолитност овог малог партизанског одреда била је и остала његова основна карактеристика.

КРАЈИНСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

У источној Србији образован је још један партизански одред — Крајински. И то 1. августа на месту Шуљевац, јужно од Неготина, близу села Метриша и Брусника.

Први борци били су Љуба Нешић (члан ОК и руководиоца Окружног војног штаба у припреми устанка), Бранко Перић, Боривоје Милић, Михајло Ђуричић, Михајло Митић, Вукашгин Сибић, Станоје Гачић, Бранислав Рајчић, Аца Патлићановић, Миомир Радосављевић и други. Од двадесет четири борца, седморица су били чланови Партије.

Ноћ између 16. и 17. августа партизани су одредили за први напад: на жандармеријске посаде по железничким станицама на прузи Зајечар — Неготин. Акција је потпуно успела: одред је демолирао станичне зграде у Рајцу, Тамничу и Бруснику, заробио жандарме-чуваре и запленио 10 пушака.¹⁾ Одатле се повукао према планини Дели Јован. Ту Крајински партизански одред формира свој штаб, у коме је сељак Бранко Перић командант, Љуба Нешић политички комесар, а Боривоје Милић и Срба Бешир чланови штаба.

Реаговање непријатеља на прве акције партизана у Крајини било је врло брзо. Немци су 21. августа упали у село Брусник и запалили куће осморице бораца из одреда.

Крајински партизани наставили су да задају још јаче ударе непријатељу. Тако је исте ноћи, између 21. и 22.

¹⁾ Начелство среза крајинског, под бројем 735. од 25. августа, тражи хитно помоћ: „...30—40 наоружаних бандита напали железничку станицу Брусник ... разоружали стражаре у Рајцу... иста група напала станицу Тамнич...“

августа, цео одред напао среско место Салаш на друму Зајечар — Неготин. У току борбе погинули су срески начелник, командир жандармеријске станице и још два жандарма. У тој борби пале су и прве жртве одреда. Били су то професор Сава Драгојевић и Аца Патлићановић. Следеће ноћи месна десетина из Салаша напала је финансијску стражу и разоружала је. Салаш, потпуно очишћен од петоколонаша, постао је сада база Крајинског партизанског одреда. То је он био више од месец дана.

У Билтену Главног штаба НОПО Југославије од 18. септембра 1941. забележено је о овој акцији: „...У току жестоке борбе са жандармима и осталим немачким плаћеницима убијен је срески начелник, жандармеријски поручник... који су раније представљали страх и трепет за народ овог краја... Партизани су запленили доста оружја и другог материјала...”

У ослобођеном Салашу образован је одмах Народноослободилачки одбор — привремени орган власти народа КОЈИ Је ступио у ослободилачку борбу. За председника је изабран Михајло Гачић, а секретар је постао управник поште Јован Шчекић. Главни им је задатак био да орглизују помоћ партизанском одреду и да донесу прве одлуке неопходне за живот у ослобођеном месту. Председник Гачић је зато позвао руководиоце разних среских установа и наредио им да обезбеде редовно пословање и нормалан живот, да трговине продају затечену робу. Одбор је прихватио као задатак снабдевање одреда, као и обавештајну службу о непријатељским акцијама. Убрзо затим и у селу Метришу образује се Народноослободилачки одбор, чији су чланови, између осталих, били Светолик Ђорђевић и Милен Ђуричић.

Били су то први народноослободилачки одбори у Тимочкој крајини. Они су и овде представљали клицу будуће власти радног народа, део опште изградње народне власти у читавој земљи, изражавајући став народа који је одбацио компромитоване предратне општинске управе. Такви одбори давали су оружаној борби социјално-револуционарну суштину.

Пошто је ослободио Салаш, Крајински партизански одред кренуо је по селима, где је одржавао митинге, кажњавао петоколонаше и растурао окупаторске општинске управе. Крајем августа одред је имао 60 бораца. Стално су пристизали нови партизани, нарочито из села око Салаша.

За борбу против крајинских партизана Немци су брзо мобилисали и локалне четничке групе. Учињен је ипак покушај да се дође до неког заједничког става са четницима. Партизански борци су, наиме, и овде били спремни на окупљање свих снага које желе да се боре против Немаца. Таква је била општа линија Комунистичке партије Југославије. У том смислу је 13. септембра у Нересници и потписан један локални споразум о даљој сарадњи. Споразум је гласио:

„Изражавајући опште расположење четника и партизана крајинског и пожаревачког округа, који су решени на непомирљиву борбу до потпуног истребљења и уништења немачког фашистичког окупатора и њихових домаћих слугу, народних издајца Недића, Љотића, Пећанца и других — опуномоћени представници доле потписаних четничких и партизанских народно-ослободилачких одреда сагласили су се у следећем:

1) да заједнички и споразумно у свим областима крајинског и пожаревачког округа воде борбу против окупатора и домаћих окупаторских елемената Недића, Љотића, Аћимовића, Пећанца и других који помажу угњетавање и пљачкање нашег народа.

2) Заједничка политичка линија четника и партизана поменутих крајева биће народноослободилачки антифашистички фронт свих родољуба без разлике на политичко и верско убеђење.

3) Да не би четници и партизани били одвојени од осталих народних маса које су спремне да се боре за праведну ствар, неуморно ће се развијати народни отпор, припремати и дизати народни устанци и стављати се на чело тих устаника као борбено језгро. Да би се горње спровело у дело, опуномоћени представници споразумели су се да се стављају под руководство Гла-

вног игтаба партизанских одреда народа Југославијз.

Овај споразум ступа на снагу даном потписа. 13. септембар 1941. год. Положај. Потписали: За четнички одред Крајински: војвода Анђелко Крајински, с. р.; командир одреда Леонида Пљешковић,¹⁾ с.р.; за Звишки народнослободилачки партизански одред командир Вељко А. Дугошевић, с. р.; за Кучајски одред четовођа Љуба Ј1. Калибарда, с. р.; за Мајданпечки партизански одред Х. Стојановић. -с. р.; за Народнослободилачки партизански одред Крајине П. Костић, с. р.“

Али већ два дана доцније четнички „војвода“ прекршио је споразум, јер је пустио на слободу два заробљена Немца, а ухапсио четника, партизанског симпатизера, који је спроводио немачке војнике.

Крајински партизански одред кретао се тих дана по висоравни између Дели-Јована и Великог крша, око села Горњана, Танде и Луке. Немци су стога 18. септембра бомбардовали из авиона мала планинска села Луку и Танду. У Луки су од једне бомбе погинули четири ђака основне школе и један сељак, док је учитељица рањена. Одред се тада спустио поново на железничку комуникацију Зајечар — Неготин, у ноћи између 17. и 18. септембра порушио пругу код Табаковца и минирао мост.²⁾

Акције одреда на овој прузи сасвим су смањиле окупаторске транспорте и везе преко Крајине ка Дунаву и Румунији.

При повратку са акције на прузи, Крајински одред, који је тада имао већ око 100 бораца, одржао је 18. септембра велики народни збор у слободном Салашу. Слободна територија стално се ширила.

Али у међувремену четнички „војвода“ Анђелко мучки је напао и заробио групу бораца из суседног Мајданпечког партизанског одреда. Крајински одред кренуо је против

¹⁾ Пљешковић је био представник тада још неодређених четничких групација.

²⁾ Шеф VIII железничке секције инж. Рендл јавља из Зајечара депешом бр. 132. од 21. септембра: „Данас је завршена оправка минираниг моста код Табаковца и извршено пробно оптерећење. Возови могу прећи брзином од 10 км на час све док радионица за мостове не

подмуклог непријатеља и 22. септембра опколио и напао четнике у селу Црнајки. Том приликом ослобођени су сви заробљени партизани. У жестокој борби четници су сасвиад потучени, убијено их је 10, а заробљено 15, међу којима и један члан пгтаба.

Четнички итораз код Црнајке био је убедљив и у народу је примљен као заслужена казна издајницима.

Део Крајинског партизанског одреда упао је затим, 24. септембра, у село Рштину, на главном друму Бор—Зајечар, одржао збор са мепгганима и разорио фабрику кварцног песка. Остале јединице одреда уништавале су за то време општинске архиве по селима око Неготина и према Дунаву. Непријатељ више није знао са које стране да очекује напад партизана.

Крајински партизански одред је после месец и по дана од образовања постао оружана формација са око 150 бораца. Већ је планиран напад на Неготин уз помоћ Звишког партизанског одреда. У граду се налазила чета Немаца. Утврђивала се у касарнама.

Крајем месеца, 29. септембра, одред је, међутим, задесила тешка трагедија.

Док су две веће групе бораца биле у акцијама по Крајини (поновно минирање моста код Табаковца и обилазак села око Неготина), јаке формације жандарма и четника привукле су се шумом и вододеринама и изненадиле одред, који је неколико дана логоровао на Стеванским ливадама, обронцима Дели-Јована, код села Сикола. У борби је одмах у почетку погинуо комесар одреда Љуба Нешић, и још девет партизана: Стефанија Михајловић, предратни члан КП, водник Воја Миленовић, комунисти Раде Недељковић и Аранђел Рогожинаревић, затим Душан Иконић, Миливоје Миловановић, Владимир Златојевић, Бора Радојевић и Синиша Голубовић. Нису успели да организују иоле јачи отпор. Командант одреда Бранко Перић био је за то време са групом бораца на извиђању. Одред се, изненађен нападом, повукао у неред и делом растурио.

На окупу је остало још око 40 бораца.

Смрт члана ОК КПЈ, политичког комесара одреда, студента права из Зајечара Љубе Нешића¹⁾ болно је одјекнула

у читавом крају. У њему је партијска оргакизација изгубила једног од најбољих комуниста у округу, ретког друга, који је од најраније младости посветио свој живот борби радничке класе. За Љубом Нешићем искрено су зажалили и борци и народ.

Немци су сада покренули према Крајини главне снаге, пошто су раније код Бора и Бољевца задали ударце Бољевачком одреду. Слободна територија око Салаша била је практично изгубљена.

Добривоје Радосављевић-Боби стигао је тих дана на крајински терен да колико може помогне партијској организацији и угроженом одреду. Намеравао је да их упозори на непосредни долазак већих немачких снага и да се договори са пггабом како избећи теже губитке у људству, користећи се искуством приликом догађаја у Бољевачком одреду. Дошао је у још незаузети Салаш. Ту је одржао састанак са пггабом и за новог комесара одреда поставио Јеремију Илића, члана Окружног комитета. Споразумели су се да одред и штаб одмах напусте варошицу. Затим се вратио ка Тимоку.

Али исте вечери, између 4. и 5. октобра, Немци, жандарми и четници продрли су у Салаш. Тамо су изненадили чланове штаба одреда Јеремију Илића и Бору Милића-Ркмана (који су се ту задржали и мимо донете одлуке), као и Михајла Гачића, председника Народноослободилачког одбора. Убили су прво Јеремију Илића, а Бору Милића, тешко рањеног, ухватили су и после обесили у Бору.

Гачић је погинуо бранећи оружјем улаз у своју кућу.

Одред се с командантом Бранком Перићем у последњи час повукао према Дели-Јовану. Ту се командант, идући у претходници, одвојио од осталих (касније се пробио до Мајданпека), а комунисти у обезглављеном одреду, професор Предраг Костић и Станоје Гачић, донели су одлуку да се остатак бораца разбије у мале групе.

После неколико дана мучног повлачења, од целог одреда остало је на окупу свега шест бораца. Немци су тих дана стрељали или обесили у Борском руднику 36 крајин-

1) Рођен 1918. у Зајечару, студент, члан КПЈ од 1939. За народног хероја проглашен 1949. године.

ских партизана. Затим се и последња група бораца растурила, а неки су се још задржали у крајиноким селима, где је у току била права хајка на усамљене и разбијене партизане.

Крајински одред је тако привремено уништен.

МАЈДАНПЕЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

На иницијативу партијске организације из Мајданпека на територији зајечарског округа у првим данима устанка 1941. године формирао се и четврти одред: Мајданпечки партизански одред.

Зајечарски и Пожаревачки окружни комитет Партије су током 1941. године стицајем околности углавном заједно деловали на терену око рударског насеља Мајданпека.

У то време једино су овде одржаване везе и вршене заједничке оружане акције нешто одсечених партизана Тимока и Крајине са другим одредима у Србији.

Мајданпечки партизански одред створен је у ноћи између 19. и 20. августа 1941, када је група од седам бораца под вођством члана Партије из Мајданпека Велимира Маркићевића минирала на брду Рајково локомотиву релејне станице на жичари којом су Немци извозили пирит и сирово гвожђе и онда их товарили у шлепове код Доњег Миланозца. У тој првој акцији учествовали су Драги Буђелан, Богомир Трајиловић, Јован Гочић, Франц Бекер и други.

Партизани су пошли у акцију углавном само са експлозивом за рушење.

Већ идућег дана ова група је дошла на Ујевац, где је боравио бивши комита, шумски надзорник Леонида Пљешковић, који је имао већег утицаја на неке шумске раднике. Ту је формиран заједнички одред. Командант одреда постао је тада Пљешковић, а политички комесар Велимир Маркићевић.

Следећа акција била је 21. августа, када је у нападу на рудник Благојев Камен убијен Немац, директор, заробљена четири белогардејца и општећена електрична централа. Убрзо се број бораца попео на око 100.

Бор 1941: обешени борци Крајинског партизанског одреда

После неколико дана, 26. августа, одред је ушао у Мајданпек, и пошто је разоружао девет жандарма, задржао се у варошици.

Али у мешовитој партизанско-четничкој јединици убрзо су почеле неприлике. Поједини Пљешковићеви људи малтретирали су сељаке из околних насеља. Политички комесар Маркићевић, пошто није могао да спречи овакве појаве, повео је 19 најсвеснијих бораца и упутио се према Звишком партизанском одреду, желећи да сачува углед партизанског имена. Пљешковићев одред спао је на око 20 бораца. Остали су се разишли (сам Пљешковић је с мањом групом наставио борбу против окупатора и погинуо 31. децембра 1941).

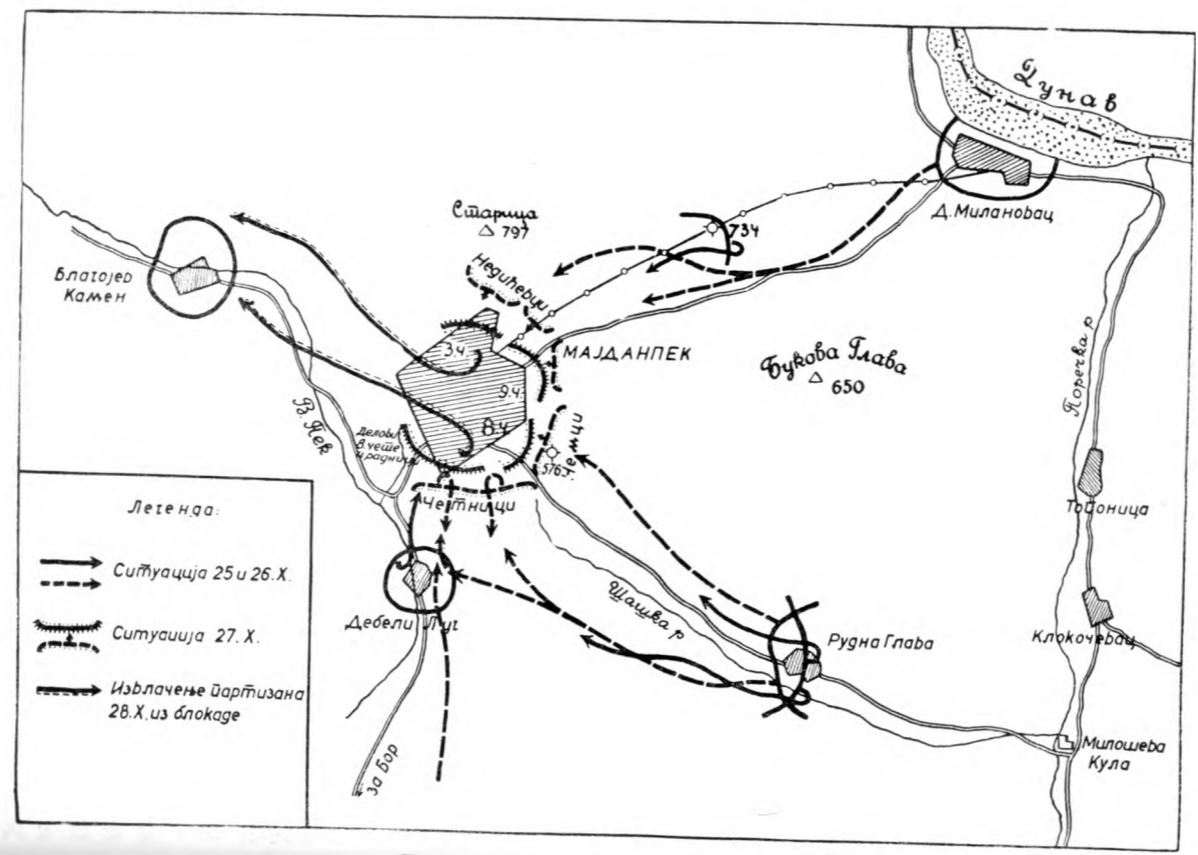
Мали партизански одред добио је убрзо прилику да народ увери у своју неокаљаност. Ујутру 2. септембра Немци су код села Нереснице извршили напад. Одред је у току једночасовне борбе око набујалог Пека ранио три Немца. Сутрадан су Немци из блиндираних вагона топовима тукли брда око Нереснице. О томе је 5. септембра 1941. делегат ПК при ОК Пожаревац Мома Марковић јавио Покрајинском комитету Партије: „Мајданпечки одред броји 20 људи; сви су рударски радници; имају 2 пушкомитраљеца, 3 камиона и лимузину ... борци су храбри ...“

Командант Звишког партизанског одреда Вељко Дугошевић прикључио је тада мајданпечке партизане својој јединици као осму чету одреда, са називом „Сењанин Тадија“, у којој је командант Велимир Маркићевић, а његов заменик Милан Капелан. Имали су овлашћења да делују самостално.

Првих дана септембра у Мајданпек је дошао Љуба Нешкић, члан ОК Зајечар. Он 12. септембра ствара нови Мајданпечки партизански одред, у коме је командант Сретен Вучковић из Доњег Милановца, а чланови штаба Срба Бешир из Неготина (дотле члан штаба Крајинског одреда) и Станко Живковић-Француз, радник из Мајданпека.

Овај одред, са око 50 бораца, имао је 17. септембра први окршај и одмах је претрпео пораз.

Код села Рудне Главе већи део одреда упао је у неочекивану четничку заседу, 6 бораца је рањено, 13 се пробило према Мајданпеку, а остале, њих 17, са командантом, чет-

Борба за Мајданпек (27. октобра 1941. године)

ници су заробили. Хитном акцијом Крајинског партизанског одреда заробљени партизани су ослобођени приликом напада на четнички логор у селу Црнајки.

Некако у исто време кренуле су преко Мајданпека Друга и Осма чета Звипшог партизанског одреда на ранији позив Крајинског одреда. Обе чете журиле су према Крајини не знајући за трагедију Крајинског партизанског одреда од 28. септембра у борби на Стеванским ливадама. Обе чете ушле су у Штубик 29. септембра, а 30. септембра нападе су среско место Јабуковац у Крајини, разоружале жандарме, спалиле архиву и зграду начелства, а затим се вратиле у ослобођени Мајданпек, где су тих дана већ пристизали и остаци разбијеног Крајинског одреда (командант одреда Бранко Перић постао је водник Осме, сада Мајданпечке чете, а Сретен Вучковић политички комесар; у Осмој чети преовлађивали су махом борци из рудника и околине Мајданпека).

Читав поречки срез је тих октобарских дана 1941. године листом помагао народноослободилачки покрет. Била је то доста велика слободна територија.

Средином октобра чета је попалила архиве и на масовним зборовима растурила преостале општинске управе у околним селима. Непријатељ је држао још само Доњи Милановац. У селу Дебелом Лугу¹⁾ активно је деловала месна партизанска чета са три вода, од којих је један слат у Мајданпек ради локалног обезбеђења. И у оближњим селима Лескову и Јасикову стварају се мање месне партизанске чете. У варошици Мајданпеку радио је предано у овим ратним приликама Народноослободилачки одбор (инж. Божа Стојановић и други), чете су се храниле на казану, снабдевање одећом и обућом вршено је преко посебне интендантуре. Омладински састанци, културне приредбе и рад женске организације испуњавали су дане и вечери у забаченом рударском градићу.

1) Мештани овога села нису били власници кућа у којима су становали нити земље коју су обрађивали. Све је то некада било власништво краљице Наталије Обреновић, која је земљу поклонила Београдском универзитету. Када су партизани ушли у село, први им је задатак био да уз учешће управника, сарадника НОП-а, Данила Тодоровића, попаде све земљишне књиге и прогласе да „земља припада ономе ко је обрађује..“

Немци су се, међутим, све више узнемиравали што им се ту, надамак важне саобраћајне магистрале Ђердапа, шири територија под контролом партизана.

Ујутру 18. октобра једна колона Немаца у камионима, долазећи од Неготина, напала је партизанско обезбеђење код Рудне Главе. Од правца Горњана патроле су истовремено јавиле о надирању четничких и жандармеријских група. Осма, Мајданпечка чета је зато одмах прихватила борбу. После трочасовне пуцњаве непријатељ се морао вратити назад, пошто је изгубио четири војника. Осма чета се тада повукла без губитака и почела да се утврђује у Мајданпеку, припремајући се за одсудну битку. Као појачање стигле су јој 20. октобра Трећа и Девета чета Звишког партизанског одреда, који је на овој линији бранио и своју територију.

Све три чете су претресле околне шуме с намером да растерају евентуалну концентрацију четника. У зору 24. октобра чете су ушле и у Доњи Милановац.

Непријатељ се у страху већ био пребацио моторним чамцима преко Дунава у Румунију. У Милановцу, уз пламен који је прождирао архиве начелства, полиције, суда, општине и катастра, одржан је масован политички збор. Партизани су остали у вароши све до вечери (приликом формирања Народноослободилачког одбора за председника је изабран Илија Дардић). На румунској обали, утонулој у мрак окупације, није било ни знака живота. Одблесак ватри са југословенске стране титрао је по широкој реци.

Чете су се, са новим борцима из града, повукле у току ноћи према Мајданпеку. Сада је био на реду немачки напад.

Двадесет шестог октобра, у недељу, четници су из заседе убили двојицу партизана код Дебелог Луга. У Мајданпеку је те вечери била у пуном јеку партизанска приредба. Патроле партизана одмах су кренуле у извиђања. Чете су се брзо утврђивале у најјачим зградама.

На Мајданпек је 27. октобра кренуо 3. батаљон 741. немачког пука 714. дивизије — иста јединица која је пре месец и по дана запалила Злот и Подгорац код Бора. С њом су биле и јединице четника (Борски и Крајински четнички одред) и жандарма — укупно 700 људи. Партизанске снаге бројале су око 200 бораца.

Време је било магловито. Са планине Старице, више Мајданпека, промицао је снег.

Негде високо у облацима зујали су злослутно немачки авиони. Нису успевали да приђу варошици, заклоњеној маглом и стенама. Немци су тек после вишечасовне борбе, уз минобацачку припрему, око 12 часова једним крилом делимично заобишли положаје бранилаца. Партизански митраљеви окомили су се тада на све прилазе. Митраљесци су се повлачили полагано, корак по корак, не дајући Немцима да уђу у град.

Сужавао се круг одбране. Падали су партизански борци. Још раније рањени командир Девете чете Мирко Павићевић-Стрелац борио се све док га нису разнеле немачке бомбе.

Народ се повлачио у оближње шуме. Размак између нападача и одбране био је све мањи. Могли су се довикивати. Својом храброшћу нарочито су се истицали партизански борци Богомир Трајиловић и Тика Страјиновић. Пркосили су Немцима. Падао је рани зимски сутон. По дугачким рафалима наслућивали су се немачки положаји. Они кратки, који штеде муницију, означавали су линију одбране партизана.

У еам:о вече партизани су морали да напусте град. Изгубили су једанаест другова. Однели су и пет рањеника. Непријатељски губици били су скоро двоструко већи. Немци су их натоварили у камионе, и пошто су демолирали неке зграде, журно су се, по мраку, повукли из Мајданпека.

Ноћ је у градићу протекла у „ничијој земљи“.

Ујутру 28. октобра око 9 часова Немци су поново опрезно ушли у варошицу. Прва им је мера била да ухапсе групу мештана као таоце. Погинуле партизане обесили су затим о дугачку разпету жицу на тргу. Потом су са пристиглим четницима запалили неколико већих јавних зграда и кућа партизана из Мајданпека. Партизанске чете повлачиле су се за то време према Вољуји и пожаревачком крају-

Немци су тако одбацили партизанске снаге од добро чуваног Ђердапа.

ПРВА РАТНА ЗИМА

БОРБЕ У СВРЉИШКОМ КРАЈУ И У ЗАПЛАЊУ

Код Соколовичког камена 8. октобра 1941. спојили су се, према одлуци Окружног комитета Партије, Бољевачки и Заглавско-тимочки одред. Нови заједнички, Књажевачко-бољевачки, одред бројао је сада око 50 добро наоружаних бораца. Командант је постао Воја Јеленковић, његов заменик Света Маринковић, а политички комесар Јанко Симеоновић.

Стварање овог одреда обележено је узастопним акцијама. Партизани су се у нападима оријентисали на руднике угља и железничке пруге, на места најосетљивија за окупатора.

Исте вечери када је образован, одред је упао у рудник угља Добру срећу, код Књажевца, порушио нека рудничка постројења и снабдео се експлозивом за даље акције. Затим је кренуо у правцу Зајечара и у ноћи између 14. и 15. октобра потпуно уништио железнички мост на Грлишкој реци (10 километара од Зајечара), на прузи Ниш — Прахово. Том приликом запаљен је и дрвени железнички мост у селу Вратарници. При повратку у Тимок одред је ноћу 15. октобра поново ушао у среско место Андрејевац и уништио квислиншке установе.

После ових акција Књажевачко-бољевачки одред стигао је 17. октобра код рудника угља Подвис, на раније уговорену везу са Сврљашким партизанским одредом, који је у то време држао ослобођену територију око Сврљига. Одлучили су да већ наредне вечери заједно нападну рудник, који је чувало 20 жандарма и око 60 четника.

Уз помоћ комуниста и симпатизера из Подвиса акција је спретно обављена. Позадинци су, знајући лозинку не-

пријатеља, без икаквог отпора разоружавали групу по групу стражара. Тако је заробљено 9 жандарма и 28 четника, а остали су се разбежали. У руднику каменог угља минирана је електрична централа и узета су 23 сандука динамита. Њиме је исте ноћи знатније оштећен железнички мост код Палилуле, између Сврљига и Књажевца. Изнесене су и веће количине хране, одеће и обуће.

Рудник после ове акције није радио неколико месеци, а окно Тресибаба ни до краја рата.

Акције Књажевачко-бољевачког партизанског одреда на железничким пругама и у рудницима показале су Немцима да им и овде, на овим за њих најважнијим тачкама, тек предстоји жестока борба са партизанима.

Окружни комитет донео је тих дана одлуку да се даље операције Књажевачко-бољевачког одреда привремено врше заједнички са оближњим Сврљишким партизанским одредом, који је био јачи и имао у своме саставу више војнички искуснијих кадрова. При поласку у нове акције из одреда је повучен изванредан број комуниста, предвиђених за партијско-политички рад на терену. Било је од нарочитог значаја ојачати утицај народноослободилачких органа на подручју где су партизани оперисали.

Увече 20. октобра одред је још једном, близу Књажевца, разорио главну железничку пругу, поново ушао у рудник Добру срећу и снабдео се храном и одећом. Затим је са Сврљишким одредом кренуо према оближњем среском месту Сокобањи, под Озреном (уочи напада командант Књажевачко-бољевачког партизанског одреда постао је Јован Кеџман-Чеда, шумски радник).

Варошицу је тада чувало 20 жандарма и близу 100 четника.

У први мрак 22. октобра партизани су изненада напали Сокобању. Део непријатељских снага после кратког отпора побегао је, по ноћи, према Алексинцу. У групи заробљених четника, које су партизани већином пустили на слободу, били су и познати зликовци, четнички „војвода“ и срески начелник. Њих је народни суд исте ноћи осудио на смрт. Заплењено је 25 пушака и уништена архива среских установа.

Борци су се затим повукли из вароши и у непрекидном маршу стигли 25. октобра у партизански логор на Зеленом врху.

За Књажевачко-бољевачки одред почео је сада нов период — боравак на сврљишком терену, где су у то време села била слободна. Сељаци су партизане признавали за једину власт, обраћали су се партизанским штабовима ради решавања сеоских, па и разних личних питања. Четничке снаге биле су онемогућене, а Немци су у то време обично избегавали ову за њих опасну територију.

Одред је са Сврљижанима и Озренцима кренуо одатле у напад на Бугаре у Сићевачкој клисури, који су тамо чували хидроцентралу, каменолом, мостове и железничку станицу. За време кратке ноћне борбе заробљено је 9 бугарских војника.

У новембру 1941. одред је пошао у акције према Књажевцу.

Ишло се преко села Понора, Штрбаца, Жуковца, Локве, Берчиновца, Горњег Зунича, Селачке, Ошљана, Новог Корита, Радичевца и Балинца. Уз пут су партизани у свим местима разоружавали мање посаде Српске граничне страже (20—30 војника), држали политичке зборове и спаљивали општинске архиве. Поновна појава добро наоружаног партизанског одреда повољно је утицала на народ овога краја, који је стално помагао народноослободилачки покрет.

У сукобу са Немцима и четницима код Балинца, 29. новембра, одред је изгубио два борца (један је био Милутин Ружић, партизан из Ртња). Његова главнина вратила се тада према Сврљигу, једна десетина остала је да оперише још недељу дана око села Радичевца, а потом се и она прикључила одреду.

Примицала се зима.

У почетку децембра 1941. део Сврљишког одреда (Нивавска чета) отишао је у Запаље, према Сувој планини. Књажевачко-бољевачки одред (близу 40 бораца) и други део Сврљишког одреда (70 бораца) остали су на овој усамљеној слободној територији, око које су се тих дана почеле окупљати веће непријатељске снаге.

Увече 11. децембра, после масовно посећеног народног збора у заглавском селу Кренти, између Књажевца и Свр-

љига, партизани су одржали уобичајену приредбу за мештани у пространој школској згради. Сељаци и сељанке били су већ навикли на ове младе наоружане људе, који после борби стижу и да се мало забаве и да народу прикажу циљеве устанка преко импровизоване сцене. Сутрадан око 11 часова пре подне, када су се борци управо припремали за покрет, а командир сврљишких партизана Душан Трибунац проверавао борбену спремност јединице, стражар са узвишења обавестио је штаб о изненадном наласку непријатеља: око 150 четника такозваног Књажевачког и Тимочког одреда и четрдесетак Немаца из Књажевца били су већ у непосредној близини, заузимали су гробље, које је доминирало насељем.

Збијени у селу и изненађени, партизани су се налазили на положају неповољном за борбу.

Књажевачко-бољевачки партизански одред бранио је ону страну одакле је нападао део четничких снага. Борци су успешно одбили удар и у оштрој борби потиснули четнике. Затим су пошли на положаје према Немцима и осталим четницима које су око сеоског гробља задржавали Сврљижани. Напад Немаца био је у томе часу већ поколебан заједничком акцијом Сврљишког и Књажевачко-бољевачког партизанског одреда. Тада је изненада бок партизана напала нова, већа јединица — Борски четнички одред, са око 150 четника.

Незаштићени са те стране, партизани су се, већином у нeredу, почели повлачити потпуно брисаним тереном.

Први је пао популарни партизански руководилац лекар Миленко Хаџић. Затим још осморица сврљишких бораца, од којих су четворица били чланови Партије. Немци су дотле били изгубили три војника и четници око петнаест.

Повлачећи се даље према својој бази на Зеленом врху, партизани су горе, у појатама, неочекивано наишли на нове групе четника. Растерали су их брзо енергичним нападом. Сви су били озлојеђени због смрти омиљених другова. Био је то тежак губитак (после ове битке професор Душан Тасковић, један од политичких руководилаца у Сврљишком одреду, написао је познату песму: „Сврљишка брда и Врх зелени, тужни су, маглом обавијени ...“).

Боравак на Зеленом врху није више дуго трајао.

Према договору чланова ОК Ниш и Зајечар, одлучено је да оба одреда из снегом завејаних колиба на планини пређу на терен Заплања, одакле се већ вратила Нишавска чета Сврљишког одреда, која је тамо привремено боравила. Напуштао се, због потреба борбе, логор у коме су добро функционисали и политички рад (издаван је редовно билтен вести) и војне вежбе и исхрана.

Почео је марш по снежној међави.

Средином јануара 1942. борци су се кроз високе намете прво пробали у село Горњи Рињ. Ту су се сместили у пространој школској згради. На заказани политички збор убрзо су стигли мештани и народ из околних села, близу 500 људи. Партизански одреди уживали су овде велик углед.

Пре даљег пребацивања ка Заплању партизани чланови Партије одржали су партијску конференцију, на којој је било речи и о улози и задацима комуниста у Књажевачко-бољевачком одреду, који се, одвојен од свога терена, није могао бројчано повећавати (40 бораца). Одреди су 21. јануара 1942. одржали овде, у Рињу, и свечану комеморацију поводом годишњице Лењинове смрти. После реферата културна група отпевала је Интернационалу, Лењинов посмртни марш и песму о борби код Кренте. Иако у тешким ратним условима комунисти и партизани ових усамљених, снегом одсечених одреда указивали су с пијететом на улогу великог радничког борца.

Сутрадан увече настављен је заједнички покрет даље према Заплању преко Нишаве. Уз пут су заробили патролу од три бугарска војника.

Када су после мањих чарки прешли у Заплање, прво су, по обичају, одржали неколико политичких зборових у селима. Мештани су их с љубављу дочекивали. Војничка дисциплина, наоружање и комора добро снабдених одреда запажени су код људи овог краја, где је окупатор ређе успевао да продре.

После марша од неколико дана борци су 27. јануара, преко села Богдановца и Штрбовца, стигли у Велики Крчимир.

То је био крајњи циљ целог покрета. Тамошњи Народноослободилачки одбор бринуо се за даље издржавање одреда и решавао текуће проблеме становништва. Школе су редовно радиле, партизани су давали културне приредбе, а „техника“ је увелико умножавала радиовести са фронта. Магацини су били пуни жита, шећера, одеће и друге робе заплењене од непријатеља.

Била је то прилично велика слободна територија, на којој је живот имао своје посебне токове, различите од оних у селима под окупацијом.

Партизанске јединице организовале су тих зимских дана двадесетодневни војнички курс за руководиоце из одреда и месних десетина са практичним вежбањима на терену. Требало се припремити за нове борбе. Упоредо се одржавао и редован политички курс за 20 политичких радника из оба одреда. После подне су сви борци обично учествовали и у војним вежбама. Чете партизана чистиле су слободну територију од четника, који су упорно покушавали да се угнезде на овом пространом терену, који је још одраније ослободио и држао Бабички партизански одред (и сада је ту боравила Трећа чета бабичких партизана).

Седамнаестог фебруара партизански одреди у два часа после поноћи надиру по великом снегу према Нишу и нападају рудник Јелашницу, који су чувале четничке јединице. Борци су се, међутим, рано повукли, бојећи се да их дан не затекне у низини прекривеној снежним наметима. Потопили су ипак рудничку јаму и узели нешто експлозива. Из Ниша су већ пристизала бугарска појачања.¹⁾

У другој половини фебруара 1942. непријатељ најзад прикупља снаге и креће на ову у то време ретку слободну територију у Србији.

Са свих страна, од Леековца, Ниша, Беле Паланке и Власотинаца, наилазили су Немци, Бугари, четници, љо-

¹⁾ Из извештаја Покрајинског поверенства Партије за југоисточни део Србије —упућеног ПК-у у Београду 25. марта 1942. са потписом „Ј“ — види се тежина ситуације, али и упорност партизана: „Наши одреди и даље воде тешке и упорне борбе. Имали смо прилично жртава. Већина одреда због (губљења) терена прешла на оближње терене и наставила борбу ... Тренутно не знамо где је који одред ... Покушавамо да успоставимо везе ...“

тићевци и жандарми. Партизани су прво порушили све прилазе овом терену. Затим су 21. фебруара после двочасовне борбе одлучно одбили жандарме. Али су 22. и 23. фебруара пристигле јаке бутарске, љотићевске и четничке снаге, и после жестоких сукоба партизани су се почели полако повлачити ка Сувој планини.

Многи су имали још само неколико метака за пушку.

Следила их је дугачка колона народа, који није желео да дочека непријатеља.

Бугарске окупаторске трупе постепено су поседале села у Запању. Један вод партизана ушпггио је у повлачењу приликом борбе код чагоровачког моста 20 окупаторских војника. Бабички партизански одред је у овој офанзиви примио на себе главни ударац. Бројно стање одреда осетно се смањивало.

Пред кудикамо надмоћнијим непријатељем борци Сврљишког и Књажевачко-бољевачког одреда почели су да се пробијају назад, на свој терен, према Сврљишким планинама. Један део Књажевачко-бољевачког одреда кренуо је преко шума и насеља према Књажевцу и крајем марта 1942. стигао изнад села Радичевца, где се одмах сукобио са јачим четничким снагама. Потом се пребацио преко Тимока, ка планини Тупижници.

Овамо је стигао и други, већи део одреда.

У међувремену, у ноћи између 23. и 24. марта, приликом упада сврљишких, озренских¹⁾ и једне десетине тимочких партизана у варошицу Ражањ, непријатељ је изгубио 10 војника. Партизани су се потом повукли пред надмоћним непријатељским снагама, које су сачињавале две чете љотићеваца, једна чета Бугара и четници. У борби је међу девет партизана храбро погинуо и Светислав Маринковић, члан штаба Књажевачко-бољевачког одреда, бивши командант Бољевачког одреда из 1941. године (још у Запању је пао и Душан Трајковић-Васа, истакнути борац овог одреда).

Приликом бекства затвореника (већином бивших партизана) из нишког затвореничког логора, 12. фебруара 1942, њих 30—40 доспело је прво у Озренски партизански одред.

Ускоро су почели да стижу нови борци са терена и да појачавају свој партизански одред. У априлу 1942. Књажевачко-бољевачки одред имао је око 60 прекаљених бораца, добро наоружаних, спремних за веће акције. Политички комесар постао је Момчило Сибиновић.

Двадесет првог априла одред се код села Скробнице поново сусрео са Сврљишким и Озренским партизанским одредом. Одлучено је да се што пре изврши нека заједничка већа акција и тако најави поновни долазак.

Зато су 23. априла сва три 'одреда напала јачу јединицу од око 150 четника и жандарма у Белом Потоку, код Књажевца.

Ударац је био неочекиван и силовит. Већ у првом налету заробљена је у школи већа група четника и жандарма. Погинуло их је око 40 у току партизанског напада. Остали су се разбежали. Том приликом заплењено је 60 пушака, 3 пушкомитраљеза и много бомби, муниције и опреме. Партизани су изгубили два борца. Члан ОК Зајечар Мија Станимировић, који је у борби теже рањен, пренет је у Књажевац, где га је уз помоћ партијске организације лечио доктор Раде Савић.

Ова победа над четницима и жандармима прочула се у целом Тимоку и Заглавку, сокобањском и сврљишком крају.

Поједине уплашене четничке јединице из неких села поручивале су партизанима да желе што пре да се предају. Књажевачки четнички одред био је готово потпуно уништен. Жандарми су бежали у вароши. Била је то веома значајна акција, која је после тешке зиме потврдила спремност ових партизанских одреда за нове веће окршаје. Борба код Белог Потока, која се одиграла у време када је непријатељ оглашавао крах партизанских акција, наговештавала је овде појачане нападе народноослободилачких снага на окупатора и његове слуге. Она је убрзала распадање Пећанчевих четничких формација у овоме крају.

Погибија великог броја четника и жандарма била је озбиљна опомена онима који су у ово време пуно искушења пошли путем издаје свога народа.

Бранко Перић, стрељани командант крајинских партизана

ПОРАЗ МАЈДАНПЕЧКИХ ПАРТИЗАНА

Прва ратна зима била је трагична за остатке Мајданпечке партизанске чете, такозване Осме чете Звишког одреда.

у новембру 1941, по великом снегу, послата је прво мања група бораца у правцу Крајине да испита могућност реорганизације Крајинског партизанског одреда. Код села Рудне Главе група је упала у четничку заседу, па је делом ликвидирана, а делом похватана. Осма чета, бранећи у међувремену Кучево, изгубила је готово половину бораца. У оштрој борби нарочито се истакао омладинац из Мајданпека Миле Арсенијевић-Бандера, који је погинуо гушајући се са жандармима око митраљеза на мосту преко Пека.

Мајданпечки партизани били су на ивици својих снага.

Почетком децембра 1941. ова храбра партизанска јединица, ојачана остацима још неких чета, кренула је према Крајини са око 70 бораца, сада као Четврта чета. Ишли су поред Доњег Милановца, преко планине Мироча. Четници из Петровог Села, више Дунава, побегли су на прву појаву партизана овамо, надомак Сипског канала и јаким немачких снага које су штитиле Ђердап и пловидбу реком. Партизани су у Мирочу, а затим и у Петровом Селу, одржали збор, на коме је говорио и бивши командант Крајинског партизанског одреда Бранко Перић. Одатле су по мразу и сметовима продужили у правцу Кладова, варошице на Дунаву, пуне Немаца.

Ту је престао продор ове мале чете, одвојене од свих осталих партизанских одреда.

На домаку Кладова, код села Подвршка, патроле су прво наишле на јаче непријатељске снаге. После кратке борбе одред се повукао ка Мирочу. У сам мрак чету су у Петровом Селу напали пристигли жандарми и четници. Партизани су изгубили једног митраљесца. Осетили су опкољавање. Кренувши, по ноћи, преко планине у правцу Крајине, једва су успели да се одвоје од непријатеља, који их је прогонио. Тешко су се пробијали. У зору су се, међутим, окомиле на њих свеже четничке и жандармеријске групе.

Уморна и премрзла чета батргала је завејаним шумским стазама.

Код манастира Вратне партизани су неочекивано наишли на нов јак непријатељски обруч. Борба која је приметна трајала је до дубоко у ноћ. На мразу су се ледили затварачи, партизански митраљеви отказивали су послушност. Без потребне ватрене заштите, разбијена чета почела се тада повлачити преко Циганског гробља ка Великом кршу и удаљеном Црном врху, између Бора и Жагубице. Поједине групе бораца су застајале. Четници и жандарми брзо су их сустигали и одмах убијали. Ухваћени партизански вођник Милутин Докић, сав крвав од рана (заробили су га док је покушавао да одмрзне митраљез), одржао је пред стрељање говор окупљеним сељацима Мироча. Народ је молио да га ослободе. Жандарми су га зверски убили, на очиглед мештана.

Када су се борци ове чете сутрадан најзад прикупили на појатама Црног врха, установили су да су више него преполовљени. Борбени морал у јединици почео је да опада.

А доле, у близини, у Жагубици, седели су у топлим собама четници Драже Михаиловића, које је у овом крају управо организовао Синиша Оцокољић. Они су тада лицемерно поручили премрзлим партизанима да слободно сиђу у варошицу. Наговештавали су да још важи споразум о сарадњи потписан у септембру месецу у Нересници.

Изнурена партизанска чета донела је тада погрешну одлуку и сишла „на реч“ у Жагубицу. На разговор је прво отишао сам командир Маркићевић. Дуго се није враћао. За њим је отишао Бранко Перић. Па следећи ... Четници су их једног по једног везивали. Четнички официри опколили су затим зграду у којој су се налазили партизани и разоружали читаву обезглављену партизанску групу. Потом су их предали четницима и љотићевцима.

Почео је обрачун.

Храбри командир Маркићевић успео је убрзо да побегне из пожаревачког затвора, куда је спроведен, али су га, следећи трагове у дубоком снегу, ухватили у близини и послали право на Бањицу — у смрт. Бранка Перића¹⁾

¹⁾ Рођен 1913. у Бруснику, земљорадник, члан КПЈ од 1941. За народног хероја проглашен 1953. године.

предали су Немцима, а ови крајинским четницима, који су га одвели у родно место Брусник. Партизанског команданта везали су за дрво усред села. Затим су питали окупљене сељаке да ли су за то да се стрелја или да се пошаље на робију. Сељаци, обманути надом, изјаснили су се против стрелјања. Четници су их растерали.

„Везаног ме може и баба убити, али да ми је пушка, видели бисте...“ — добацио је претучени Перић четницима. Бруснички поп лицемерно му је пришао са речима: „По милости божјој и вољи народној осуђен си као лопов, бандит ...“ — „Лопови и бандити сте ви, стрелјајте, за мноме су милиони ..“

Речи му је прекинуо четнички плотун.

МЕСНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ДЕСЕТИНЕ У АКЦИЈИ

Док је Књажевачко-бољевачки партизански одред давао осетне ударце непријатељу, крећући се при томе и изван зајечарског округа, партијска организација је свим снагама помагала рад народноослободилачких фондова и одбора, политички деловала у народу под условима окупације и терора, настојала да ојача своје редове, освајала нове терене, ширила политички утицај и идеје народноослободилачког покрета.

Окружни комитет Партије (нови састав био је: секретар Добривоје Радосављевић, Мија Станимировић-Душко, Живан Васиљевић и Душан Пуђа), средња руководства, ћелије и скојевске организације ангажовали су се у највећој мери на текућим политичким задацима. Одатле потиче и упутство ОК од јануара 1942. о новим задацима комуниста, у коме, поред осталог, стоји:

„ ... Окружно партијско руководство због објективних тешкоћа у последње време није било у могућности да стално и непосредно контролише рад партијских јединица и све чланове појединачно. С обзиром на заоптгрену ситуацију, наши су кадрови при-

сиљени да воде жилаву и одлучну борбу против нашег заклетог непријатеља свуда и на сваком месту ... Наши чланови Партије морају бити полетни и енергични руководиоци, хладнокрвни у најтежим ситуацијама, са јасном перспективом како треба да се ради и бори против непријатеља. Чланови Партије морају се оспособити за теже и обимније задатке... Потребно је плански радити, не истрчавати и не изостајати, потребно је вршити одабирање најбољих и прихватити их у Партију. То су предуслови за наше јачање, за нашу успешну борбу, за нашу што скорију победу, за пораз непријатеља ..“

Главно подручје политичког рада био је тимочки и заглавски срез, где је утицај Партије стално растао. Ту нису престајале оружане акције ни онда када се партизански одред повремено удаљавао, а политичка ситуација погоршавала, поготово после одласка главнине партизанских снага из западне Србије у Босну.

Месне оружане партизанске десетине контролисале су ноћу већи део ових срезова: организоване су диверзије, спаљиване општинске архиве¹⁾, кидане телефонске везе са среским центрима, прикупљано оружје, припремани нови борци за одред, вршени напади на познате петоколонаше. Добро организоване месне десетине деловале су у Горњем Зуничу, Црвењу, Жлну, Јелашници, Жуковцу и другим селима. У једној истој ноћи по 40 до 50 наоружаних сељака одлазило је под вођством комуниста у акцију и остављало кућу цео дан и ноћ. То је непријатеља доводило у забуну, јер није могао оценити стварне снаге и кретање партизанског одреда.

¹⁾ У летку од 8. II 1942, са потписом „Штаб књажевачког НОП одреда“, објашњавана је ова акција: „Зашто палимо архиве! Браћо, сељаци! Мрски фашистички окупатор одлази. Остају његове верне слуге Недић, Љотић и Пећанац, који хоће да извуку све што год се може од нас Срба — сељака. Хоће жито, хоће стоку, па пошто им је и то мало, хоће и наше синове — наше најбоље снаге и нашу омладину, да је баце у братоубилачку борбу за рачун мрског окупатора.

Они у својим рукама држе читав државни апарат, помоћу кога нам све одузимају. Ако сломимо тај апарат, наше бедне издајце биће такође сломљене и разоружане. Разбијањем државног апарата — паљење архива, онемогућавање рада по општинама — спречићемо да бедне издајце извуку радно благо нашег вредног и слободољубивог сељака..

Тако је десетина у Радичевцу имала редовно 15 до 20 људи. Комуниста Влада Миљковић водио је у селу Дебелици наоружану десетину од 12 бораца. Група из Горњег Зунича, заједно са десетином из Јелашнице, разоружала је четнике у Доњем Зуничу и при том запленила 7 пушака и преко

1 000 метака (у априлу 1942). Зуничка десетина је по сопственој иницијативи (7. марта 1942) у селу Равни запленила четнички пушкомитраљез и запалила општинску зграду. Оружана десетина из Жуковца ишла је од децембра 1941. из акције у акцију. Десетина из села Штрпца учествовала је у разоружавању финансијске страже у Габровници, а десетина из Црвења, формирана јануара 1942, имала је од оружја и пушкомитраљез „брно“, свога командира (Славко Јовић) и политичког делегата. Десетина у Бучју редовно се обучавала и у руковању оружјем.

У самом Књажевцу деловале су у прво време три партизанске десетине — две омладинске и једна састављена од старијих радника. Најчешће су секле телефонске линије према Нишу или Сокобањи.

Акције су обично вршене организовано на ширем подручју. Тако је неколико десетина из групе тимочких села крајем 1941. године истовремено ступило у акцију кидања телефонско-телеграфских веза у срезу. У фебруару 1942. у већини села у тимочком и заглавском срезу исписане су једнообразне партизанске паролe.

Крајем 1941. и почетком 1942. године у ова два среза активно је деловало око 30 оружаних углавном сеоских десетина, које су окупиле близу 300 сељака и омладинаца (окупаторска средња начелства у својим извештајима за јануар-фебруар 1942. евидентирају 34 акције „бандита“, као, на пример: 4. фебруара у Доњој Каменици, затим у Штрпцу и Кренти, у ноћи између 5. и 6. фебруара у селима Шести, Габру и Скробници, 19. фебруара у Јаловик Извору, 22. фебруара у Жлну, Понору и другим).

Ове акције месних партизанских десетина, које су се продужиле током целе 1942. године и доцније, нису биле једини израз привржености народа овога краја народноослободилачкој борби. Народноослободилачки одбори у селима, који су овде имали свој зачетак у организацији народноослободилачких фондова, окупљали су око себе ве-

ћину народа. Ти одбори, који су постојали у многим селима, бринули су се за снабдевање партизана, као и за жртве фашистичког терора, били су један од центара политичког утицаја у селу. Тако је одбор фонда у Књажевцу још у јесен 1941. године помагао породицама бораца и слао разни материјал у одред.

Таквих одбора у селима било је око 30.

Поред среских комитета Партије (заглавски срез: Светислав Миленковић, Предраг Раденковић, Вукашин Драгутиновић, Миодраг Николић и секретар Љубомир Љубиновић; тимочки срез: Драгољуб Радисављевић, Милорад Бисић, Добривоје Божић и Вита Раденковић; чланови скојевских руководстава: Вукашин Кујић, Видојко Јеремић, Олга Чукић, Миодраг Крстић и Момчило Спасић), у овим срезовима деловале су тада активно и многе партијске ћелије и активи СКОЈ-а. Тако је ћелија у Горњем Зуничу имала пет, а скојевски актив петнаест чланова. Партијска ћелија у Књажевцу била је нарочито активна у помагању партизанском одреду. Скојевци у Књажевцу били су посебно запажени у гимназији, где је језгро представљала група ђака која је у септембру 1941. враћена из одреда. Књажевачка организација омогућила је постављање и партијске „технике“ ОК, као и њено редовно снабдевање.

Уз велике напоре одржаван је тих дана борбени морал У народу.

Немци су били дубоко у Русији, остали савезници у дефанзиви, борбе у већем делу Србије су слабиле, а реакција је јачала. У летку који је ОК издао у децембру 1941, под насловом: „Наставља се јуначка борба наших партизана“, каже се између осталог: „Прошло је пола године како се Србија умирити не може... Храбри партизани! Ви сте до сада дали драгоцене жртве... Ви сте постали љубимци народа ... Не дајмо непријатељу предаха ... Комунисти морају и даље делом и радом доказивати своју решеност и на највеће жртве. Ми водимо праведну народноослободилачку борбу и зато ћемо победити...“

Требало је такође онемогућити непријатељске покушаје стварања радних логора и што више окупљати омладину у партизанске одреде. Стога се у прогласу са потписом „Народноослободилачки одбор за Тимочку Крајину“, изда-

тсхм почетком 1942. године, каже: „У неједнакој борби... највише жртва дала је наша омладина... Недићевом мобилизацијом „за обнову Србије“ треба да се дотуче оно што фашистичким господарима није пошло за руком... Какву ће одлуку донети потомци Хајдук-Вељка? ... Омладино ... Теби је место у редовима партизана ...!“

Ови леци, умножавани у стотине и хиљаде примерака, били су у данима бесомучне непријатељске пропаганде значајан антифашистички материјал у овоме крају.

У марту 1942. из Топлице је стигла вест да је погинуо први секретар Среског комитета Партије за заглавски срез и политички комесар одреда из 1941. године Димитрије Тодоровић-Каплар¹⁾. Његова јединица је за време борбе изгубљена у магли и пала у ропство. Дан пре тога Каплар је на збору држао народу Куршумлије ватрен говор, позивајући га у борбу против окупатора и домаћих издајника. Жандарми су га сада подвргли вишедневном најокрутнијем мучењу. Димитрије Тодоровић се односио с најдубљим презиром према непријатељу, одбио је и понуду неких пријатеља његове породице да га откупе.

Пред стрељање, 17. марта 1942, рекао је пркосно убицама: „Радије ћу умрети него да се с вама цењкам. Упамтите, наша ће идеја победити...“ Овакво и слична храбра држања много су доприносила одржавању морала међу људима у Тимоку и Заглавку, и то онда када је то представљало готово једини ослонац и наду.

АКТИВНОСТ КОМУНИСТА У ГРАДОВИМА И СЕЛИМА

У северном делу округа, у Крајини, Неготину и околини, борба такође није престајала и поред страха у народу после разбијања Крајинског партизанског одреда и рација које су почеле у варошима и селима. Окупатор је вршио масовна хашпења међу партизанским породицама и симпатизерима, терао људе у логоре у Зајечар, Ниш и на Бањицу, а четници су пљачкали по Рајцу, Метришу, Са-

1) Рођен 1917. у Књажевцу, студент, члан КПЈ од 1939. Проглашен за народног хероја 1952. године.

лапу и другим местима. Недићеви министри одржавали су учестане зборове по Крајини, покушавајући да и појачаном пропагандом покоре народ.

Активност комуниста била је сада од пресудне важности. Обновити и ојачати организацију био је задатак времена.

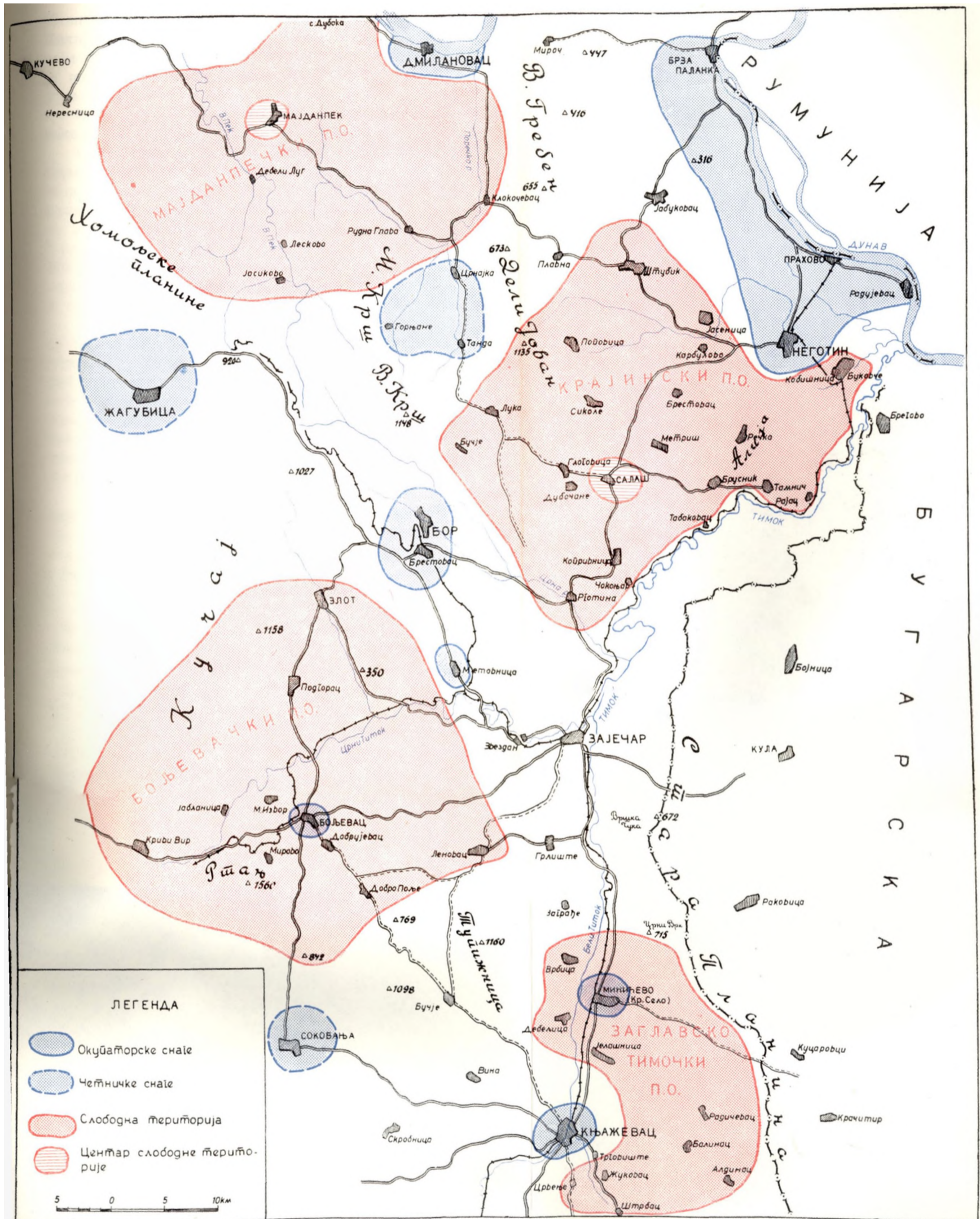
Крајем 1941. године у неготинској Средњој пољопривредној школи, у Гимназији, у Учитељској школи и међу градском омладином деловало је око 25 скојеваца и изванредан број омладинаца-антифашиста (покретачи овог рада били су Вера Радосављевић, Драгоман Радојичић-Стамболија, Стојанка Радосављевић, Бора Радосављевић, Јован Нинић, Драгољуб Стевановић и други). Чланови СКОЈ-а су у почетку, док је још постојао Крајински одред, одржавали везу са партизанима, слали нове борце и разни материјал. После пораза на Дели-Јовану скојевци су променили форму рада у даљој борби против окупатора да би се супроставили таласу непријатељских хапшења и очували своју поколебану организацију. Поједини комунисти ишли су и до Тимока ради успостављања веза са ОК КПЈ и са Књажевачко-бољевачким партизанским одредом. Неколико месеци морали су готово сами да одлучују о начину даље борбе.

Али тај најтежи период без партијских веза ускоро је преброђен.

У јануару 1942. у Неготину је поново створена партијска организација. Крајем јануара у Неготин је дошао члан ОК КПЈ Мија Станимировић, који је образовао Срески комитет Партије за овај крај (секретар Бранко Поповић, чланови Драгоман Радојичић и неготински радник Милић Настић-Оца). Постојала је намера да се обнови Крајински партизански одред.

Све је то утицало на измену односа снага.

Комунисти у Крајини су, уз помоћ скојевске организације, у првим месецима 1942. године опет појачали политички рад у народу. То је омогућило да се у Неготину поново окупи двадесетак активних симпатизера (створено је и месно руководство СКОЈ-а), а после и у Буковчу, Кобишници, Мокрању, Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и другим селима. Постојање и две-три групе наоружаних бораца

Слободне територије Партизанских одреда у септембру 1941. године

Станоје Гачић, Иван Глигоријевић, Миомир Радосављевић-ики, Крста Станковић-Пука, Веља Богдановић и други) који су после разбијања одреда остали на терену такође је имало позитивног утицаја на политичко расположење у народу.

И крај око Зајечара наставио је политичку активност, иако је непријатељ овде био још понајјачи.

Села Рготина, Заграђе, Шљивар, Вражогрнац, Доња и Горња Вела Река, Велики Извор, Грлиште, Вратарница, Лесковац и нека друга била су цело време отворено наклоњена партизанима. По организованом раду нарочито се у то време истицала Рготина (носиоци рада били су Ика Гомић, Борче Миленковић, Чеда Миленковић, и други; у Великом Извору Анта Бојовић, Цветко Цакловић итд.). Партијска и скојевска организација радиле су ту готово легално, а сељаци су своје село гордо називали „Мала Москва“.

У овим борбеним селима месне оружане десетине биле су стално активне и добро наоружане. Тако је оружана десетина у Грлишту имала и једну машинску пушку. У фебруару 1942. у неколико зајечарских села спаљене су исте ноћи општинске архиве и пресечени телефонски стубови, па је збуњени непријатељ, рачунајући да то може бити само акција партизана, упутио одмах знатне снаге према Тупијници у нади да ће можда у планини изненадити партизански одред.

У Зајечару, у окружном центру, где је непријатељ био најорганизованији и његове агентуре најбројније, после одласка искуснијих партијских кадрова у партизанске одреде 1941. године најдуже се осећала празнина у политичком раду. Најјачу групу међу стотинак организованих симпатизера сачињавали су зајечарски геометри, који су политички деловали и изван града. Симпатизери у граду под вођством чланова и кандидата КП (Душан Ковачевић, Мирко Петровић, Жарко Ковачић, др Бошко Милијић, Димитрије Вукић, инж. Душан Павличић и други) прикупљали су и слали материјал у одред, прибављали информације о непријатељу (и преко сарадника који су радили у квислиншким органима управе), умножавали и ширили радио-вести, обезбеђивали документа за илегалне партијске раднике, испивали паролу по граду.

Непријатељ се у Зајечару није никада могао осећати сасвим безбедно.

Симпатизери покрета били су различитих професија: радници железничке ложионице, поједини службеници поште, суда, неколико занатлија, лекара и апотекара, студенти, неки професори и ђаци гимназије. Партијска ћелија, иако уска, стално је у овом периоду деловала и одржавала везу са Окружним комитетом, а покрет се посебно афирмисао и преко активности најсвеснијих појединаца.

Почетком маја 1942. у Среско партијско поверенство за зајечарски срез ушли су Јанко Симеоновић као секретар, Боривоје Цолић, Милојко Ђорђевић и Воја Ранђеловић.

Народни отпор није престајао ни у Борском руднику. Бор је, уз бољевачки крај (око Бољевца је деловала група комуниста и бивших бораца Бољевачког партизанског одреда, у којој су били Павле Цујић, Јован Мускаловић, Петар Грамић и други), био иначе најтеже погођен репресалијама над становницима оближњих села Злота и Подгорца. Немци су наине у Бору, да би што више заплашили раднике, у два маха стрелјали и вешали борце Крајинског партизанског одреда и једанпут партизане из Мајданпека. Све је то, уз јак немачки гарнизон, знатно отежавало шири политички рад међу радницима. Па ипак је производња у Бору и даље стагнирала: прве године окупације Немци су из Бора извукли једва пети део нормалне производње.

Реорганизована скојевска организација у Бору (секретар Душан Цветковић) имала је у почетку децембра 1941. петнаест младих радника. Они су били носиоци политичког Рада и ометали производњу.

У ово тешко време, када партизанске јединице у округу нису имале много бораца, и кад је партијска организација на терену водила упорну борбу у условима терора, непријатељ је свим силама настојао да што више оснажи своје позиције. Тако у почетку 1942. године окупатор појачава војне формације. У овај крај долази цео један пук белогардејаца — РЗК (Руски заштитни корпус) — од око 2 000 војника, чији се штаб сместио у Бору, а поједини батаљони у Зајечару, Мајданпеку, Неготину и Доњем Милановцу. У Зајечару се затим у априлу 1942. образује

„Полицајкрајштеле“, немачка оружана полицијска команда, са батаљоном од 500 војника распоређених у Књажевцу, Бору, Грљану код Зајечара и у Неготину. У јануару 1942. стигле су и јединице бугарског окупационог корпуса под командом генерала Николова. Шеснаеста дивизија овог корпуса распоређује се привремено у Тимочкој крајини. За поједине акције „одмазде“ Бугари су на овај терен доводили и друге трупе. На пример, у Калну — 25. пук из Сливена, 3. пук из Белограчка и 1. полицијски батаљон. Снаге СДС углавном су биле исте (500—600 жандарма), а четнички одреди Косте Пећанца имали су сада нешто преко 500 људи.

Са таквим, осетно појачаним снагама непријатељ се крајем 1941. и у првој половини 1942. године борио против знатно смањених партизанских одреда на истоку Србије. Али зато и против видно повећаног народног револта.

НАЈТЕЖИ ДАНИ РАТА

ПЛАМЕН БОРБЕ НИЈЕ СЕ ГАСИО

У мају 1942. Књажевачко-бољевачки партизански одред углавном се кретао по Томоку и Заглавку и вршио мање акције: кидао телефонске везе, спаљивао општинске архиве, разоружавао четничке јединице. У ноћи између 24. и 25. маја делови одреда сишли су на пругу Зајечар — Параћин и трећи пут од почетка борбе минирали железнички мост између Боговине и Бољевца, и то у крају где је реакција после паљења Злота и Подгорца у 1941. години свим силама настојала да протура лажи о „реду, раду и миру“ под скутом окупатора.

Саобраћај је био прекинут неколико дана.

Ујутру 15. јуна 1942, у време када су недићевске новине на сав глас објављивале да су „партизани током протекле зиме уништени“, Књажевачко-бољевачки одред (један део који је водио Милан Цојић-Марјан) зауставио је путнички воз Параћин — Зајечар на железничкој станици Суваја. Већина бораца била је у заседи са обе стране пруге, ударна група припремила се да заузме локомотиву, а комесар одреда упао је у железничку станицу и наредио шефу да „прими“ воз који је управо долазио из оближње станице Обрадове Столице. Чим је композиција ушла у станицу, један борац је ускочио у локомотиву. Неколико партизана почело је истовремено да претреса вагоне. Наишли су на шаролико друштво: белогардејци, Немци, делови бугарске „ловне роте“ специјално обучене за борбу против партизана, жандарми, четници, агенти ...

Непријатељ је био потпуно изненађен.

Белогардејци су ужурбано скидали шињеле, бацали еполете и оружје. Просто се утркивали који ће се пре

предати партизанима. Жандарми су покушавали да се на брзину пресвуку у цивиле, али су их путници добро познавали. Неким агентима вирила су леђа испод клупа. Приликом легитимисања нађена су и двојица гестаповаца.

Народ је изнео из вагона оружје и пошилке шећера и пиринча за бугарску војску. Партизани су намирнице одмах поделили сељацима из оближњег села Кривога Вира.

Машиновођа је затим, по наређењу, тако претумбао композицију да од ње није остало готово ништа у исправном стању. Онда је командир наредио шефу станице да саопшти суседној постаји: „Воз неће стићи, обавестите Немце да су то урадили партизани..“

Непријатељ је имао укупно 19 мртвих и 8 заробљених војника.

ПК Партије је у писму ОК-у Зајечар од 28. јула 1942. поводом ове акције навео: „Акција код Суваје је добра. Тако треба да наставите...“ Радио-станица „Слободна Југославија“ такође је емитовала вест о овом успешном партизанском подухвату.

Окупатор је био веома изненађен појавом партизана у бољевачком крају. У страху су велике очи, и четнички војвода „Милисав Параћински“ шаље у име четничког одреда „Ц 72“, под бр. 48. од 28. јуна 1942, писмо „Главном штабу свих четничких одреда у Србији“ поводом напада на Суваји, у коме између осталог наводи:

„1. Сви колибари сељаци среза бољевачког... активно помажу комунисте... а) дају им храну; б) крију њихово кретање.

2. У свакој колиби коју сам претресао нашао сам да има готовог брашна од 150 до 600 кг, сира 20 кг, а ни у једној колиби нема више него 2—3 члана на храни... Очигледно се вишкови чувају за партизана.

3. Дошао сам до убеђења да су сељаци преко дана на свом редовном послу, а ноћу одлазе на зборна места и са партизанима врше нападе.

4. Имам основа подозрењу... да је железничко особље на прузи Параћин — Зајечар у потпуној сарадњи са партизанима.

6. ..Партизани су одржали говор следеће садр-

Немци пале Злог

жине: „Другови и другарице, идите кућама и реците овим немачким плаћеницима — петоколонашима (показујући на наше војнике) да смо ми ослободилачка војска, уловили смо онога кога смо тражили ...

7. Мишљења смо да би требало све колибе запалити, а стоку вратити у села, одмах извршити смену железничког особља, у наведеним селима извршити смену општинске управе, одмах извршити премештај учитеља, поставити за председника општине најискусније активне подофицире...“

Убрзо затим Књажевачко-бољевачки одред, који се налазио на маршу према Крајини, сукобљује се 28. јуна пред вече са одредом СДС од 40 жандарма на Буковој глави, близу Салаша. Чим су се жандарми појавили, већ део одреда заузео је положаје изван дотадашњег логора, у коме је борбу примила само једна десетина. За време пуцњаве погинули су командант одреда СДС и један жандарм, а остали су се разбежали.

Одмах је извршена концентрација немачких, жандармеријских и четничких снага с намером да се партизани опколе и спрече у продору ка Крајини.

Одред је стога извршио нов покрет, разбио четничку заседу код белоречког моста и, пролазећи крај самог Бора, преко Стола, Црног врха, злотских и подгорачких планина и неких бољевачких села, вратио се у Тимок, на Тушижницу. Овај покрет партизанског одреда и неке његове мање успутне акције добро су примљени у селима око Борског рудника и у Крајини. Нарочито је повољно одјекнула вест о поразу жандарма из Салаша, који су се били прилично осилили, јер партизански одред ту није навраћао неколико месеци.

Непријатељ је сада поново почео да прикупља снаге против ојачалих партизана.

У јулу 1942. почео је велик покрет жандарма, бугарских војних јединица, љотићеваца и четника (око десет хиљада људи) са намером да се око Ниша и према Књажевцу униште партизански одреди (о овоме пише и ПК Партије зајечарском ОК-у: „Садашња експедиција на челу са Аћимовићем карактеристична је по томе колико је непријатељ осетљив

на ваше акције...“). Немци су то очигледно енергично захтевали с обзиром на значај овога краја за немачку ратну привреду. Недићев министар унутрашњих послова Аћимовић изјавио је званично уочи акције: „И поред опсежних мера које је влада предузимала за рашишћавање остатака комунистичких банди, ипак је овима успело да се у горњем делу источне Србије групишу и створе доста јаке партизанске одреде ...“

Књажевачко-бољевачки партизански одред спремно је дочекао нови непријатељски напад.

По обавештајној линији, преко официра СДС Томића, који је у Нишу радио за народнослободилачки покрет, све док није откривен и убијен, приспели су подаци о непријатељу. Важно је било избећи веће сукобе са кудикамо надмоћнијим непријатељским снагама, које би могле да нанесу теже ударце одреду. Покретљивост је сада била потребнија него икада раније. Решено је стога да се одред подели на три мање чете: Бољевачку (25 бораца, командир Јован Кеџман, политички комесар Милорад Бисић, партијски руководиоца Витомир Раденковић), Тимочку (30 бораца, командир Стеван Ђорђевић-Новак, политички комесар Момчило Сибиновић, члан штаба Милун Минић) и Крајинску (12 бораца, командир Воја Јеленковић, политички комесар Предраг Костић, партијски руководиоца Сретен Вучковић), са задатком да на различитим теренима маневришу испред непријатеља, а после да постану у своје крају окосница нових, јачих партизанских одреда.

Крајинска чета убрзо је кренула у правцу Дунава.

Јединице СДС, у честим групама од по 50 до 100 жандарма, бугарски војници, љотићевци и четници претресали су током целог августа 1942. село по село, шуму по шуму, остављајући уз пут посаде. Неочекивано су се враћали на поједине терене и запоседали мостове, изворе и места погодна за биваковање. Блокада је била потпунија него икада раније. Свакодневно су гинули најбољи партизански борци, убијани по селима чланови месних десетина, прогањане су породице партизана.

Тешке ударце претрпео је најпре Сврљишки партизански одред, а делом и Озренски.

Бољевачка и Тимочка чета сачекале су офанзиву више села Радичевца, на обронцима Старе планине, близу бугарске границе. Чете су у шуми остале два дана и једну ноћ, без хране и воде. У току друге ноћи, када је први ред Бугара и жандарма стигао већ надамак чета, партизане је лугар из Радичевца извео иза леђа надмоћног непријатеља.

Бољевачка чета се тада упутила преко Радичевца и Татраснице (ту се сукобила са жандармима) до Балта Берилловца и Калне, преко нове демаркационе линије према Бугарској, а одатле назад, где је код Влахова, приликом покушаја да успостави везе са сврљинским партизанима, наишла на заседу. Потом је Бољевачка чета после кратког сусрета са Тимочком четом кренула ка Тупижници. Чета је најзад прешла у бољевачка села, где је за месец дана одржала више зборова и уз пут кажњавала народне издајнике, који су за рачун окупатора пљачкали жетву. Извршила је и један неуспео покушај минирања пруге Параћин — Зајечар.

При повратку ка Књажевцу Бољевачку чету су 10. октобра на Тупижници напаале јаче жандармеријске снаге. Том приликом се већи део чете одвојио и прикључио Тимочкој партизанској чети, а мањи, са командиром, продужио је ка бољевачком срезу.

Тимочка чета је у то време боравила око масива Расовати камен, одакле је вршила мање акције — спаљивала општинске архиве и уништавала петоклонаше. При нападу на жандармеријску станицу у Ошљану погинуо је, 19. септембра, члан штаба, истакнути комуниста Милун Минић.) Уз мање губитке, чета је, захваљујући сталној подршци народа, успела да сачува ударну снагу. Неприлика је сада била у томе што су четничке јединице успеле да поседну нека села и у партизанском Тимоку.

Аћимовићева „офанзива“ је овде ипак већ јењавала.

У другој половини октобра 1942. Тимочка чета и већи

1) Милун Минић (проглашен за народног хероја 1953. године), предратни судија у Андрејевцу, члан напредне породице Минића из околине Чачка, био је врло популаран. Кад су се једном пре рата Два сел>ака из Дреновца гложила у суду пред Минићем због „увреде“ (један је другога назвао „комуниста“), Минић им је, мирећи их, одржао читаво предавање о томе какав треба да је комуниста, тако да је »Увређени“ на крају рекао: „Ако сам ја такав и могу да будем такав, онда нека ме је назвао комунистом, то је за мене част.“

део Бољевачке чете нашли су се у близини села Бучја са групом бораца из Сврљишког и Озренског партизанског одреда (било их је 18), који су се овамо пробали после тешких сукоба и губитака претрпљених у Аћимовићевој офанзиви. На заједничком састанку прочитано им је писмо Окружног комитета у Зајечару¹⁾ у којем им се препоручује привремено спајање у један одред. За команданта је одређен Ђорђе Крстуловић-Коча из озренске групе, његов заменик је постао командир из Тимока Стеван Ђорђевић-Новак²⁾, политички комесар Момчило Сибиновић, а партијски руководиоца Милисав Игњатовић-Јанко из Сврљишког одреда.

Заједнички одред кренуо је одавде на марш преко Озрена ка Нишу и натраг у Сврљишке планине, сукобљавајући се уз пут са мањим групама непријатеља. Одатле је настављено прво ка планини Девици, затим у правцу Васильских планина.

Предстојали су, међутим, трагични догађаји.

Члан штаба одреда Милисав Игњатовић, прекинувши везу са Окружним комитетом Партије, предузео је на своју руку мере терора у одреду и за неколико дана ликвидирао већину придонелих бораца из Озренског и Сврљишког одреда. Он је сумњичењима прво створио тешку атмосферу у одреду, а затим је без утврђивања чињеница, немогућим оптужбама и подметањима, проглаоо за непријатељске агенте и стрељао 16 бораца (већином чланова Партије и бораца из првих дана устанка), од којих пет и из Тимочке чете. Међу њима је био и истакнути првоборац Владимир Живковић.

Пошто је био онемогућен да настави даље ликвидирање људи, партијска комисија је установила да је Милисав Игњатовић намерно прекинуо везу са Окружним комитетом да би несметано извршио своје непријатељско дело.

¹⁾ У писму ПК Партије које је пре тога стигло зајечарском Окружном комитету поред осталог стоји:

„Пошто они (Сврљижани и Озренци о. п.) немају везу са својим ОК, то смо решили да привремено држите везу... и помогнете им да се среде и учврсте. Овлашћујемо вас ... да спроведете реорганизацију и даљу контролу над њима и осталим друговима који раде по срезовима у позадини тих одреда_____“

²⁾ Рођен 1919. у Радичевцу, сеоски слуга. Члан КП од 1942, један од изузетно храбрих партизана, погинуо 1943. За народног хероја проглашен 1951. године.

Мада мотиви његових поступака нису тада могли бити сасвим расветљени, и мада се није могла сигурно утврдити његова веза са непријатељем, и поред његовог признања, корени ових поступака налазили су се и у његовом ранијем држању и раду, у потцењивачком односу према људима, у малтретирању и гажењу њиховог достојанства, неправедном кажњавању и слично, као и у сталној манији гоњења, која га је опседала. Још у зиму и у пролеће 1941/42. године, приликом петомесечног заједничког боравка Књажевачко-бољевачког и Сврљишког партизанског одреда, он је многим поступцима посебно нанео штете Књажевачко-бољевачком одреду. Поједини комунисти који су се тада супротстављали таквом његовом односу били су касније први на реду приликом обрачуна који је он предузео.

Због осетних удараца које је овим неделом нанео одреду Милисав Игњатовић је осуђен и стрељан, а Покрајински комитет Партије одобрио је енергичан став зајечарског Окружног комитета. Ова страшна ратна епизода трајала је свега две до три недеље, али је довела мали партизански одред у тежак положај.

ПОЛИТИЧКИ УТИЦАЈ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

И партијска организација у позадини одреда суочила се у другој половини 1942. и у првим месецима 1943. године са новим искушењима.

Главнина снага НОВЈ налазила се далеко, у Босанској крајини. У Србији је истовремено знатно појачан терор окупатора и домаћих издајника. Непријатељ је сада већину снага бацио против партизанских одреда у југоисточном и источном делу Србије. Појединачне појаве деморализације наносиле су управо у то време озбиљне штете политичком угледу покрета. Уз еве то ваљало је појачати утицај Партије у народу, отворати му перспективу даље борбе. У тој ситуацији главни ослонац партијског рада у позадини и у овоме периоду били су срезови тимочки

и заглавски, а затим зајечарски и неготински, односно крајински срез.

Окружни комитет Партије био је сада знатно измењен. Добривоје Радосављевић је, према директиви ЦК КПЈ, отишао у Македонију као инструктор ЦК (секретар је постао Мија Станимировић-Душко, а чланови Живан Васиљевић, Александар Пекић, кога је послало Покрајинско поверенство, и Ната Јоцић из Ниша). Састав среских партијских руководстава остао је претежно онакав какав је био и раније (мање измене биле су неопходне ради разних потреба у раду). Веза са Покрајинским комитетом Партије у овом периоду није функционисала, изузев повремене измене писама.¹⁾ То је у сложеним ратним условима знатно отежавало рад. Нису биле много боље ни везе са суседним партизанским одредима. Партијска организација у округу морала се тако дуже време ослањати углавном на своје снаге и процене.

Један од основних задатака Партије у лето 1942. године била је борба да се жетва сачува од пљачке. ПК је о томе упозоравао ОК Зајчар у писму од 12. јула: „Главна питање на коме сада треба да мобилишете све наше политичке и војне снаге јесте одбрана жетве од пљачке окупатора и његових слугу ... Уништавајте спискове и књиге ... кварите вршаће машине ..

Оружане акције чета, које су упадале у села, онемогућавале рад окупаторских општинских управа и уништавале им зграде, значиле су у ствари реализацију ових упутстава. Чете и месне десетине забрањивале су рад пописивача и кажњавале их. У Црвење, Жуковац, Штрбац и друга села пописивачи нису уопште смели доћи. Села су била пуна летака са упутствима о чувању жетве, а мештани су врли жито најпримитивнијим средствима (Ошљане, Радичевац и др.). ОК је позивао сељаке: „Не дајте своју стоку и храну окупатору. Ујединимо се сви у моћни јединствени народноослободилачки фронт ..

¹⁾ Окружни комитет из Зајчара у писму ПК-у од 1. новембра 1942. пише између осталог:

„У сваком писму наглашавамо.. да схватамо значај везе са вама, а када пошл>емо курира у Н. (Ниш), нико га не чека, тако да се непотребно шета са писмом и материјалом. Тако је било и пре... и због тога ми не можемо на себе да примимо кривицу..

У овом периоду пред партијском организацијом у Тимочкој крајини стајали су и други обимни послови. Половином 1942. године Покрајински комитет је јављао ОК-у о тим текућим задацима:

..... Потребно је, док је још ту Боби, да средите и учврстите партијску организацију и све секторе рада... Примили смо летке Тимочке крајине. Овај кратки о житу и омладинској радној служби добар је. Други је расплнут и много се говори о „високој политици“... Ваш одред сада има доста искуства. У Партији треба да буду само заиста најоданији и најхрабрији борци... По питању Бугара потребно је да ви агитуете... да тражите од њих да се не боре против партизана и нашег народа... Што се тиче дражиноваца, они се све више прибирају и организују, и то нарочито у оним крајевима где нису раскринкани... Одредите некога ко ће редовно и обавезно слушати вести наше радиостанице... једна ујутру у 7.10 часова, а друга увече у 8.35 на кратким таласима од 40 метара. Тако ћете бити упознати са важним вестима и директивама ...“

Од особитог је значаја било поново ојачати политички рад у Борском руднику, о чему је Покрајински комитет писао 10. августа 1942: „Треба испитати могућности контакта са радницима у Борском руднику, па ако би то било повољно, ми бисмо неке другове послали на рад тамо ...“

Више узастопних покушаја да се рад у Бору појача доживело је неуспех. Непријатељ је Бору посвећивао особиту пажњу, и тешко је било продрети са стране. Везе у самом граду биле су углавном покидане. Уз то се ОК у овој тешкој ситуацији више оријентисао на срезове где су оперисале партизанске јединице. Упућивање Крајинског одреда у близину Бора знатно је помогло нову активност међу радницима у руднику бакра.

Партијска организација у Тимочкој крајини улагала је у то време одиста велике напоре да ојача свој политички утицај у народу. Народноослободилачки одбори били су једна од форми таквог рада.

У августу 1942. деловао је Народноослободилачки одбор у Књажевцу (председник је био Јован Голубовић). Поједини чланови овога одбора били су повезани са многим симпатизерима народноослободилачке борбе. Одбор је по сопственој иницијативи образовао „технику“, па је пуних 26 недеља издаван „Недељни преглед вести“ на основу радио-извештаја. Овај јединствени листић објављивао је и локална саопштења, упозоравао грађане на рад појединих петоколонаша и писао о акцијама партизанских одреда у Тимочкој крајини. Лист је био штампан у 100 примерака. Народноослободилачки одбор у Књажевцу радио је такође на снабдевању и лечењу партизана.

Било је још сличних одбора.

Крајем децембра 1942. у кући Велимира Петровића, у Жуковцу, званично је образован Народноослободилачки одбор за ово село, који је у истом саставу деловао све до пролећа 1944. године, када су његови чланови похапшени. У исто време, 1942. године, образован је НОО и у селу Новом Кориту (у кући Петра Петковића). У другим селима Тимока и Заглавка претежно су деловали одбори Народноослободилачког фонда.

Партија је тада упорно настојала да на линији народноослободилачке борбе окупи што шири круг људи. Тако је секретар ОК Партије Мија Станимировић разговарао у том смислу и са старим радикалним прваком Ацом Станојевићем. У књажевачкој гимназији била је 1942. године значајна и акција окупљања великог броја омладинаца, спремних да сарађују у народноослободилачком покрету као чланови широког антифашистичког Српског народноослободилачког омладинског савеза. Том приликом образовано је средско руководство овог савеза, а издат је и први број листа „Реч омладине“ (у 70 примерака). Петог јуна 1942. штампан је крај Књажевца и карактеристичан летак сз потписом „Омладина Тимочког партизанског одреда“, у коме стоји:

„Омладини Књажевца и околине! Ненародна влада издајника Недића, Љотића, Пећанца и других донела је низ нових уредби и закона, како би наш народ ставила у црно ропство и осигурала својим газдама —

немачким фашистима — да што пре поробе и опљачкају нашу земљу, сматрајући тиме да ће да угуше народоослободилачки покрет, који све више узима маха у читавој Србији. Донели су Уредбу о „обавезној радној служби“, којом намеравају нашу омладину да одведу од свог огњишта, где би је у радним логорима могли лакше да фашизирају по примеру немачке омладине, која је научила само да рукује убиственим оружјем и да сеје смрт миролубивим народима Европе..

У исто време партијски рад у Крајини, око Неготина, настављен је са још више интензитета. Једна од првих мера у Крајини у другој половини 1942. године било је оживљавање политичког рада у масама. Постављена је зато и партијска „техника“ у кући професора гимназије Петрашина Никитовића — мања тигл-машина. Отада су редовно штампане „вести“, а још пре тога издато је неколико бојева новина „Брковић Црни“, што је поспешило ширење истине о народноослободилачком покрету.

Скојевска организација у Неготину имала је у то време око 60 до 70 чланова, који су деловали у гимназији (пет актива), у Учитељској школи (три актива), у Средњој пољопривредној школи (четири актива), један актив међу избеглицама и један актив међу радничком омладином. Скојевци су слали у партизански одред лекове, намирнице и одећу, а располагали су и мањим наоружањем (ручне бомбе и револвери). Крајем 1942. године у Неготину су из редова СКОЈ-а примљена у КП три члана, а петоро постају кандидати за чланове Партије. Партијска организација ствара се тада и у Дому избеглица. Првих месеци 1943. године у Крајински партизански одред одлази из Неготина још седам нових бораца.

Негде у исто време у Неготину је поново реорганизован Народноослободилачки одбор, а у селима Рајцу, Смедовцу и Рогљеву стварају се посебне партијске ћелије. Комуниста Момчило Ранковић образује у лето 1942. године у Рајцу пет борбених група, у којима је било окупљено око двадесет омладинаца. И села око Салаша у Крајини, после страшног четничког терора, сада су се активирала у борби.

У средишту округа, у Зајечару, континуирано је деловала у овом периоду партијска организација (све до провале у септембру 1942).

Она је уз помоћ многих симпатизера слала разни материјал одреду, обезбеђивала илегалне станове, помагала породице партизана, организовала саботаже у железничкој радионици за оправку локомотива и упућивала нове борце у партизански одред. Нарочито су у томе били активни омладинци и групе жена (Ната Васиљевић, Љубица Лазић, Драгица Нешић, Жива Милетић и друге). У селима око Зајечара и у Тимоку — Рготини, Великом Извору, Доњој Белој Реци, Грлишту, Лесковцу, Шљивару, Заграђу, Вратарници, Грљану, Прлити, Боровцу, Врбици, Дреновцу, Дебелици, Николичеву, Новом Кориту, Ошљану и другим — радиле су омладинске или скојевске групе, многи политички активни, као и одбори Народноослободилачког фонда. У Дебелици, Грлишту и Рготини деловале су и месне оружане десетине, које су вршиле мање акције и диверзије на комуникациј ама.

Негде су целе породице помагале покрет. У Шљивару, на пример, нарочито су се истицале куће Јована и Тодора Јовановића и Живка Пајкића. Сви, од деце до старца, били су у данима терора толико привржени партизанима да су, кад би се одред или позадинци некуд удаљили, обилазили друга села, тражили борце и захтевали да партизани опет дођу у њихове куће. Многбројни су примери сличне оданости и сељака из Тимока. Милан Ристић и Николча Николић из Врбице, Видоје Пешић из Јелашнице, Драгутин Милосављевић из Горњег Зунича, Радисав Николић-Старина, Лазар Илић-Крајинац и многи други несебично су помагали народноослободилачки покрет, не плашећи се при томе ни од најтежих репресалија.

То је била велика морална подршка борцима партизанских одреда.

У УСЛОВИМА ТЕРОРА

Услед ратних тешкоћа и непријатељског терора често су страдали многи симпатизери, најагилније присталице народноослободилачког покрета.

Када је у септембру 1942. секретар ОК КПЈ Мија Станимировић дошао са терена у Зајечар да би средио партијске организације у граду и околним селима, откривен је, због недовољне будности у партијској ћелији, пункт где се налазио секретар Окружног комитета. Станимировић је успео да се истргне из руку полицајаца, али је том приликом ухваћена партизанка Бранка Динић-Каћа, која је била послата на партијски рад. Убрзо затим ухапшен је и тадашњи секретар партијске организације у граду (Живко Тошовић). Он се колебљиво држао пред непријатељем. У првом налету ухваћено је тада око 30 припадника народноослободилачког покрета из Зајечара и околних села. Иако ударени на муке, они су се већином храбро држали у затвору (геометри Живојин Мазих, који је одбијао да уопште одговара на питања, и Урош Пушибрк стрељани су на Бањици).

У тим тешким условима борбе у 1942. години неколицина чланова Партије нису издржали сва искушења, поколебали су се и издајнички држали под мукама којима их је подвргао непријатељ.

Тако је једна група дезертера из одреда, у којој је био и Драгољуб Милетић и која се кретала у другој половини 1942. године по бољевачком срезу, упала почетком октобра у жандармску заседу. Остао је жив само Милетић, који се предао и почео да издаје симпатизере из околних села. За неколико дана ухапшено је око 40 сељака. Неки су, после премлаћивања, одведени на Бањицу и стрељани. Зато је неко време народ овог среза осећао извесно неповерење према партизанима, што је нарочито осетила Бољевачка партизанска чета, која је пошла на тај терен.

У Борском руднику, где су се управо почели стварати радни и концентрациони логори, у које су довођени људи из Целе Србије, провокатор Александар Пекић-Гарги одао је

читаву групу од једанаест чланова СКОЈ-а. Већину су стрељали на Бањици. Он је после одавао и симпатизере по Тимоку. Пекића је ОК послао у Бор ради повезивања и помоћи организацији. Ухваћен у провали, он се понео из^ дајнички и провокаторски. Касније је утврђено да се лоше држао у полицији и пре доласка у зајечарски округ, а дошао је као „кадровско појачање“.

Агенти Недићеве специјалне полиције хапсили су из дана у дан по селима и градовима. Двадесет првог новембра 1942. у тимочким селима Боровцу и Врбици група из београдске специјалне полиције, уз помоћ 20 жандарма, ухапсила је 38 људи и отерала их на Бањицу. Са похапшенима из зајечарских села Рготине и Великог Извора, била су ухваћена укупно 84 човека (делом и због слабог држања пред полицијом припадника покрета Бранка Ђорђевића), од којих је 30 стрељано.

У Књажевцу је дезертер Љуба Радуловић-Крња у јесен 1942. године одао полицији већину партијских и скојевских активиста из града, од којих су неки отерани у концентрационе логоре у Грчку.

Из књажевачке гимназије одведено је тада у нихку специјалну полицију 18 скојеваца. Они су и поред мучења ћутали пред непријатељем. Друга група гимназијалаца (око 20) на време је успела да побегне из града и дође до одреда. Ухапшено је тих дана и близу 300 сељака из Тимока и Заглавка. Васу Милановића из села Потркања, у чијој су кући била смештена слова партизанског „тигла“ за штампање летака (на „техници“ ОК и око „веза“ посебно је радио Милен Миленовић), ухапсили су, одмах му запалили кућу и још на путу за Књажевац пребили га. Ухапсили су и његовог четрнаестогодишњег сина Живорада. Обојицу су у затвору одмах ставили на страшне муке. Отац и мали син све су јуначки издржали, ништа нису одали. Круну Милијић из Књажевца ухапсили су у два сата ноћу са мужем наочиглед двоје мале деце. Прво су оца извели у мрак и премлатили. Није хтео ништа да призна. Затим су се вратили по Круну, везали је и почели корбачем тући пред децом.

Мучење је трајало све дотле док жена није издахнула.

У селу Лесковцу, код Зајечара, сељак Најдан Милутиновић, док му је горела појата и док су му оца, жену и мало дете мучили Немци, прво је обавестио партизана о задацима који су му били поверени, па им је тек онда испричао о личној несрећи која се управо одиграла. Његов отац Живко, борац из првог светског рата, одушевљен сарадник народноослободилачког покрета, пркосио је и непријатељу, који га је после свирепог мучења стрељао.

Такви примери нису били усамљени.

Због такве ситуације Окружни комитет Партије предузимао је неопходне мере да сузбије сурови налет непријатеља. У писму Покрајинском комитету од 1. новембра 1942, описујући ове догађаје и терор непријатеља, ОК наводи:

„Прва провала десила се у Зајечару 28. септембра 1942. године. Том приликом ухапсили су једног партијца који је провалио још 36 симпатизера... Недостатак: неконспиративност, небудност и недовољна контрола млађих другова ... Друга провала ... један члан Партије из одреда дезертирао и почео да проваљује. Провалио људе у 7—8 села... овај тип се и у одреду показао врло слабо... Трећа провала... од партизана који је био на боловању... Четврта провала... 11. новембра, када су недићевци код Зајечара ухватили Славка, који се издајнички држао...

У вези с провалама држали смо састанак Окружног комитета, на коме смо највише претресали узроке. Повели смо борбу против слабог држања пред непријатељем... У вези са овим провалама реакција је страшно навалила на нас како би нас изоловала од народа ... Јављамо вам за сада да одред бивакује по појама, којих је све мање, јер их раскривају и руше...”

И поред свих невоља и данка у крви народ је и даље жртвовао све да би помогао партизанима. Извесно неповерење, устезање и страх од организованог рада за покрет, који су се после хапшења понегде и јављали, били су краткотрајни. Партијска организација је убрзо својим радом успела да се одупре покушајима реакције да народноослободилачки покрет изолује од народа и још више је

учврстила поверење, нарочито захваљујући примерима храброг држања огромне већине ухапшених комуниста и сршпатизера.

Крајем 1942. и почетком 1943. године непријатељ је расформиране и сасвим искомпромитоване четничке јединице Косте Пећанца почео у овоме крају постепено да замењује четницима Драже Михаиловића. Они дотле у Тимочкој крајини нису представљали неку већу снагу. О томе се и у писму ОК Зајечар од 27. децембра 1942. упућеном Покрајинском комитету, поред осталог, бележи: „Према подацима које још нисмо проверили, дражиновци лутају у мањим групама у области Хомоља, а у нашем округу у поречком и брзопаланачком (срезу)...“

Те релативно нове четничке формације (штабови и мање групе) постојале су и раније, али њихова већа активност овде почиње тек сада. У јесен 1942. године ничу први нови четнички одреди: стварају се четничке јединице око Бора, Неготина, Салаша, у Зајечару, Тимоку и око Књажевца. Образују се укупно три четничка корпуса: Крајински (бр. 67 — мајор Велимир Пилетић), Тимочки (бр. 65 — мајор Љуба Јовановић дотадашњи командант СДС у Зајечару) и Књажевачки (бр. 190 — Божа Миладиновић). Ови корпуси делили су се после на бригаде (обично на четири) а бригаде на два до четири батаљона. Командни кадар — а све до друге половине 1943. године и укупан састав јединица — сачињавао је искључиво мали број активних официра, подофицира, као и жандарми.¹⁾

Држећи се ондашњих процена ситуације, једна енглеска војна мисија (мајор Цаспер Рутем и Е. С. Гринвуд) приспела је негде почетком 1943. године у К_А ајински корпус четника. Она га је у прво време снабдевала и извесним војним материјалом. Слична мисија постојала је и при Тимочком корпусу, али пошиљке у овај корпус нису стизале (Енглези су доцније повукли ове своје мисије). На терену

1) У команди четничких корпуса „за источну Србију“ налазили су се у почетку начелник Штаба Врховне команде „Д. М.“ пуковник Драгослав Павловић, а после мајор Синиша Оцокољић.

четничке Поречке бригаде био је тада смештен и такозвани „Бугарски задграничен комитет“ — реакционарна организација. Корпуси су временом добили и своје радио-станице.

Упоредо са војничком организацијом, четници су у то време почели да стварају и теренске органе (команданти села, равногорски одбори, чете омладине, судови, цивилни штабови у градовима итд.).

Немци су у почетку били оштрији само према групи Енглеза која се кретала око Ђердапа (разбили су је код села Луке, којом приликом је убијен капетан Неш), а после су, у току развоја борбе против партизана, све више сарађивали са четницима, јер су им то налагали заједнички интереси опстанка. Четничке тројке добијале су званично издате немачке објаве за кретање по градовима, Немци и четници су скупа упоређивали листе симпатизера НОБ ради хапшења и ликвидирања итд.

Нове четничке јединице оберучке су дочекали разни грађански политичари и неке сеоске газде. Они су се дотле искључиво повезивали с Немцима, с Пећанчевим четницима и недићевским ортанма, рачунајући да је победа Немаца сигурна. Сада, међутим, услед измењених односа у свету, када је политичка и војна коалиција савезника СССР, САД и Белике Британије стекла афирмацију и војнички угрозила фашистичке силе, и у нашој земљи, односно и у локалним размерама Тимочке крајине, грађански политичари и њихови следбеници настојали су да избегну Пећанчеве четнике и недићевце, који су због сарадње са Немцима били сасвим искомпромитовани.

Њихова нова „морално-политичка“ оријентација била је сада у сарадњи са четницима Драже Михаиловића.

Борба против четника представљала је за партизанае у овом крају све озбиљнији задатак. Зато и Покрајински комитет Партије упозорава на четнике: .. Ми ударамо по тим издајницима, а њихове масе, као и колебљиве и необавештене редове народа, желимо привући на позиције активне борбе против окупатора..

Партијска организација у зајечарском округу предузима нове мере у борби против четничких формација Драже Михаиловића, које се нису могле потцењивати ни војнички ни политички. Тако у јануару 1943, са потписом „Народ-

ноослободилачки одбор за Тимочку Крајину“, излази опширан летак под називом „Ко је Дража Михаиловић?“ У исто време, на годишњицу Лењинове смрти, ОК КПЈ за Зајечар обраћа се народу Тимочке крајине речима:

А ^
'1
.. данас, када је најпотребније учврстити јединство и створити Јединствени народноослободилачки фронт, у нашем крају нашла се шака издајника из редова официрске клике Драже Михаиловића која омета остварење јединственог Народноослободилачког фронта Тимочана и Крајинаца и покушава да распали братоубилачки и грађански рат. У нашем крају налази се једна група дражиноваца састављена од бивших четника, жандарма и недићеваца, на чијем је челу неки мајор Пилетић. Тај исти мајор је приликом новембарске офанзиве Немаца на ослобођену територију западне Србије отворио фронт Немцима и тиме допринео паду слободне територије.

Такав је Дража Михаиловић, коме је окупатор привидно објавио рат да би могао необавештене родољубе, који намеравају да ступе у народноослободилачке партизанске одреде, привући у своје одреде и тако са њима организовати борбу не против окупатора, већ против Народноослободилачке војске ... Насупрот тим братоубицама и распаљивачима грађанског рата, Тимочани и Крајинци ће остварити Јединствени народноослободилачки фронт по угледу на нашу браћу у Босни и Херцеговини, Босанској крајини, Хрватској и Словенији, који јединственом борбом ослободише петину Југославије и од малих партизанских одреда створише јаку и неуништиву Народноослободилачку војску, која задаје ударац за ударцем немачким и италијанским окупаторима и њиховим слугама усташама и четницима Драже Михаиловића ...“

Био је то један непријатељ више.

Тих дана су, наиме, и Бугари, нарочито у селима која су окупирали (Ковилово, Злокуће, Црномасница, Браћевац,

ттипиково. Јасеновац, Градсково, Халово, Кална, Бериловац, Равно Бучје и друга), уз коначну сагласност Немаца, знатно појачали своју активност и војничку и политичку.

Почели су масовни злочини бугарске војске и полиције према народу у селима која су помагала партизанима.

Још половином 1942. године бугарске трупе (у оквиру познате „Ахимовићеве потере“) масовно су хапсиле, премлаћивале, убијале људе и палиле куће у селима Горњој и Доњој Каменици, Штрпцима, Кренти и Мучибаби (пored осталих, стрељан је и Љубисав Ђорђевић-Биса, предратни комуниста, на чијој је појати 1941. године основан Заглавско-тимочки одред; Ђорђевић се врло храбро држао приликом стрељања). Почетком 1943. године бугарска казнена експедиција стрељала је у бољевачким селима Савинцу, Валакоњу и Малом Извору 30 људи и запалила много кућа. Само у Валакоњу изгубило је животе 11 сељака, а 40 их је отерано у логор. Приликом разних локалних похода бугарски фашисти су овде убили 298 људи. Неколико месеци касније Бугари су и у селима око Калне обесили и стрељали 120 сељака, од којих само у Алдиној Реци 30, а у Габровници 28.

И Немци су појачали терор.

После акција Крајинског партизанског одреда око Бора, почетком 1943. године, Немци су упали у оближње село Белу Реку, попалили 28 домова и убили 16 мештана. Затим су у селу Црнајки убили 37 лица и запалили 47 кућа. Изведено је било читаво село и мештанима је наређено да иду уз једну косу. Потом је отворена митраљеска ватра на људе, жене и децу. Из Доњег Милановца (убијен је и Иван Стојановић, члан КП и НОО од 1941. године) и Мосне Немци су ухапсили и ликвидирали двадесетак лица. У Рудној Глави су у пролеће 1943. године убили 18 мештана и спалили више кућа, а у Тополници 16 зграда. Преко 500 Цигана из Тимочке крајине још раније је било одведено у разне логоре. Почетком 1943. године Немци су и у Зајечару стрељали групу од 10 талаца, чланова партизанских породица из Штрпца, Жлна и Бучја. У већ пострадалој Доњој Белој Реци, код Бора, у августу 1943. запалили су 37 кућа и убили 62 човека.

ЧЕТЕ У КРАЈИНИ, У ТИМОКУ, ОКО БОЉЕВЦА

За све то време чете партизана бескомпромисно су се тукле са надмоћним непријатељем.

Мала Крајинска чета пробијала се кроз Крајину, у коју годину дана нису долазили партизански одреди, изузев једне патроле, која се у лето 1942. године пробила до Дунава и прокрстарила северним делом округа, све до Доњег Милановца. Народ је партизана уз пут лепо примао и помагао. Чета је 29. септембра у планинском селу Луке, близу Бора, заробила 12 жандарма и четника. Октобар је провела вршећи мање акције у поречком срезу, где није било партизанских јединица још од пропасти Мајданпечког одреда. И број бораца је постепено растао. Придолазили су нови, а затим и групе и појединци који су остали на терену са оружјем у руци после догађаја из 1941. године.

Крајинска партизанска чета од тог времена почиње да се назива Крајински партизански одред.

У близини Штубика 8. децембра 1942. борци овог одреда заробили су 10 четника, међу којима и једног поручника. Све до зиме одред од близу 30 бораца оперисао је углавном у планинским пределима између поречког, крајинског и зајечарског среза, што је политички било веома значајно за овај крај. У другој половини децембра одред је одржао народни збор у Поречу (село Тополница), растурио општинску управу, и одатле у брзом маршу отишао ка југу, где је сличне акције вршио у Копривници и Јелашници, а затим у Бучју, крај самог Бора.

Петог фебруара 1943. једна група партизана кренула је у Бор, који је био препун Немаца. Борци Радомир Јовановић-Чоче, Михаило Туртић-Павка, Раде Спасић и Милан Васић пробили су се опрезно до великих магацина течног горива на раскривци руде и после неколико узастопних покушаја успели да запале петролеј, бензин и нафту. Огромни пламен је осветлио читаво радилиште и Борски рудник је утонуо у сумрак. Немци су брзо организовали потеру и узану стазу којом су се партизани повлачили дуго су засипали рафали. Читава храбра диверзантска група срећно се извукла из обруча.

Партизанска акција у Бору, који су Немци нарочито добро чували, била је неочекивана и смела. Она је пре свега знатно утицала на морал радника у Борском руднику, где у то време партијска организација није још успела да организује рад на широј основи. У свим селима куда је одред затим пролазио остављана је наредба да „све општинске управе имају поднети оставке у року од 10 дана“. О акцији у Бору Крајински одред је издао посебан летак и растурао га по целој Крајини: „... уништили смо читава брда динамита, бензина, гаса... када га не може да има наш народ, већ живи и умире гладан и у мраку ...“

Крајем 1942. године врло смањена Бољевачка партизанска чета маневрисала је пуна три месеца међу јаким непријатељским снагама, усамљена, без икаквих веза с другим одредима и партијским руководством.

Боравак мале партизанске чете на овом терену имао је ипак снажног утицаја на опредељење народа, међу којим су четници вршили све јачу пропаганду. У овоме крају нарочито се истицало село Добрујевац, у коме је Народноослободилачки одбор радио од почетка 1942. године (председник је био Видоје Јаблановић, чији су жена и син 1943. године отишли у одред). Од краја 1942. године деловала је у овом селу месна оружана десетина (десетар Јеремија Миленковић), која је поред вршења акција одржавала и редовне политичке часове. Честе контакте са Бољевачком партизанском четом имала су у то време и села Јабланица, Криви Вир, Мали Извор, а после Ласово, Добро Поље, Бачевица и Рујиште.

Почетком децембра 1942. у Бољевачкој чети налазило се свега девет бораца. Чета је 5. децембра заноћила далеко под планином, у снегу, у Радованској Реци, у појати једног симпатизера. Борци нису ни слутили да је тај сељак у међувремену био ухапшен и пуштен уз услов да помаже Немцима у борби против партизана. Борци су се били сасвим раскомотили, парили су одела, чак ни стражу нису поставили. Али у току ноћи 18 Немаца и 10 Бугара опколили су удаљену појату. Почела је општра, кратка борба. Партизански митраљецац штитио је одступницу осталима, који су, бацајући бомбе на непријатеља, боси и полуголи, али са оружјем у рукама, искакали из појате и повлачили се по

мраку и снегу према оближњем брду. У зору су Немци још једном јуришали на празну колибу и нашли у њој само делове похабане одеће и обуће.

Остаци Бољевачке чете једва су у овим тешким данима одолевали надмоћном непријатељу.

На измаку зиме Тимочка партизанска чета је, после два-три месеца, у којима је била мање активна, прешла у марту 1943. на терен ражањског среза, где ое налазило и петнаестак бораца Озренског одреда. Крајем марта изнад бољевачког села Добрујевца спојиле су се Тимочка и Бољевачка партизанска чета. Већ сутрадан партизани су се сукобили са једним одредом жандарма. Том приликом погинули су члан ОК из Ниша Боривоје Пауновић-Новица и тимочки партизан Мика Сибиновић. Тих дана у ове чете долази и око 20 шумских радника са Троглан Баре са којима је у току зиме одржавала везе Бољевачка чета.

У априлу и мају поново се распламсавају партизанске акције у селима Тимока. У току маја одржани су народни зборови и растурене општинске управе које су вршиле реквизицију хране у Кривом Виру, Бачевици, Белој Реци, Локвама, Доњој Соколовици, Јелашници, Дебелици, Зуничу, Бучју и другим селима.

Непријатељ је био узнемирен непрестаном активношћу партизанских чета. Окружни начелник из Зајечара ј ављао је 1. јуна 1943, под бр. 173, следеће:

„Јавна безбедност за последњих 15 дана била је угрожена у већем степену. Партизани су концентрисани на Маглену. Према подацима, овде су сада концентрисане све партизанске снаге које оперишу на територији овога округа. Јачина њихова је до 60 људи . . . Српска државна стража немоћна је да их сузбије ... Неопходно је да се што хитније упути један батаљон добровољаца . . . оружане банде могу угрозити и северни део округа.. . упућивањем овога батаљона подигае би се и углед органа српске владе код народа...“

Тих првих пролећних дана 1943. године Крајински партизански одред срушио је постројења на жичари код Мајданпека, а потом је, пребацујући се на други крај, ушао

увече 14. марта у село Вражогрнац, удаљено осам километара од Зајечара, на главном друму Бор — Зајечар. Ту је уништио млеку која је Немце снабдевала бутером. Враћајући се ка северном делу округа, чета се код Горњана сукобила са четницима, изгубила три друга, поново се пробила у поречки срез, а одатле вратила у непосредну близину Борског рудника.

Тако су на истоку Србије протекли ови критични месеци, проткани поразима, повлачењима партизанских бораца, али и храбрим, сталним нападима на непријатеља.

Жива сила партизанских одреда била је очувана.

**ПРВИ БАТАЉОНИ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ**

ПАРТИЈСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

После друге ратне зиме, после многобројних успешних окршаја и претрпљених удара, ушло се у 1943. годину.

Партизанске јединице са ове територије стекле су на свом тешком борбеном путу већ доста искуства. Партијска и скојевска организација представљале су снагу коју непријатељ није могао сломити. Непријатељ није успео да терором измени расположење народа, иако је повећао своје оружане јединице и учествовао с нападима. То расположење носило је у себи нове могућности за даље ширење народноослободилачке борбе, што је било одраз стања и у читавој земљи.

Оцењујући нове могућности за шири развој устанка у овом делу Србије, Покрајински комитет је у мају 1943. послао свог члана Недељка Караичића-Брку са задатком да се мобилишу све расположиве снаге. А за то су већ биле створене могућности. Тада је на више састанака подробно анализирана читава ситуација у округу.

Извршене су истовремено и припреме за одржавање две партијске конференције, и то комуниста са терена и партијске организације у одреду.

Прво је сазвана конференција свих чланова Партије са терена. Она је почела 31. маја и трајала је до 6. јуна 1943. Одржана је близу Зајечара, између села Грлишта и Заграђа. То је иначе била територија коју су партизани држали углавном под својом контролом. Конференцији је присуствовало око 30 чланова Партије. Од 11. до 17. јуна одржана је затим, изнад Кривог Вира, конференција свих комуниста из одреда. Учествовала су 44 члана Партије, од којих је 13 било из Јастребачке чете, која је тада при-

времено боравила на овом терену; реч је о 28 бораца из Топличког партизанског одреда који су са делегатом Покрајинског комитета дошли овамо са Јастренца на месец дана. Они су одмах пошто су прешли Мораву извршили успешан напад на алексиначке руднике угља и уништили део постројења.

И на једној и на другој конференцији поднесено је неколико реферата: улога Комунистичке партије и задаци комуниста у народноослободилачком рату; политичка ситуација у Тимочкој крајини; организационо стање Партије на територији округа; народноослободилачки одбори; непосредни политички задаци у округу; улога и задаци СКОЈ-а; Антифашистички фронт жена; стање и задаци у одреду; обавештајна служба; стање партијске имовине и чланарина; теоретски рад. Расправљало се и о политичкој улози Драже Михаиловића, о политичкој будности, о држању пред непријатељем, о партијској одговорности и партијским казнама.

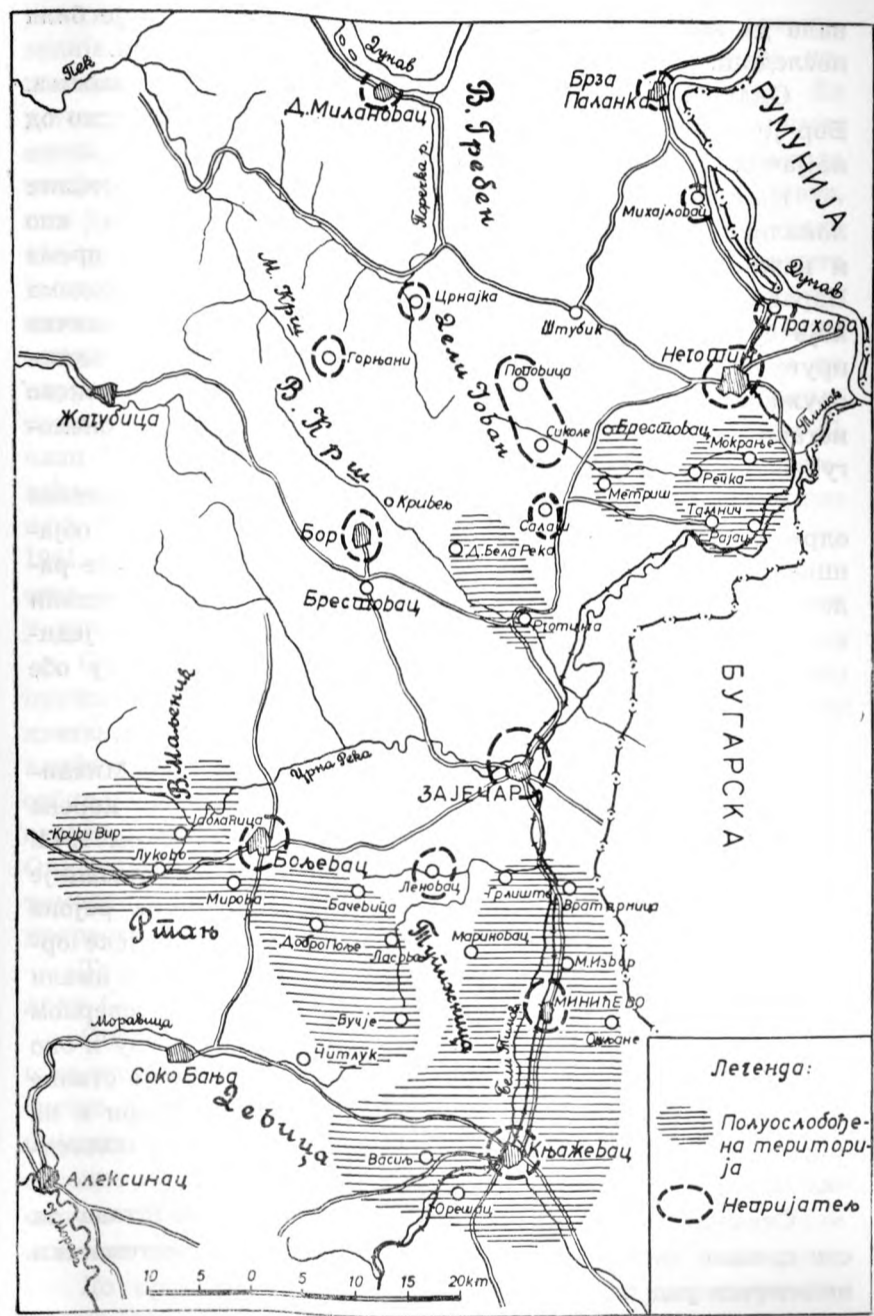
У рефератима и дискусији размотрена су готово сва питања из рада партијске организације. Борцима су отворене и шире перспективе ослободилачке борбе у читавој Србији, у Југославији, на фронтovima у свету где су вођене велике битке против фашистичких снага.

У процени задатака стало се том приликом на гледиште да рад партијске организације мора да полази од животних проблема радних људи на овој територији. Стога је и наглашено да одбрана жетве, исхрана грађана и спречавање окупатора и његових сарадника да пљачкају спадају у основне политичке задатке. Овај проблем се нарочито оштро истицао у пасивним деловима округа због тога што је већи број сељака био отеран у заробљеништво или на присилан рад, па није имао ко да обрађује земљу.

Нарочито се много дискутовало о Бору.

У руднику и околини налазило се већ око 30 хиљада радника, од којих је већи део био принудно доведен. Било је ту и доста политичких интернираца из Србије, као и заробљеника или логораша из разних европских земаља. После повлачења највећег броја чланова Партије и СКОЈ-а из Бора приликом стварања партизанских одреда 1941. године, Партија све до ових конференција није никако успе-

ПРВИ БАТАЉОНИ НАРОДНОСЛОВИДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ

Односи снага јуни — децембар 1943. године

вала да консолидује и организује рад у Бору. То је била последица и разбијања организације у 1942. години.

Одлучено је да се Бору убудуће посвети посебна пажња. Бор је у периоду који је наступао постао убрзо једно од најјачих упоришта Партије у овом крају.

На конференцијама је такође истакнут значај и осталих локалних рудника за ратну привреду окупатора, као и важност железничких пруга од Бора и Прахова према Параћину и Нишу, што се видело и по многим посадама које су их чувале. Мада су рудници угља и железничке пруге од почетка устанка 1941. године били објект сталних оружаних напада партизанских јединица, ипак је поново истакнута потреба још интензивнијег рушења и онемогућавања непријатељу да се њима користи.

Разобличавање присилне мобилизације за недићевске одреде, разоткривање издајничког рада четника и објашњавање опортунистичког карактера одласка на разне радове и службе за окупатора, који су многим изгледали као спас од мобилизације у непријатељске оружане јединице — све су то били непосредни задаци којима су обе партијске конференције посветиле доста пажње.

Посебно је било речи о борби против четника.

Иако у току читавог рата организација Драже Михаиловића у већем делу овог округа није имала јачег корена (одлазак сељака у четнике крајем 1943. и почетком 1944. године био је углавном резултат присилне мобилизације и црнотројкашког терора), ипак је било појединих рејона — и то по правилу оних у којима није било партијске организације и јачег политичког рада — где су четници имали више ослоња. То се односило на извесна села у северном делу округа, на нека села у бившем крајинском срезу и око Бољевца. Стога је указано на потребу да се подручје сталне оружане активности партизанских јединица прохитри и на поменуте делове округа и да се тиме омогући јача политичка акција, као и слабљење утицаја четника.

Стварањем партијских комитета и повереништава за све срезове дата је и организациона основа за систематски политички рад на читавом терену.

На конференцијама су, мада у целини превише оштро и неоправдано, подвртне критике и разне слабости и по-

јаве које су умањивале резултате рада партијске организације. Једна од оправданих критика односила се на недовољно примање нових људи у партијско чланство. Да у том погледу нису догле довољно коришћене све могућности, доказ је и то што је у кратком периоду припрема за конференције примљено у Партију око 20 нових чланова, што је, према броју дотадашњих чланова КП, којих је било 43, представљало повећање за готово 50 одсто. Нарочито је неоправдан био секташки однос према прекаљеним борцима у одреду, као и према многим провереним и оданим младим људима на терену. Нова оријентација усвојена на партијским конференцијама ускоро је дала добре резултате: у време одржавања конференција било је укупно 61 члан Партије, а у почетку новембра 1943. тај број се повећао на око 90 чланова и 50 кандидата. То је био приближно исти број с којим се ушло у устанак. Од чланова КП из 1941. године многи су већ били изгинули у борбама и чланство су углавном представљали нови партијци, примљени у току прве две ратне године.

Оцењујући расположење народа и могућности које пружа рад у Бору и другим теренима, као и потребу прихватања људи који желе да се боре против непријатеља, конференција у одреду с правом је закључила да се може озбиљно рачунати са знатним повећањем броја бораца у одреду и да стога треба реорганизовати оружане јединице. Одмах по завршетку друге конференције образован је Први тимочки батаљон, од три чете, са перспективом његовог прерастања у бригаду.

То је била прва регуларна јединица НОВЈ у овом делу Србије.

Оцене и закључци конференције, који су разматрани и на састанку свих бораца одреда, помоћ и привремено присуство једне чете са Јастрепаца, неколико заједнички добијених борби — све је то учинило да ова јединица убрзо отпочне низ већих оружаных акција на читавој територији округа. Захваљујући повезивању са Борским рудником и новим теренима, број бораца се повећао за неколико пута.

До краја 1943. године створена су од једног три батаљона, а ускоро затим и јака бригада.

Мада су још у току 1941. године у неким местима

основани народноослободилачки одбори, до ових партијских конференција није било јасне оријентације на њихово стварање. У многим селима постојали су „одбори народноослободилачког фонда“, који су обављали и део послова народноослободилачких одбора: снабдевали одреде и бринули се о породицама бораца. Неке послове народноослободилачких одбора вршили су и сеоски активи састављени од најбољих сарадника НОП-а. На окружној партијској конференцији било је речи (у општим поставкама) о улози народноослободилачких одбора и о њиховом раду. Закључено је да их убудуће треба без одлагања и брже стварати.

Међутим, пошто су народноослободилачки одбори на окупираном подручју, у условима илегалности, морали друкчије радити него они на ослобођеној територији, о чему није било довољно речи на конференцији, није дошло до озбиљније измене ни после партијских конференција, наиме, све до 1944. године, када је офанзивом јединица НОВЈ непријатељ одлучније разбијен и кад су се створиле веће слободне територије.

Разматрајући проблеме омладине и СКОЈ-а, конференција је закључила да би требало наставити са широким окупљањем омладине преко разних акција против окупатора и издајника и појачати политички рад у циљу укључивања омладине у оружану народноослободилачку борбу. Одлучено је, поред осталог, да се одмах образује и Окружни комитет СКОЈ-а, који од 1941. године није постојао, а такође и срески и месни комитети СКОЈ-а. Решено је, исто тако, да се брже стварају организације Антифашистичког фронта жена — АФЖ, да се поведе борба против свих туђих и нападних схватања о жени и да се оне шире ангажују за народноослободилачку борбу.

Усвојени су и закључци о потреби већег теоретског и идеолошког рада, као и гледиште да у материјалима који се проучавају треба увек тражити практичну страну, односно шта и како примењивати у свакодневном животу и раду.

Партијске конференције одржане у јуну 1943. значиле су нов, снажан подстрек народноослободилачкој борби у овом крају.

БОРБЕ ПРВОГ, ДРУГОГ И ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА

Петнаестог јуна 1943. основан је Тимочки партизански батаљон од три чете. Стварање батаљона НОВЈ био је за Тимочку крајину један од дотле најкрупнијих војних и политичких догађаја.

Постројеним борцима из Тимочке крајине и партизанима Јастребачке чете прочитана је наредба о стварању батаљона, а затим је делегат ПК КПЈ за Србију, чести-тајући им овај значајан догађај, говорио о даљим војним задацима и пожелео успехе у борби. Командант батаљона постао је Миодраг Новаковић-Џуца¹⁾, политички комесар Василије Ђуровић-Ђока, његов заменик Бранко Поповић-Станко, заменик команданта Божа Кораћ-Аца, начелник штаба Војислав Јеленковић-Божа, партијски руководилац одреда Хранислав Динић, а заменик Драгоман Радојичић-Стамболија (оволики број заменика предвиђен је зато да би приликом одласка Јастрепчана на њихов терен нови штаб батаљона могао одмах функционисати).

У Првој чети били су претежно борци са Јастрепца: командир је био Славољуб Вуксановић-Јајко, политички комесар Света Савковић-Јоца, а помоћник комесара Милош Станимировић-Мате. Чета је имала око 35 бораца, партијска ћелија 10, а скојевски актив 18 чланова. Командир Друге чете постао је Божо Вуколић-Вучко, комесар Мирко Петровић-Славко, заменик комесара Мирко Бабић-Шлем. И ова чета имала је око 35 бораца. У чети је створена партијска ћелија од 10 до 12 чланова и актив СКОЈ-а од 18 омладинаца. У Трећој чети за командира је одређен Радомир Јовановић-Чоче, политички комесар је био Драгољуб Стевановић-Мишћко, а заменик комесара Душан Глигоријевић-Саша. Чета је имала око 30 бораца, партијска ћелија 12, а актив СКОЈ-а око 16 чланова.

Цео батаљон имао је готово искључиво борце-комунисте (у партијском руководству бироу били су Драгоман Радојичић секретар, Божо Кораћ, Војислав Јеленковић,

¹⁾ Рођен 1919. у Ђуприји, радник, члан КПЈ од 1941, умро 1955. За народног хероја проглашен 1953. године.

Бранко Поповић, Мирко Бабић, Душан Глигоријевић и Милош Станимировић).

После мањих сукоба са околним четничким јединицама (19. јуна разбијена је код Радованске Реке бољевачка четничка бригада, а њен командант рањен) батаљон је кренуо у правцу Сењског рудника угља са задатком да поруши рудник и електричну централу, као и да омогући долазак у јединицу шумских и рударских радника из тога краја. Међутим, док се још одржавала партијска конференција у одреду, окупатор и квислинзи сазнали су да се у рејону Беле воде — Кучајске планине налази већа партизанска јединица.

Алармиране су знатније непријатељске снаге у Параћину, Ђуприји, Алексинцу, Књажевцу, Зајечару, Бору и Бољевцу.

На Брезовици, пред Троглан Баром, на путу ка Сењском руднику, 22. јуна око 19 часова увече, извидница батаљона припуцала је прво на једну непријатељску патролу, претходницу осталих снага. Батаљон се затим кретао још читав сат у правцу Троглан Баре, а потом је заноћио дубоко у шуми.

Двадесет трећег јуна, рано ујутру, док је дељен до ручак, изненадио их је напад великог одреда СДС.

Батаљон је одмах извршио оштар противудар и уз јаку пушкомитраљеску и пупгчану ватру (у четама је било 23 пушкомитраљеза „брно“ и један митраљез „холандија“) потпуно је разбијена ова жандармеријска јединица, која се у паничном бекству упутила ка селу Мутници. Остале тек прикупљене непријатељске снаге избегле су сукоб са батаљоном, који је и сам морао одустати од планираног изненадног напада на Сењски рудник. У овој борби погинуло је осам жандарма, док их је приличан број рањен. Заплењена су два холандска митраљеза, десет пушака и знатна количина муниције. Батаљон је у борби изгубио два друга; један од њих био је Хранислав Динић-Новак (из групе Јастрепчана; у Топлици је био члан Окружног партијског поверенства). Рањена су два борца.

Нов напад Тимочки батаљон извршио је ускоро, у ноћи између 1. и 2. јула. Циљ је био рудник угља Боговина. Обезбеђење рудника брзо је растерано, тако да су постро-

Група вораца из Тимока и Крајине

јења порушена без тешкоћа. Потпуно су уништене све пруге, мотори за избацавање воде из јаме и лифтови за улаз и излаз из окна.

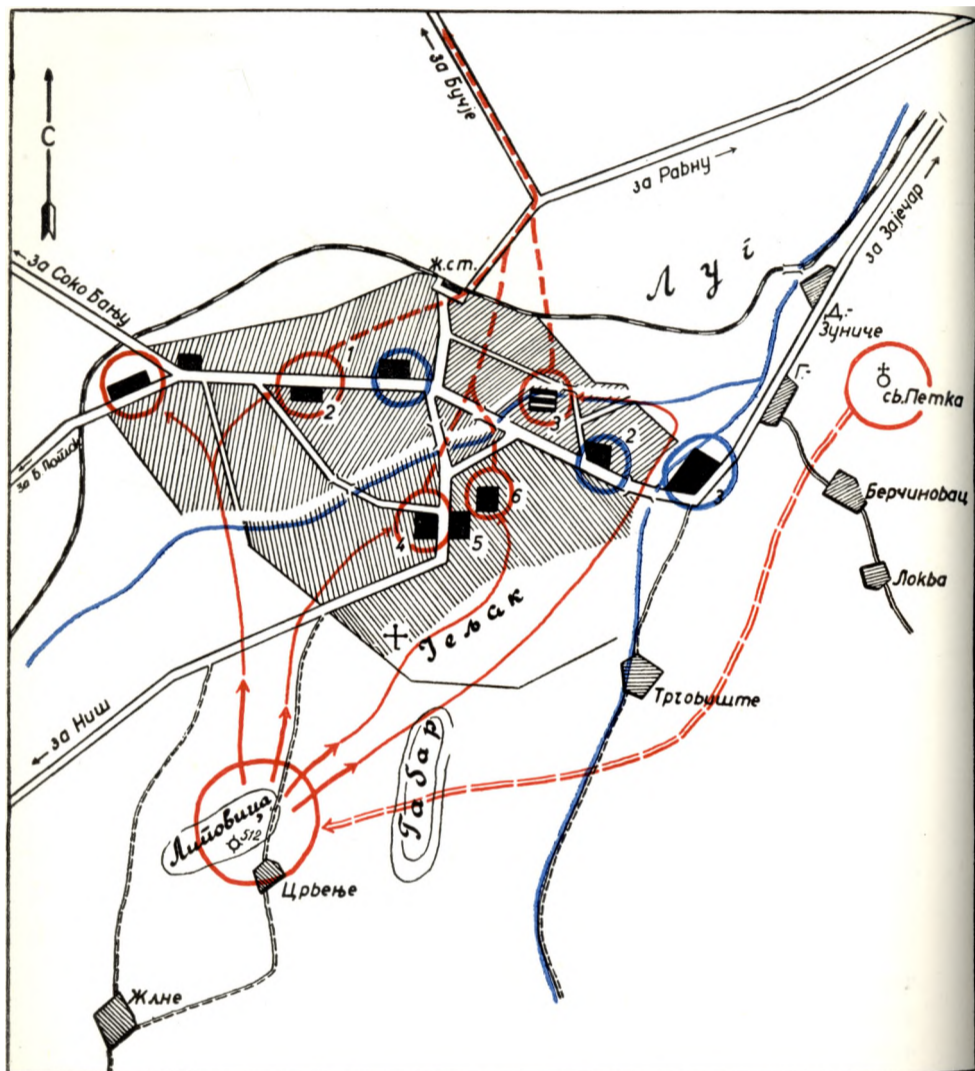
Попгго су 9. јула разбили четнике у Леновцу, борци су у Влашком Пољу и Бучју¹⁾ одржали политичке зборове са народом и разјурили издајничке општинске управе, а онда је батаљон у рејону Тимока десет дана систематски уништавао вршалице, јер је жетва била у пуном јеку. Том приликом онеспособљен је велик број дрешева. У многим селима одржани су зборови, на којима су сељаци брзо прихватили борбену паролу: „Ни зрно жита окупатору!“

Било је то врло ефикасно спровођење одлука партијске конференције о спречавању окупаторске пљачке.

Батаљон је сада поново кренуо ка Кучајским планинама са намером да преко Црног врха изнад Бора, где би растерао неке немачке радне логоре, пређе у Крајину и изврши задатке које је добио приликом свог оснивања — продор и у северни део округа. На овом путу штаб је 15. јула 1943. дознао од сељака да се у подножју планине Малиник, где је 1941. године образован Бољевачки партизански одред, налази већа група четника (четничко саветовање за источну Србију). Решено је да се одмах опколи и нападне ова четничка групација. Непријатељ је у почетку био потпуно збуњен нападом. Али четници су се ускоро средили, јер су неки делови батаљона пре времена отворили ватру. Почела је општра борба. Непријатељ се на крају повукао у неред у ка Злотској Реци. Заплењено им је 15 пушака. Међутим, тешко је рањен у ногу командант батаљона Миодраг Новаковић (стога, а и због откривања правца даљег кретања, батаљон је повучен из борбе). Два борца су погинула. Нису утврђени губици непријатеља.

Тако се батаљон тих дана уместо у Крајину привремено упутио ка планини Буковику, одакле је вршио мање акције, све док штаб није одлучио да се јединица поново врати

1) У извештају Среског начелства из Књажевца о овом збору стоји: „... Два партизана одржала су говоре, а остали су у хору певали партизанске песме...“ У извештају од 9. јула командир СДС из Андрејевца, описујући збор у селу Кожељу, јавља: „... Око 100 партизана клицали Титу као врховном команданту. Онеспособили вршалицу... на капама су имали петокраке звезде...“

ЛЕГЕНДА:

- - - - -> Приближавање Књажевцу 8/9 августа
- - - - -> Улаз у Књажевац
- Објекти напаса: 1 (ел.централа); 2 (дом стараца); 3 (вршалице); 4 (пошта); 5 (општина); 6 (срез).
- Размештај непријатеља: 1 („Касина“ - Немци); 2 (офиц.дом - Недићевци); 3 (касарне) - Бугари

Упад Тимочког батаљона НОВЈ у Књажевац 9. августа 1943. године

у долину Тимока. Тада чета са Јастрепца одлази преко Мораве, назад у свој крај.

На путу према Тимоку батаљон је имао још неколико сукоба: у селу Рујишту са Бољевачком четничком бригадом и другим мањим четничким групама.¹⁾ Тих дана била је на прагу велика акција којом је требало истаћи снагу народноослободилачке војске у овоме крају. У ноћи између 8. и 9. августа батаљон је дошао надомак среског центра Књажевца. Град је тада бранио цео батаљон Бугара, чета недићеваца и једна мања немачка јединица. У центру вароши било је склоњено око 40 вршалица, јер је у селима вршидба била готово онемогућена.

Група бораца кренула је опрезно, у девет часова увече, ка електричној централи са задатком да је уништи. Остали, главнина батаљона, убрзо су затим, у јуришу, ушли у центар вароши до вршалица и Среског начелства. Сукнула је, пуцкетајући, према небу огромна буктиња запаљених вршалица. Чутурице напуњене бензином полетеле су на зграду начелства. Неуједначена ватра осипала се за то време из забарикадираних непријатељских касарни. У вароши је нестало електричног светла. Детонације су потресле околину. Био је то од почетка устанка први улазак партизана у Књажевац, град који је дотле највише дао за народноослободилачку борбу. Људи су излазили из својих кућа поздрављајући борце. Гарнизон Бугара, жандарми и Немци, сви збуњени и уплашени, нису напуштали утврђене зграде. Препустили су варош партизанима.²⁾

Борци су у целини обавили задатак — запалили су начелство, општину и пошту, уништили вршалице и снабдели се санитарским материјалом. Успех је био потпун.

Следећег дана цео бугарски батаљон кренуо је из Кња-

¹⁾ Четници и овде отворено сарађују са окупатором. У извештају Одел.ења безбедности СДС у Београду, од 14. августа 1943, стоји поред осталог:..... 50 припадника Драже Михаиловића 9. VIII дошло је у село Луково... Тражили од сел>ака да раде на уништењу комуниста, а окупатору да даду све што тражи да би се одржао ред и мир...“

²⁾ Команда Српске државне страже из Зајечара јавила је телеграмом 10. VIII 1943. Београду:

„9. августа 1943, око 22 часа, група комуниста наоружана пушкама и са више пушкомитраљезаца, под непознатим вођством, јачине око 200 људи, упала је у варош Књажевац и запалила зграду Среског начелства, општину и пошту и осам дрешева од вршаћих машина ...“

жевца, са много буке, ка Тупижници „у потеру“, али се увече покуњено вратио у град, опљачкавши само неколико напунгених појата, пошто је утрошио велику количину муниције, пуцајући насумце по оближњим шумарцима.

Улазак партизана у Књажевац имао је огроман одјек у читавој источној Србији. Ово је место још од 1941. године било стално запоседнуто немачким, а доцније и јаким бугарским јединицама. Непријатељ сада више нигде није био сигуран. Он у то време није могао извести ни вагон жита из села у којима су боравили борци НОВЈ или месне оружане десетине.

Август и део септембра батаљон је провео вршећи акције по тимочким селима и сукобљавајући се са четницима, који су се све више прикупљали. Тако је 21. септембра на брду Тумба, изнад Зоруновца и Бањског Орешца, близу Књажевца, сачекана Сокобањска четничка бригада. Други вод Прве чете (водник Живан Витомировић — Чика Галама) запосео је положај и неколико пута у току дана одбио нападе. Пред вече четници, који су већ имали десетак мртвих, потерали су испред себе голоруке сељаке. Последњи четнички метак ранио је смртно Чика-Галаму.

Ситуација на терену зајечарског округа постајала је све тежа за окупатора и његове слуге. Нова јединица НОВЈ задавала им је велику бригу. Опет су бежали у градове. У извештају окружног начелника из Зајечара (под бројем 301. од 30. IX 1943) Команди јавне безбедности у Београду то се и признаје: „У овом полумесечју продужени су, односно настављени су и даље напади и опште стање јавне безбедности није се ниуколико променило набоље... Органи Српске државне страже са појединих станица морали су бити повучени у веће центре, пошто им је запретила опасност да буду уништени ...“

Батаљон НОВЈ је после ових акција по Тимоку кренуо крајем септембра у правцу Зајечара.

У ноћи 1. октобра приспео је до села Горње Беле Реке и ту избио на тремеђу Шљивар — Лубница — Лесковац. Намера је била да се ту предани и да се народу око Зајечара покаже стварна снага нове оружане јединице — батаљона, затим да се продужи према Крајини. Сутрадан је дошло још 19 нових бораца, које је послала партијска ор-

ганизација са терена. Међу њима су била и четворица црвеноармејаца, немачких заробљеника из Бора. Чете су одмах, још пре подне, запоселе положај на Братујевцу за случај да непријатељ нападне. На то, међутим, није ни требало дуго чекати. Око 11 часова извршен је прво напад четника од села Лесковца. Борци су лако разбили четнике, заробили четворицу, а остале управо почели да гоне. Тада је од Леновца наишла, у стрељачком строју, једна немачка јединица. Она је у почетку мало потиснула батаљон, нападајући га с бока. Командант батаљона издао је тада наређење чети која је прогонила четнике да се окрене и нападне Немце с леђа. У међувремену су и остале две чете извршиле противнапад.

Немци су на неповољном положају покушали да организују кружну одбрану, а затим су избили на још непогодније место, у оближњи поток.

Борили су се огорчено. Партизанске бомбе почеле су да лете са свих страна на Немце, који су, у бекству, иза сваког храста наилазили на дотле невидљиве противнике. Излаза им није било. Бранили су се како је ко умео. Отпор је био узалудан и краткотрајан. У борби је убијено 11 немачких војника. Они који су успели да побегну одвукли су петорицу рањеника. Заробљен је официр Курт, командант затворничког логора у Зајечару. Крвник је цинично захтевао да се с њим поступи „према одредбама Хашке конвенције о заробљеницима“. У четири часа после подне одјекнуо је на пропланку последњи пуцањ.

Тек што се смирила борба са Немцима, од Зајечара су наишли Бугари.

Штаб батаљона је са једном четом кренуо према ивици шуме, ка камионима у којима су били бугарски војници, који су се освртали и напрегнуто ишчекивали да виде исход раније борбе. Од Немаца, међутим, није било ни трага. Бугарски камиони кретали су се све спорије. Први хитац погодио је право у мотор чеоног камиона. Збуњени Бугари почели су да искачу један за другим и да беже према граду. Упразно су одјекивале команде њихових старешина. Нико од окупаторских војника није пружио отпор. Бежећи, бацали су уз пут ранце и опрему. На ледини су остала два камиона са тешким митраљезом, за-

плењено је доста оружја и муниције. Бугари су у борби имали два мртва и шест „несталих“, који су побегли и нису се ни вратили у гарнизон.¹⁾ Један бугарски војник је заробљен. Поред два камиона, заплењено је два пушкомитраљеза, један тешки митраљез, 10 пиштоља, 15 пушака и велика количина муниције. Батаљон је у току читаве једнодневне борбе имао два мртва борца.

У сам мрак одбијен је и последњи четнички напад.

Овом борбом до краја је разголићена сарадња Немаца и четника и у овом крају. Пораз удружених непријатељских снага надомак окружног центра (разбијени Немци и Бугари вратили су се у град криомице, под заштитом ноћи) имао је знатан политички ефекат у народу, а батаљон Народноослободилачке војске још више је војнички очврснуо.

После ове борбе, Тимочки батаљон се готово удвостручио. Тако су сазрели услови за стварање и Другог батаљона НОВЈ у овом крају.

Осмог октобра 1943. образован је и штаб Зајечарског партизанског одреда „Миленко Брковић-Црни“, који је руководио батаљонима. У штаб одреда ушао је цео штаб до тадашњег батаљона: командант Василије Ђуровић, заменик Божа Кораћ, начелник штаба Воја Јеленковић, политички комесар Бранко Поповић, заменик Драгоман Радојичић. Командант Првог батаљона постао је Божо Вуколић-Вучко, кога је, пошто је био рањен, одмах заменио Јован Кеџман-Чеда. Политички комесар био је Мирко Петровић, а партијски руководиоцац Мирко Бабић. Бројно стање Првог батаљона износило је око 60 бораца. Команду Прве чете Првог батаљона примио је Крста Радивојевић, политички комесар био је Света Милосављевић, а заменик комесара Добривоје Божић-Ратко. У Другој чети командир је постао Илија Загорац, политички комесар Драгољуб Стевановић-Милинко, а заменик Видоје Вељковић-Гру-

1) Немци су вршећи репресалије после ове борбе, поред осталог, запалили у селу Грлишту кућу познатог сарадника НОП-а Ђорђа Митића, који је, доцније, док је са суседима покушавао да угаси пожар, смирено говорио: „Ако, само да победимо Немце, па ће у слободи бити кућа . . .“

јида. За команданта Другог батаљона одређен је Вукашин Милић-Вуја, политички комесар био је Сретен Цвијић-Никола, а партијски руководиоца Душан Глигоријевић-Саша. Други батаљон имао је око 80 бораца. Командир Прве чете Другог батаљона постао је Радомир Јовановић-Чоче, комесар Момчило Марковић-Зоран, а заменик комесара Душан Чубра-Стипе. За командира Друге чете постављен је Ђорђе Вујић-Новак, за комесара Жарко Ковачић-Љубушка, а за заменика комесара Никола Радосављевић-Обрен.

Сви војни и политички руководиоци батаљона израсли су били из партизанске борбе у овом крају.

Зајечарски партизански одред имао је сада око 150 људи, од којих су трећина били чланови Партије, а готово половина чланови СКОЈ-а. У свакој чети постојала је основна партијска организација и актив СКОЈ-а. Скојевски руководиоца одреда постао је Миомир Цолић. У одреду је тада створен и Војно-револуционарни суд. Тих дана одлучено је да Први батаљон остане на територији Тимока, а Други батаљон са пгтабом одреда да крене према Крајини и Дунаву. Поред осталог, требало се снабдети и новим количинама муниције.

Две подједнако бројне јединице пошле су различитим правцима.

Други батаљон је 12. октобра, по киши и беспућу, кренуо у правцу винородних брежуљака Крајине. Уз пут је код Рготине уништио једну жандармску групу.

После два дана марша борци су избили у рејон села Рајца, Смедовца и Мокрања. Народ их је с радошћу дочекивао. Други батаљон је 17, 18. и 19. октобра одржао неколико масовно посећених политичких зборова у крајинским селима. Уз пут су спаљиване општинске архиве, а у свим селима куда је батаљон пролазио обнављане су месне партизанске десетине. Батаљон је журио још даље, ка Дунаву. Његове патроле ушле су једне ноћи у Средњу пољопривредну школу „Буково“, на територији града Неготина. То је била најсевернија тачка похода.

Док је батаљон при повратку држао у селу Мокрању партијски збор, једна већа четничка група покушала је

да упадне у оближњу Речку, рачунајући, необавештена, на лак успех. Међутим, четнике је разбила група месних десетина из Смедовца, Рајца и Рогљева, појачана само неколиким борцима из Другог батаљона. Између села Мокрања и Чубра, на батаљон, који се одмарао, четници су поново покушали да нападну; том приликом је, безглаво бежећи, пао у руке партизанима официр који је носио поверљива документа више четничке команде.

Први продор у Крајину успешно је извршен.

Ујутру 25. октобра батаљон је при повратку ка југу стигао у село Трнавац, у близини Зајечара. У штабу се иначе већ припремала једна већа акција. Одлучено је, наиме, да се у једној истој ноћи смелим маневром нападну све бугарске посаде на железничкој прузи Зајечар — Прахово. Рачунало се с великим војничким и политичким ефектом оваквог подухвата.

Приликом разраде плана командир Друге чете Ђорђе Вујић добио је задатак да са ударном групом, после савлађивања отпора у Трнавцу, поседне поштаноки вагон до локомотиве и да на свим даљим станицама ломи отпор непријатеља. Начелник штаба одреда Воја Јеленковић узео је под своју команду локомотиву, с тим да води рачуна да се она на свакој станици заустави, тако да ударна група им што бољи положај за напад. Месна десетина добила је наређење да одмах после изласка воза из Трнавца покида телефонске везе са Зајечаром. Један борац требало је да контролише железничке службенике, који ће преко станичног телефона редовно обавештавати остале станице о кретању воза као да је све у најбољем реду.

Све је било спремно.

У први мрак батаљон је тихо кренуо према станици. Ваљало им је прећи још око пет стотина метара. Ретки стрелачки строј сасвим је опрезно прилазио прузи. Морали су остати незапажени све до последњег тренутка, а ипак прићи близу да им воз после кратког задржавања не би умакао.

Тада је изненада шикнула у мраку светлећа ракета. У проређеној шуми кукуруза партизани су ипак остали незапажени. Пругу су осветљавали само шкиљави стани-

чни фењери. Бугари су с досадом шетали испред станичне зграде. У даљини се чуло потмуло хуктање локомотиве и шкрипа вагона. Још једна ракета из бугарског бункера неочекивано је осветлила терен. Онда је у станицу ушао воз, пун борског пирита и бакра. На крају је било и неколико путничких вагона.

Борцима је остало још око двеста корака. Композиција је већ кретала даље ка Неготину када су двојица у пуном трку, као закаснили путници, ускочили код машиновиђе.

Воз је поново стао.

За кратко време цео задатак био је извршен. Сваки борац тачно је обавио поверени му посао. Само један једини метак стигли су да испале забезекнути Бугари. „Због маневра и истовара каснимо 15 минута“, јавио је свом колеги на станици у Чокоњару шеф станице, окружен партизанима. У возу су разоружана три жандарма и два есе-совца. Вагони поседнути борцима батаљона кренули су пругом нормалног колосека Ниш — Прахово, од Трнавца ка Неготину. Збуњени путници једва су проговорили. Почеле су и шале на рачун бесплатне вожње и вишемесечног пешачења. Само су ћутали заробљени, престрављени, Бугари.

Чувари пруге уз пут су прописно поздрављали захукталу композицију.

У Чокоњару воз је стао тачно по партизанском плану, иако је шеф станице, не знајући у чему је ствар, давао фењером сигнал машиновођи да се композиција помери још који метар напред. Без метка су ухваћена десеторица Бугара.

У Табаковцу се све поновило. Готово на исти начин. Гомилали су се заробљени бугарски војници.

У Бруснику је ударна група као и свуда прво јурнула на станицу, а нико није знао да се још око 50 бугарских војника налази у оближњој згради, обезбеђеној рововима. Почела је борба прса у прса. Бугарима је у борби отет један „шарац“ а три војника су убијена. Остали су се жестоко бранили. Близина Неготина с великим бугарским гарнизонам била је, међутим, опасна за мали батаљон, посаде на осталим станицама биле су већ алармиране, а за-

датак је ионако већ био извршен. Локомотагва је зато погурала целу композицију назад.

Заробљене Бугаре су, без униформе и оружја, протерали исте ноћи преко леденог Тимока, у таму оближњих бугарских села, са друге стране границе. Обећавали су, као и обично, са много речи да се „неће више никада вратити ...“

После искрцавања батаљона из воза Бугари су тек сутрадан, 26. октобра, са снагом од једног батаљона, стигли између 9 и 10 часова из Неготина до близу железничке станице у Бруснику. Артилеријом су издалека тукли перон, верујући да су партизани још тамо. Том приликом убили су једног железничара и ранили двојицу бугарских војника који, у страху, нису напуштали шанчеве. Затим је бугарски батаљон претресао шири рејон села Брусника, а после подне и ивицу шуме Алије. Други батаљон Тимочког партизанског одреда био је за то време распоређен у средини шуме, спреман за борбу. Бугарске трупе су се одатле предвече повукле ка Неготину, не усуђујући се да дубље продру у села.

Ова смела акција на железничкој прузи, ређа у аналима народноослободилачке борбе, одјекнула је у читавој Србији. Окупатор је у овоме крају морао убудуће да запоседа железничке станице још јачим посадама. У Зајечару су Немци после ове акције забранили свако окупљање на улици. Очекивали су нове, још јаче нападе јединица НОВЈ. А окружни начелник из Зајечара, Николић, послао је 26. X 1943. под бројем пов. 963, поводом ове акције следећи извештај:

„На дан 25. ов. месеца једна група од стотину партизана разоружала је на железничкој станици Трнавац, на прузи Зајечар—Прахово, бугарску стражу и полупала телефонске и телеграфске апарате. Сачекали воз који из Зајечара полази за Прахово, у 19.20 попели се у воз и наредши да крене даље. На железничкој станици Чокоњар такође разоружали бугарску стражу и полупали апарате. То су учинили и на станици Табаковац. Бугарска стража на станици Брусник отворила је борбу са партизанима. Пре одласка убили су двојицу немачких војника и двојицу стражара СДС

који су били спроводници воза. Разоружане бугарске војнике које су били повели са собом питали су да ли ко хоће да пође са њима, и пошто ниједан није хтео, наредили су им да иду у Бугарску..“

Непријатељ је био згранут неочекиваном акцијом.

Тридесетог октобра, у 16 часова, Други батаљон је при повратку из Крајине ушао у село Рготину, на друму Бор — Зајечар. Ту је демолирана фабрика кварца, запаљена општинска архива и три затечена камиона организације ТОТ. Одржан је пред вече и политички збор, на коме се окупило готово читаво село.

Одавде, из Рготине, Други батаљон је ноћу, крећући се близу самог друма, пошао у правцу Зајечара. После неколико дана, 8. новембра, батаљон је ушао у зајечарске руднике Српски Балкан, Малу Вршку Чуку и Бурдељ, делимично их порушио и запленио велике количине намирница. И о томе начелник среза зајечарског актом бр. 15 516 извештава 9. новембра 1943:

„Дана 8. ов. месеца око 22 часа једна већа група од око 100 партизана напала је на рудник Нови Балкан — Бурдељ, где су из магацина узели динамит. На бремзи су испод Мале Чуке порушили један компресор, горњи граник, доњи трансформатор, „шут-бремзу“ и жичаницу за Вршку Чуку. У Аврамици — Српском Балкану запалили су жичаницу, шут, срушили бремзу, а из магацина узели све намирнице. Наоружани су били и обучени у разна одела бугарске војске, пољске страже, у немачком, као и сељачком оделу . . . међу њима било је и Руса...“

Рушењем ових рудника угља задат је тежак ударац окупатору, а нарочито производњи бакра у Борском руднику, који се одавде снабдевао угљем. Други батаљон, који се већ попунио приликом марша кроз Крајину, добио је после акције у зајечарским рудницама још петнаест нових бораца.

Батаљон је сада кренуо преко Малог Извора ка Селачкој. Ту се код манастира Суводола сукобио са једном четничком бригадом и приморао је на повлачење. Нешто

пре тога враћена је Прва чета са командиром Радомиром Јовановићем да и даље оперише из атара села Рготине и Беле Реке према Бору и Крајини. Чета је, међутим, на друму између Рготине и Вражогрнца усред дана несрећно ступила у неравноправну борбу са једном немачком јединицом ојачаном борним колима. У борби је рањена, а затим заробљена и обешена у Рготини Добрила Радосављевић-Стара, а погинуо је и партизан Воја Борђушки-Боле. Добрила Радосављевић је стојећи испод вешала клицала народноослободилачкој борби. Ванредно храбро држање Старе на губилишту ушло је у легенду у овоме крају.

Неколико успешних акција овога батаљона у Крајини знатно је подигло расположење народа у том крају зајечарског округа. Издајнички органи управе, квислиншке јединице, а поготово окупатор, осетили су да се оружана борба сада опет преноси и на терен где је 1941. године деловао Крајински партизански одред, а од половине 1942. и првих месеци 1943. године мала Крајинска чета. То се видело по приливу људства: села у Крајини послала су само у току акција Другог батаљона око 35 нових бораца.

За све то време Први батаљон Зајечарског партизанског одреда боравио је у Тимоку, који је тада представљао делимично слободну територију.

Борбе са четницима биле су за овај батаљон готово свакодневна појава. Непријатељ је огорчено опседао малу партизанску територију. Батаљон је, бранећи слободу свог маневрисања, потукао четнике првих дана октобра изнад села Вратарнице. Шеснаестог октобра, око 13 часова, на месту званом „Петров гроб“, код села Равне, успешно је затим вођена борба са Књажевачком четничком бригадом, а потом и код села Дебелице.

Први батаљон је 20. октобра 1943. управо биваковао у заеоку Дубраве, између села Заграђа, Вратарнице и Боровца, кад су га неочекивано нападе јединице Књажевачког четничког корпуса. У тешкој борби четници су и овог пута поражени. Партизани су вештим нападима одбили једну четничку групу према Тимоку, другу ка Загра-

ђу, а трећа се већ повлачила у правцу Горње Беле Реке. Само је на једној узвишици, која је доминирала тереном, мала група четничких официра са холандским митраљезом још покушавала да напада. Последње четничко упориште почела је опкољавати мања група партизана.

Секретар Окружног комитета Партије Мија Станимировић¹⁾, наоружан аутоматском пушком отетом од Бугара, управо се пребацивао према четничком упоришту. Тада га је погодио рафал непријатељског митраљеза. О томе је члан ОК Живан Васиљевић обавестио ПК Партије писмом од 21. октобра 1943: „Јављамо вам тешку, жалосну вест. Јуче, 20. октобра, пре подне, у борби са дражиновским злочинцима погинуо је наш друг 4346913595, 241226214. 351765-4234123419 (шифровано: Мија-Душко Станимировић о.п.), погинуо је јуначком смрћу — смрћу борца, јуришајући у првом борбеном строју ..

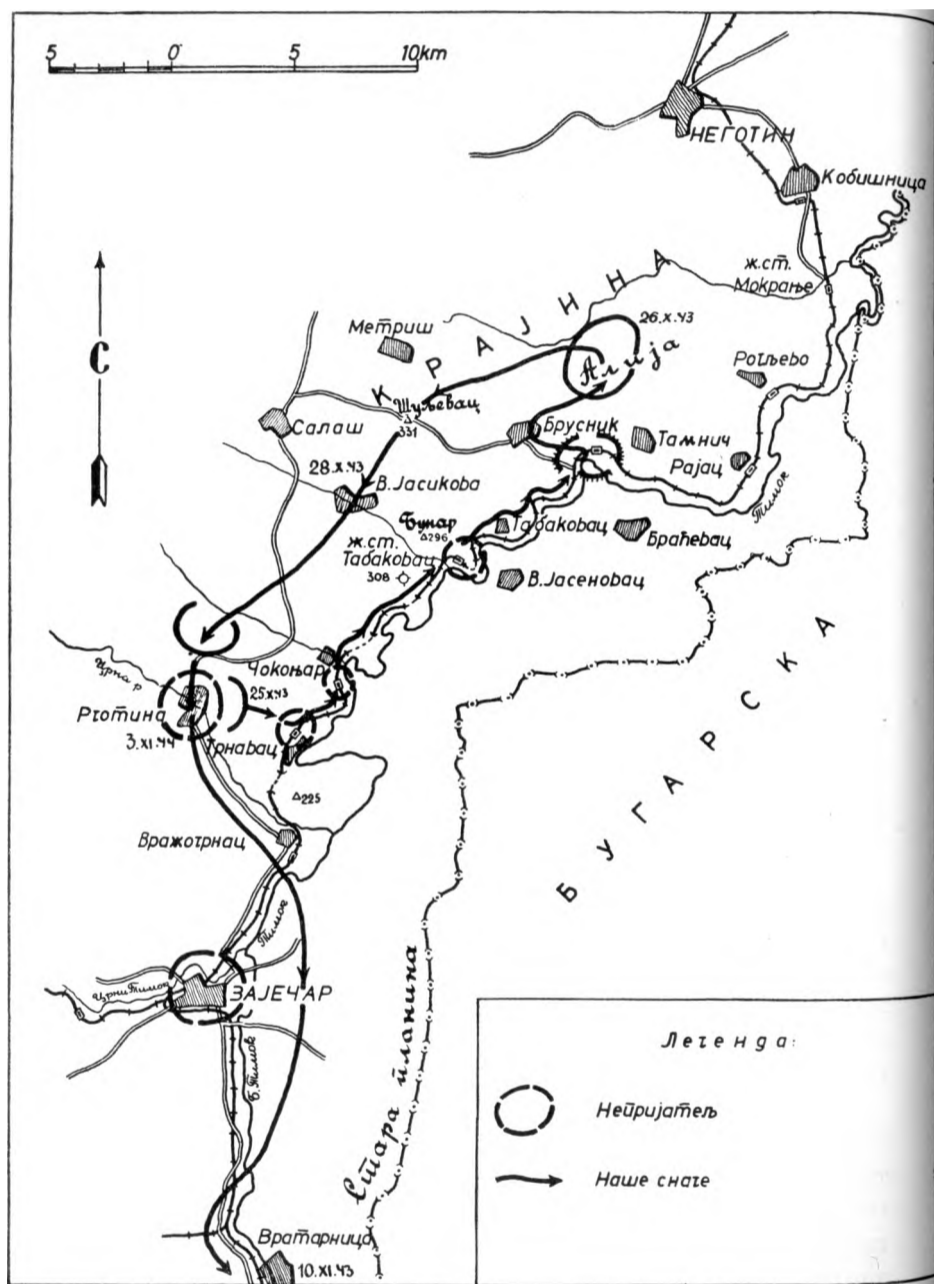
За две године рата пао је и други секретар ОК.

Предратни комуниста, двадесет четворогодишњи електричар из Ниша, руководиоцац СКОЈ-а у нишкој железничкој радионици од 1939. године, учесник познатог напада на немачке официре у хотелу „Парк“ у Нишу, лежао је мртав на мокрој трави у смирај борбе. Од шест чланова ратног ОК из 1941. године погинуло их је већ пет: Миленко Брковић, Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић, Јеремија Илић и, сада, Мија Станимировић.

Батаљон је, настављајући са нападима 31. октобра увече, ушао у рудник Добру срећу, демолирао га, потпуно уништио електричну централу, федер-машину у јами, две теретне машине и две пумпе. Рудник је био онеспособљен за даљи рад. После ове акције Први батаљон је прокрстарио сокобањским срезом, растерујући тамошње четничке групе.

Месец дана после растанка, 14. новембра, код Јелашнице су се поново сусрела оба батаљона Зајечарског партизанског одреда. Два дана касније, 16. новембра, када су оба батаљона залогоровала у селу Јаковцу, око 14 часова, појавиле су се од села Јелашнице, из засеока Шумарци, знатне снаге Тимочке четничке бригаде у стрељачком

1) Рођен 1919. у Нишу, радник, члан КПЈ од 1940. За народног хероја проглашен 1951. године.

Железничка „операција“ 2/3. ПО (25/26. октобра 1943. године)

строју и колонама. И док су неке четничке јединице већ опкољавале село са истока и југоистока, главнина је журила ка брду Чутурилу с намером да га заузме и да тако потисне оба батаљона. Командант одреда хитно је зато упутио Први батаљон на брдо Чутурило. Други је добио задатак да запоседне улаз у село и спречи четницима сваки прилаз.

Први батаљон је, готово трчећи, успео да избије на брдо пре четника и да одмах отвори снажну ватру на густе колоне које су наступале. Четници су тада свом снагом поново покушали да збаце Први батаљон са брда. После једночасовне жестоке борбе непријатељ је почео прво постепено да узмиче, а затим да бежи у неред у ка реци Тимоку. Оставио је 15 мртвих, а батаљон је заробио још 6 четника. Из одреда је, поред два бораца, тешко рањен партизан из првих дана устанка Недељко Гундел-Вујадин. Умро је после четири дана у мукама од гасне гангрене.

После ове борбе многи четници су се разбегли кућама и нису се више никад вратили у четничку бригаду.

Цео одред је убрзо затим кренуо на марш преко села Опшљана, Корита и Шарбановца и уз пут напао четнике у Локвама. Одатле је пошао преко територије сокобањског и једног дела моравског среза путем Скробница — Језеро — Ресник — Врмца — Рујишгге. Народ ових села свугде их је срдечно дочекивао. Уз пут су батаљони разоружавали сеоске четничке јединице, прикупљали оружје и муницију, а између Врмце и Мужинца растерали четнике сокобањске бригаде.

После десетак дана проведених на сокобањском терену одред се са Тупижнице преко Кожеља изненада опет спустио у Тимок. У Дебелици је затекао тек реорганизовану Тимочку бригаду од око 250 четника. Четници су у борби растерани. Један део мобилисаних сељака овога пута је ступио у батаљоне НОВЈ. Исте ноћи, крећући се преко села Врбице и Боровца, одред је у брзом маршу стигао на Голину, изнад села Малог Извора, где му се прикључила и Прва чета Другог батаљона, која је дотле оперисала у селима око Зајечара. Довели су и нову групу бораца из Борског рудника и Крајине. На већ легендарној Голини одред су тада нападе поново прикупљене четничке снаге

и жандарми који су приспели из Зајечара. И поред неколико упорних узастопних јуриша, нападачи су се после трочасовне борбе морали повући. За собом су оставили 15 мртвих, а одред је заробио шеснаесторицу.

Ти учестани четнички напади, иако већином неуспешни, нису били за потцењивање. Батаљони НОВЈ нису имали могућности ни да предахну, а острвљени четнички официри стално су терали своју мобилисану војску у нове нападе. Било им је и те како стало до победе над партизанима. Тако је у једној од четничких депеша упућеној директно Врховној команди Драже Михаиловића (који је стално инсистирао да се исток Србије „очисти од партизанских снага због стратешких разлога“) стајало: „Зајечарски партизански одред наоружан је са 25 пушкомитраљеза... војнички је добро вођен... има велико борбено искуство ..

Одмах после борбе на Голини два батаљона су се поново одвојила: Први је морао кренути јужније према Нишу, а Други је остао у Тимоку.

У Први батаљон, на појате изнад партизанског села Јелашнице, стигла су тада два члана ОК из Ниша: Душан Пуђа-Сава и Срба Андрејевић-Столе. Њих је после погибије Мије Станимировића послао ПК као помоћ Окружном комитету у Зајечару. Они су донели и поруку да је реорганизованом Нишком (Озренском) батаљону потребна подршка. Решено је зато да Први батаљон одмах крене ка Озрену, а да се сви политички радници са терена прикључе Другом батаљону, јер се очекивала већа непријатељска офанзива. Јављено је да Немци, Бугари, четници и жандарми прикупљају знатније снаге против јединица НОВЈ у Тимоку и Крајини. Сада су брз маневар и неочекиваност у нападу били важнији него икада.

Из тимочког села Доњег Зунича Први батаљон је прво кренуо у правцу Скробнице, где га је већ очекивао Нишки батаљон. Одатле су се оба батаљона заједнички почели пробијати према Озрену. Партизанска планина била је заогрнута ињем, а мала села у њеном подножју топло су дочекивала борце.

Одмор у селима био је сасвим кратак.

Под високом каменитом лгитицом освануо је хладан децембарски дан, са суснежицом. По четири-пет људи испуњавало је сваку кућицу у сиромашном селу Лабукову. Већ после вечере стигло је у чете неочекивано наређење покрет према Попшици. Одатле је дошао курир са поруком да су тамо четници. Промрзли борци, љути што морају напустити топле куће, брзо су стигли и распоредили се са свих страна села.

Четнички командант, обавештен о опкољавању, покушао је прво да се по мраку пробије из обруча. Али са сваког брежуљка сипала је убиствена ватра. Тако више часова. Цела ноћ прошла је у борби. Негде у праскозорје 25 децембра Први батаљон Зајечарског одреда и Нишки батаљон кренули су на коначни јуриш. Пуна три рана јутарња сата вођена је жестока борба. Најзад се већина четника морала предати, њих око 120. Остали су се разбежали, бацајући уз пут оружје. Саслушавање заробљених трајало је готово дуже него читава борба. Већина је пуштена.

На прагу једне куће погођен је смртно у току борбе млади талентовани песник Радивоје Копарец, родом из Зајечара.¹⁾ Умро је јуначки, без јаука, иако се дуго мучио. Био је у чети ретко скроман, једва запажен.

Истог дана после подне борце Првог батаљона и Нишки батаљон снажно су напали четници Књажевачке бригаде. Батаљони су на крају једва одбили четнички напад и тако се задржали у селу. Четници су у току истог дана имали укупно 37 мртвих. Из оба батаљона погинула су тројица бораца. Четворица су рањена. Погинуле су сахра-

1) У песми „Срце поете“, написаној почетком устанка, 1941. године, Копарец је износио своје мисли:

„У дане пучева и устанака
имати тек срце поете,
зар није то остати дете
док млади изгарају и зру
с лучама кроз нирвану мрака?
Луд сам за шумама и рекама,
за виноградима и олујама
и очима девојака —
можда сам тек самотни песник
у дане пучева и устанака ...
О, немам ја тек срце поете,
јер није ово црвено цвеће,
већ жива крв бојних момака,
јер не чекам ја мирно дан среће
после пучева и устанака.

нили у замрзнутој земљи. Теже рањенике склонили су код сељака.

После борбе код Попшице Први батаљон Зајечарског партизанског одреда и Нишки батаљон кренули су према Пироту, у крај који су анектирали Бугари. Још за време путовања обе јединице су на косама изнад села Градишта сачекале Нишавску четничку бригаду од око 100 људи. Четници су ватром изблиза натерани на бекство у неред. После борбе оставили су за собом 6 мртвих и 6 рањених.

Батаљони су сада улазили у забачене планинске пределе. Крајем децембра 1943. борци су десетак дана оперисали у селима испод Старе планине. Намера им је била да у том крају помогну народноослободилачки покрет, који је у специфичним условима бугарске окупације био донекле пасивизиран. Први јануар 1944, четврте године рата, дочекали су борци у селу Ђуштици, на Старој планини, пуној снега са мало растрканих насеља. Народ је овде живео сиромашно, партизане су прихватили као своје најближе. Код Црног врха борце су тих зимских дана нападе бугарске „ловне роте“, хитно послане у овај крај. Нишки партизани и батаљон из Тимока морали су се повући по дубоком снегу пред надмоћним и за зиму добро опремљеним непријатељем.

Седмог јануара 1944. стигли су назад у Заглавак, у село Репушницу. Одатле су продужили даље према Тимоку. У селу Ошљане опет су се, 9. јануара, спојили са Другим батаљоном Зајечарског одреда. Тако је завршен поход дуж бугарске границе.

У крају под бугарском окупацијом остављена је из састава Првог и Нишког батаљона јединица од 30 добровољно пријављених бораца — чета којом је командовао Јован Митић-Ђорђе. Чета је целе зиме водила борбе са надмоћним непријатељем и у пролеће прешла на терен око Ниша, где је по доласку нових бораца образован Нишки одред.

За време једномесечног одсуства Првог батаљона, Други батаљон је ишао из борбе у борбу: целог једног децембарског дана тукао се са четничким снагама које су се прикупили око манастира Суводола; 15. децембра са Књажевачком четничком бригадом на косама изнад Доњег Зунича;

3. јануара 1944. са бољевачким четничким снагама на Чу-турилу, изнад Јаковца итд. У тим борбама четници су имали близу 100 мртвих, заробљених и рањених. Из Другог батаљона пало је десетак бораца.

Није било ни дана мировања. Немачке, бугарске, недићевске и четничке формације журно су се груписале око Тимока с намером да сузбију нарастање батаљона НОВЈ.

После спајања оба батаљона, Зајечарски одред је поново кренуо према Малом Извору, где му се на Голини прикључила овећа група политичких радника са разних терена округа. Та група је била прилична, а и број бораца у батаљонима већ је знатно порастао. Донета је зато одлука о стварању и Трећег, омладинског, батаљона Зајечарског партизанског одреда. У штаб новог батаљона ушао је као командант Момчило Марковић-Зоран (погинуо као начелник штаба IV српске бригаде у Срему), политички комесар постао је Момчило Сибиновић-Вељко, заменик политичког комесара Мирко Бабић-Шлем, а заменик команданта Душан Чубра-Стипе. Нишки батаљон је, према одлуци ОК из Ниша, такође ушао у састав Зајечарског одреда, као посебна јединица (чланови штаба: Светислав Татарац, Светислав Савковић, Тихомир Стојановић и Ђира Орлић). Сва три батаљона Зајечарског одреда имала су сада укупно 248 бораца. То је већ била знатна ударна војна снага. Четврти, Нишки батаљон имао је 112 бораца.

Читав овај полугодишњи период акција батаљона НОВЈ у зајечарском округу био је од пресудног значаја за обим и снагу оружане борбе против окупатора у овом крају. Он је у политичком погледу још одлучније утицао да се огромна већина народа определи за народноослободилачки покрет. Зајечарски партизански одред био је крајем 1943. године војнички врло чврста и монолитна јединица са добрим борцима, снажном и искусном партијском и скојевском организацијом.

ЈЕДИНСТВО ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ

КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР У БОРУ

Упоредо са стварањем нових батаљона НОВЈ све више је јачала партијска и скојевска организација, растао политички утицај на масе, читав народ је још шире подржавао оружану борбу, оснивани су нови народноослободилачки одбори. Такав ток догађаја био је исход правилног спровођења основне линије Комунистичке партије Југославије.

У развоју партијске организације у другој половини 1943. године посебно је била карактеристична њена улога у Борском руднику, као и још бржи развој у Тимоку и неким деловима Крајине. Борски рудник је 1943. године постао велики међународни концентрациони логор. Први логори у Бору почели су да се граде још половином 1942. године. Да би најкраћим путем извозили бакар, Немци су у то време приступили изградњи пута и железничке пруге преко Црног врха према Петровцу и Пожаревцу. Све радове вршила је организација ТОТ помоћу присилно дотеране радне снаге, која је масовно довођена са свих страна¹⁾ и смештана у радне логоре ограђене жицом.

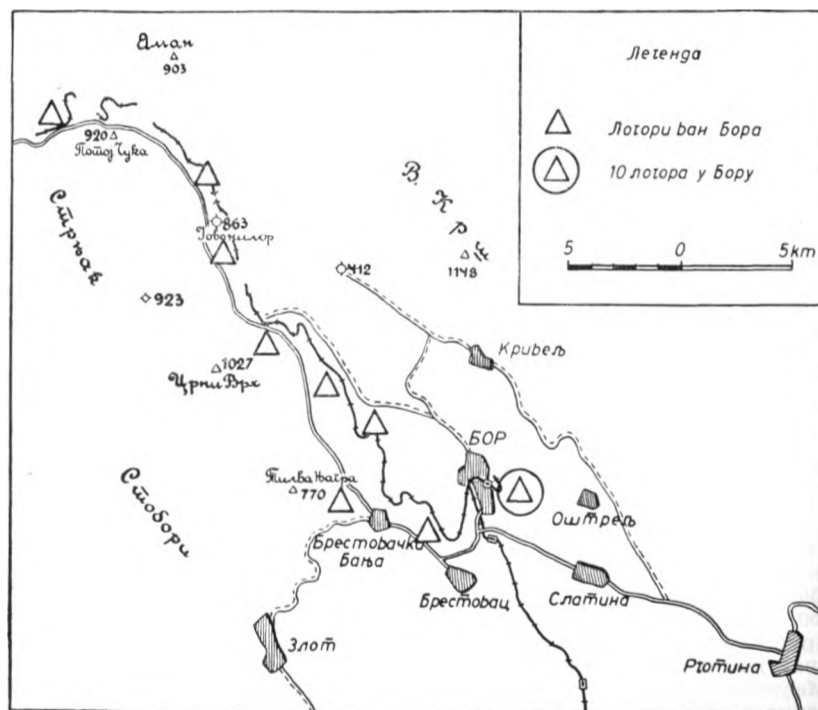
Услови живота и рада били су сурови.

Најгрубљи терор владао је у такозваним „Штраф-лагеру“ и „Кацет-лагеру“. У „Штраф-лагер“ су затва-

1) На основу пријава које су поједини срезови из Србије упутили Среском повереништву за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача у Бору види се да је у тим радовима учествовало 13011 људи само из уже Србије: из београдског округа 778П, нишког 950, ваљевског 377, пожаревачког 17, тимочког 872, јагодинског 334, крушевачког 1102, ужичког 105, шабачког 229, лесковачког 482 и крагујевачког 757 радника. То је оно што је званично забележено. Међутим, цифра је много већа с обзиром на то да већина и није поднела иријаве. Томе броју треба додати и неколико хиљада Јевреја и исто толико Грка, као и 5 до 6 хиљада Италијана — војника доведених после капитулације Италије у заробљеништво.

рани сви они који су бежали са рада или нису испуњавали норму. Висина казне кретала им се од једног месеца до две-три године. „Каџет“ је био логор заробљених партизанских бораца и помагача народноослободилачког покрета. Остали логори били су растурени по пространој околишњи. Код борског гробља, на путу за Кривељ, налазио се тако логор „Берлин“, на Сењаку „Сименс“ на другом километру логор „Функе“, у Новој колонији „Дрезден“, а код Топионице, на прелазу за флотацију логор „Брин“. Од Бора, дуж трасе будуће пруге, логори су грађени просечно на сваких пет до десет километара у правцу Црног врха и преко њега, ка Жагубици и Петровцу: „Инсбрук“, „Вин“, „Минхен“, „Грац“, „Брегенц“, „Форалберг“, „Бајерн“, „Франкен“, „Вестфален“, „Тирол“, „Линц“, „Холштајн“, „Хесен“, „Виртемберг“, и тако даље. У овим логорима радило је и десетак хиљада омладинаца присилно доведених из Београда.

Тако је овај предео био начичкан казаматима пуним логораша.

Немачки логори у Бору и околини (1942—1943)

У логору „Берлин“ никада није било мање од 2000—2500 људи. Од оснивања, половином 1942. године, па до краја рата неколико десетина хиљада људи у овом логору били су жртве и сведоци многих злочина. Највише је било Јевреја из Мађарске и из других поробљених европских земаља. Логор је сачињавало шест великих дрвених барака са густо поређаним двоспратним и троспратним креветима. Био је ограђен бодљикавом жицом и под контролом стражара, Немаца из Баната и из Ердеља и Мађара-хонведоваца. Из овог се логора ишло на рад под стражом углавном на раскривкама бакарне руде по радилиштима Тилва Мика и Тилва Рош. Рад се тамо обављао по утврђеним нормама. Сви који не би испунили прописану норму оштро су кажњавани. Некима је ускраћиван ручак, другима и ручак и вечера, а затим су следиле казне затвора у трајању од једног до шест месеци, који је издржаван обично у „Штраф-лагеру“. Није било ноћи а да пијани тотовци не сврате у коју бараку, разбуде уморне људе, провоцирају их и на најмању примедбу шамарају их и батинају штаповима. Они најокорелији сматрали су за изузетно задовољство да групе дотераних изводе у хладну ноћ и да тамо, пијани, обављају с њима егзерцир.

Напоран физички рад, лош смештај и још лошија исхрана, као и безобзирна малтретирања, здравствено су упропастили многе људе. Велики број радника тешко је оболевао. Лекарска помоћ била је при томе сведена на најмању меру, а домаћи лекари су били сасвим немоћни. Боловања нису могли да отварају јер је свака болесничка листа увек ишла Немцу, који је испод лекарских налаза скоро увек стављао напомену „способан за рад“.

Нарочито су према затвореницима били безобзирни чувари у логорима „Штраф“ и „Кацет“. За чуваре тих логора Немци су обично одабирали најбезобзирније стражаре.

Затвореници логора „Кацет“ радили су најтежи посао, у рударској јами, голи и боси, ногу нагрижених од плаве воде. Крај њих су стајали стражари са аутоматом око врата и воловском жицом у руци, којом су раднике тукли до бесвести. Логораши из логора „Штраф“ радили су у флотацији без вентилације, у каменој прашини, која је брзо нагрисала плућа. На рад су сви одлазили оскудно одевени,

са ознакама свога логора: на десној ногавици било је масном бојом утиснуто велико слово „Ш“ (или „З“), а на левој „Л“. Оба ова знака морали су носити и на леђима. На ногама је обично ретко ко имао какву обућу, изузев понеко дрвене кломпе, најчешће су били боси, чак и зими, кад су голотињу прикривали старим, поцепаним памучним ћебадима. Исхрана у овим логорима била је још много гора него у осталима. Од буђавог, крупно самлевеног кукурузног брашна печени су тврди котурићи проје од по педесет грама. То су затвореници добијали уз ретку чорбу махом од куване кромпирове љуске.

Немци су често ноћу одводили из ових логора групе од по десетак сасвим изнемоглих људи. На периферији Бора су их убијали и бацали у Борску реку, затрпавајући их кварцним материјалом, нагомиланим са раскривке руде на Тилва Рошу.

Ако би неко успео да побегне, Немци су сместа вршили одмазду стрељајући при томе и читаве групе затвореника. Многи од њих су јавно сахрањивани, али је већи број нестајао тајно, ноћу. Лешеви, за које је по дужности знао борски свештеник, као једини очевидац, били су готово црни, крвави, размрсканих глава, осакаћени; таквих је он видео 54 само из логора „Кацет“.

Мали број предратних стручних радника живео је, застрашен, и даље у својим становима. Немци без њих нису били у стању да производе бакар.

Цео Борски рудник био је тада широко опасан са око тридесет јако утврђених бункера, са покретном митраљеском куполом на врху, који су међусобно били повезани бодљикавом жицом. Ући или изаћи могло се само кроз три-четири уска, добро контролисана пролаза.

У таквој тешкој, логорској, средини деловала је у Бору јака партијска организација.

Опште политичко расположење било је овде и иначе веома наклоњено народноослободилачком покрету. Батальони НОВЈ кретали су се у другој половини 1943. године у близини рудника, а борбе и успесл по читавој Југославији стварали су нове услове да знатно ојача рад партијске организације и у Бору. Рад Партије у овоме периоду дао је добре резултате у овом великом рударском центру,

који је још 1941. године послао у Бољевачки партизански одред језгро бораца. Велика концентрација непријатељских снага у руднику и терор нису могли спречити све шири размах покрета.

Половином 1943. године Окружни комитет Партије почео је после више покушаја да реорганизује рад комуниста и симпатизера у Бору: преко села Рготине, из Крајине, слањем чланова КП из одреда. Осим тога помогао је и ПК Партије, преко Београда.

Прво је у пролеће 1943. године повезана организација СКОЈ-а међу присилно доведеним омладинцима из Београда; убрзо затим и међу групом интернираца из околине Чачка, а у исто време и са домаћим радницима и омладинцима, који су били прилично дезорганизовани после хапшења и стрељања скојеваца у 1942. години. Активност се сада огледала првенствено у слању нових бораца у одред, затим у снабдевању одреда материјалом, у саботажама и акцијама на борским радилиштима. У току друге половине 1943. године из Бора је у батаљоне Зајечарског партизанског одреда отишло око 50 људи. То су били већином свесни борци, махом комунисти, од којих су неки брзо добијали и разне одговорне политичке или војне дужности у јединицама. Долазак ових бораца из рудника омогућио је да Зајечарски партизански одред знатно ојача свој састав. Истовремено нова веза са одредом била је од огромног моралног и политичког значаја за раднике и логораше у руднику, који су у акцијама одреда имали свој главни ослонац за отпор према окупатору. Вести о успесима батаљона Народноослободилачке војске у Тимочкој крајини стизале су још истог дана разним каналима у Бор, бодриле људе и јачале покрет.

И борбене акције у самом Бору брзо су се шириле.

Једног јесењег поподнева подметнут је пожар у великом белоградејском логору у Новој колонији. Затим је са „четвртог километра“ ослобођена група од петнаест заробљених црвеноармејаца, официра и бораца, и послата преко села Рготине у одред. На радилиштима према Црном врху онеспособљен је цео низ компресора, а у топионици бакра уништена је глина електрична инсталација на турбовентилатору. Диверзије су обухватиле цело предузеће и

околна радилишга. Бор је за Немце сада постајао несигуран терен, иако су дотле улагали много напора да у првом реду обезбеде околину рудника, не верујући да ће се борба убрзо пренети и у сам град. Због свега тога Немци 1943. године, и поред невероватно велике концентрације средстава и радне снаге, нису успели да достигну предратну производњу: 33 хиљаде тона према 55 хиљада у 1940. години.

Носилац отпора и борбе била је партијска организација и СКОЈ.

Почетком септембра 1943. створена је поново партијска ћелија у Борском руднику (Драган Миљковић, Живко Бибић, Срећко Обрадовић, Милован Тодоровић, Милисав Бабовић, Тихомир Ђутовић и секретар Слободан Босиљчић). До пред крај 1943. године у Бору је деловало већ око 20 чланова и кандидата КП, организованих у четири партијске ћелије. Такође и близу 40 чланова СКОЈ-а. У исто то време основана су и три народноослободилачка одбора састављена од домаћих радника и грађана (Илија Анђелковић, Божа Међедовић, Веља Вељковић, Миле Живковић и други). Крајем 1943. године ОК Партије послао је на рад у Бор и неке чланове Среског комитета, а затим једног члана ОК СКОЈ-а (Бору Јевтића-Драгог). Преко Борског рудника ОК је тада успоставио још један канал и за везу са Покрајинским комитетом у Београду (поводом слања једног члана КП у Бор, ПК КПЈ гмише у септембру 1943. ОК-у Зајечар следеће: „... преко њега слаћемо људе за одред и држати везу за краће извештаје; потребно је да што више људи извучете из Бора и да их наоружавате; на вашем терену треба да се формира бригада...“).

Радници у Бору свесрдно су подржавали ову нову активност Партије и, упркос великом терору, свакодневно су нудили своје услуге, вршили саботаже, помагали одред. Електричарски радник Фрања Лугарић, на пример, примио је, и пред строге полицијске контроле и смртних казни, без оклевања у своју породицу, на стан, наоружане илегалце и одмах припремио састанак једне групе симпатизера у главној механичарској радионици.

Сличних примера пожртвовања било је више.

Упркос правој поплави фашистичког пропагандног материјала и новина, борски комунисти су у то време успевали

да радницима и логорашима у Бору увек правовремено обезбеде листове и летке о народноослободилачкој борби. То је људима отварало нове перспективе. Бор је у овом крају постајао бастион борбе против окупатора.

ПОЛИТИЧКИ РАД У НАРОДУ

У већини срезова округа партијска организација је у другој половини 1943. године имала видних резултата у политичком деловању.

Тако је у јулу 1943. код села Рогљева, у Крајини, одржан састанак свих теренских политичких радника из овог краја са члановима ОК КПЈ. Поред Међусреског комитета Партије за срезове у северном делу округа образована су и среска поверенства за неготински срез и део крајинског и борског среза (чланови су били: Божа Ђурић, Момчило Ранковић, Војкан Јеремић, Власта Милошевић, Вера Радосављевић, Борче Миленковић, Родољуб Стојановић, Станоје Гачић и Драгољуб Радојевић), а убрзо затим и Срески комитет СКОЈ-а.

Тежиште рада било је сада на онемогућавању непријатељу да изведе богату жетву.

Тако су за једну једину ноћ у јулу 1943. у Крајини уништене вршалице у десет села (Смедовац, Кленовац, Рајац, Рогљево, Вељково, Метриш итд.). У акцији је учествовало око 30 чланова месних десетина и теренских радника. После ове акције власници вршалица у осталим селима сами су их онеспособљавали. Месне десетине (око 40 учесника) напале су 19. августа железничку пругу Зајечар

— Неготин, спалиле железничке станице у Бруснику и Тамничу и уништиле сва станична постројења. А еве се то догађало у време док је батаљон бораца боравио 80 километара јужније према Књажевцу. Овде су се стално испреплитале разне форме партизанског ратовања.

Те оружане акције месних десетина биле су у Тимочкој крајини карактеристичне и у време када су ојачани батаљони НОВЈ увелико вршили веће нападе на неприја-

теља. Носиоци, па и несгосредни учесници тих акција бшги су полгитички радници са терена, „позадинци“, од којих су понеки највећи део рата морали провести изван већих партизанских јединица, слабо наоружани, стрпљиво обављајући свој одговорни задатак у условима великог непријатељског терора. Њихова велика преданост, па и смрт у честим сукобима остајали су понекад у сенци борби већих војних јединица.

У јулу и августу 1943. народноослободилачки одбори увелико су оснивани и овде у Крајини. Спровођени су у живот закључци Окружне партијске конференције: стварани су одбори у многим селима, међу којима и у Рајцу, Смедовцу, Кобишници, Прахову, Буковчу, Тамничу, Вељкову, Мокрању, Рогљеву, Метрицу, Брестовцу и у граду Неготину. У току су биле припреме и за образовање Среског народноослободилачког одбора. Ти одбори су били носиоци нове, народне власти, која се у Крајини све више учвршћивала.

Непријатељ је губио тле и у овом крају, месне оружане партизанске десетине крстариле су селима и спречавале петокOLONаше да врше реквизицију и контролу вршаја.

У септембру 1943. око 50 припадника месних десетина запалило је исте ноћи општинске архиве у неколико крајинских села (у Буковчу, Кобишници, 6 километара од Неготина, и другим). У Крајини је у то време већ постојала мала компактна полуслободна територија од седам до осам села, на којој је непријатељ делимично контролисао само уски појас око комуникација. На тој необичној територији уз тромеђу Југославије, Румуније и Бугарске, далеко од свих осталих јединица НОВЈ у нашој земљи, држани су јавни зборови (по 40—50 људи), народноослободилачки одбори имали су пуне руке посла и деловали готово јавно, а окупаторске општинске управе биле су сасвим парализане. Шума Алија била је средиште те мале претежно слободне територије.

Од значаја за политички рад у Крајини била је и партијска „техника“. То је, уосталом, био случај и у другим срезовима. За рад на „техници“ обично су одвајани кадрови, а база је била смештана у најсигурнији пункт. Она је прво била склоњена у селу Бруснику, а после у Рај-

цу, Рогљеву (издата су три броја „Омладинске мисли“) и најзад у Неготину, где су умножаване вести и издаване партизанске новине за цео округ. Насловне странице тих новина биле су са сликом Хајдук-Вељка на коњу Кушљи и с мотом: „Главу дајем, Крајину не дајем.“

У то време јача и организација Антифашистичког фронта жена у Крајини, у којој се у јулу 1943. оснива и Срески одбор АФЖ-а (Веселинка Глишковић, Вера Марјановић и др.).

Комунисти су и овде били пример пожртвовања. Када је непријатељ тих дана ухватио члана Среског комитета КПЈ Веру Радосављевић-Наду,¹) пре стрељања ју је зверски мучио. Вера Радосављевић се врло храбро држала пред Немцима и, према извештају ОК, који је послат ПК-у Партије, то је било у овом крају „најбоље држање пред окупатором после Миленка Брковића-Црног.“

Четници, којих је овде било једва педесет до шездесет, били су потпуно разбијени. Тако је једне ноћи потпоручник Стојан Предић, према раније добијеном задатку, превео петнаест људи из четника у партизане, покупивши при том већину аутоматског оружја из четничке јединице којој су дотле сви припадали. Слична акција, али са мањим успехом, извршена је и у Кључкој четничкој бригади.

Из Крајине су у то време стално пристизали нови борци у батаљоне НОВЈ.

У јужном делу округа, око Зајечара, према Тимоку и Заглавку, постојало је у другој половини 1943. године поред комитета Партије за бољевачки и зајечарски срез (секретар Јанко Симеоновић, Момчило Сибиновић, Милојко Ђорђевић, Миомир Цолић, Душан Ковачевић, Јеремија Милутиновић и Душанка Пајкић) и Среско поверенство (убрзо затим комитет) за Тимок и Заглавак (секретар Вукашин Драгутиновић, Миодраг Николић, Милорад Бисић и Ната Васиљевић). Важан задатак у току лета и јесени и овде је био: онемогућити непријатеља да опљачка жетву.

¹ Рођена 1922. у Бруснику, ученица, члан КПЈ од 1942. Проглашена за народног хероја 1951. године.

Сталнији боравак батаљона НОВЈ на том терену олакшавао је спровођење разних задатака.

Партизанске десетине у овом крају и даље су биле носиоци ситних акција.

Само у јулу регистровано је око двадесет акција у Дебелици, Дреновцу, Булиновцу, Штипини, Леновцу, Лубници, Валеvcу, Заграђу, Грлишту, Вратарници, Прлити, Трнавцу, Орешцу. Свуда је готово у целини спречен извоз жита. Акције се настављају и у августу и септембру (Берчиновац, Врбица, Горња Бела Река, Велики Извор, Лесковац, Грљан, Горње Зуниче, Жуковац, Доња Каменица, Црвење). Села око Зајечара била су у то време нарочито активна у помагању НОП-а. Месна оружана десетина у Рготини, на пример, практично је контролисала пело ово село, као и већи део терена око њега. Одатле су полазиле и све главне партизанске везе за оближњи рудник бакра у Бору.

Рад партијског руководства у тимочком и заглавском срезу био је систематичан и непрекидан у току целог рата.

Комитети Партије били су носиоци читавог политичког рада и иницијатори нових односа међу људима. Документи са неких састанака дају верну слику те брижљиве и одговорне активности комуниста. „Партијски састанак“ био је синоним дисциплине, мобилности и безграничног самопрегора за све најбоље активисте. Све одлуке састанка убележаване су у мале нотесе, чуване по партизанским торбицама, најдрагоценијим реквизитима бораца, уз пушку, бомбу или револвер. Те ратне белешке остале су верна слика атмосфере из дана борби. Неке од њих најбоље су приказале ондашњу ситуацију, на пример, око Књажевца. Партијско руководство је тамо узастопно и свестрано претресало стање на овом терену, а чланови Партије пажљиво су бележили своје оцене.

Тако се у белешкама Милорада Бисића, члана Среског поверенства за тимочки и заглавски срез, од 24. јула 1943, између осталог, овако оцењује повољна политичка ситуација:

„Колико се запазило на терену заглавском, с леве стране Тимока народу је дошло до гуше. Његово је расположење на нашој страни. Дража још није сасвим

Један од батаљона Зајечарског партизанског одреда

раскринкан. Расположење је добро, али није каналисано. Пољска стража је у Књажевцу, гранична стража у Радичевцу, Алдинцу, Габровници и Шести Габру. Бугари у Ргошту, Подвису и Доњем Зуничу. Главно упориште Дражних у Алдинцу. Од 25 села у пола се можемо потпуно да ослободимо ..

У критици и самокритици, томе моћном оружју у раду Партије, поготово у тешким ратним условима, чланови Поверенства доста су и према себи оштри. У записник је, поред осталог, унето: „Воја — и поред свих примедби претварамо се у „везе и везице“; због неуредности веза нисам дуго долазио у додир са појединим људима. Мика (о Воји) — добро објашњава политичку ситуацију, добро држи конференције ...“

На новом састанку овог партијског руководства од 5. августа 1943. на дневном реду је читање и тумачење писама виших форума, план рада из прошлог месеца и састав плана за август. Том приликом анализирају се мере о сузбијању реакције на терену и о бризи за људе. О томе је, поред осталог, забележено:

„Шест одреда љотићеваца вршило је претресе терена на разне начине... Треба припремити легалне везе и обавештајну службу. Наћи склоништа за материјал. .. У случају хапшења пресећи канале да би се људи склонили од провала... Припремити дупле везе... Не оставити наше људе на милост и немилост непријатељу ... Повећати будност.“

Поводом анализе рада и нових задатака из плана унето је више оцена о успешној акцији чувања жетве:

„Народ је у овом месецу увидео да су једино партизани нешто урадили за одбрану жетве. После конференција народ нас одлично прима. Увиђа ко су дражиновци ... Расположење је одлично. Све што смо учинили на питању врше — сељаци су одлично примили ... Треба растурати масован летак о Дражи ..

Пазити да се не наслідне непријатељу по питању братоубилачког рата ..

У расправљању о организационим питањима Партије у овом записнику се констатује:

„У рејону број 1. има два партијца. Перспектива за једног кандидата. Друг има пуно воље за рад, али није довољно упознат са марксизмом ... У рејону 2 — два партијца Данко и Данило (и Здравко и Пипа). У рејону број 3 — пет кандидата. У првом реду при кандидовању обратити пажњу радницима. После разговора са човеком — оценимо човека. Треба да га ставимо у разне ситуације. Да разговарамо о борби. Имају две другарице као преткандидате... У перспективи је стварање Среског комитета СКОЈ-а. Формирана два актива СКОЈ-а и редовно раде. Укупан број актива СКОЈ-а 8. Свега СКОЈ-еваца 44. У перспективи стварање још осам актива СКОЈ-а. Има 150 омладинаца који читају материјал. Постоји Одбор народноослободилачког омладинског савеза у једном селу. У АФЖ-у у првом рејону 25 жена, у другом рејону 20—30 ..

У записнику се даље констатује да је организовано осам конференција, петнаест краћих конференција са 70 људи, да су подељени многобројни леци и пароле... У погледу „војног реда“ забележено је да су нађена два нова човека за одред, да постоји перспектива стварања још једне месне партизанске десетине и да је набављено 13 пушака. Било је природно што су и чланови партијских комитета лично учествовали у већини позадинских оружаных акција.

Што се тиче нових задатака, Среско поверенство одређује следеће акције:

„... . Испитати где су одвучени младићи из појединих села... Које су форме пљачке жетве... О терору Дражиних банди у августу... О говору друга Тита на Првом заседању Антифашистичког већа ...

Користити чланке из „Глаоа“, резолуцију АВНОЈ-а. Мобилисати људе за одред, палити вршалице, рушити пругу, сећи бандере, убијати слуге окупатора, растурати општине и архиве, одузимати реквирирано жито, кромпир и пасуљ.“

На следећем састанку Среског поверенства Партије за срез саглавски, на коме су свестрано претресани актуелни проблеми, расправљало се и о политичкој ситуацији и о организационом питању. У забелешкама је, поред осталог, констатовано да непријатељ немилосрдно убија присталице народноослободилачког покрета:

„На терену је „казнена експедиција“ ... Дражиновци присилно одводе људе... остављају уцењивачка писма... траже потписе као благослов за краљеву женидбу ... Недићевци дозвољавају одлажење у дражиновце. Наређено је да се раскрију појате и да се народ сели у село. У Заглавку, према граници, народ није довољно обавештен ... Црноберзијанци се богате и господаре селом... Ударити по црној берзи тамо где је узела исувише маха ... У Градишту је нови рудник са 60 радника ... На Вини је 30 жандарма ... На Тресибаби 80—100 Бугара ... Присталице Драже су присталице старе „Јерезе“ ... Од 6. VIII до 24. VIII дражиновци убили Чеду опанчара из Васиља, Илију Падобранца из Орешца, Вукашина Рисимовића из Берчиновца, једнога из Жлна, тројицу у Јелашници, једнога из Јаковца, а једнога Бугари у Балановцу — укупно деветорицу... У политичком раду било 17 конференција са 107 људи ... Извршени поновни продори у двадесет једно село.“

На састанку Среског поверенства Партије од 8. септембра 1943. размотрен је план рада за септембар. Запажена је нова иницијатива четника:

„Питање вршалица није више актуелно ... Испитано је мобилисање омладине у Бор ... Немци директно узимају један део жита, а други део „српска влада“.. Дражиновци мобилишу ... расположење нешто опада,

јер је велики број дражиновада . . . На 21—ну конференцију стотину људи... растурено 45 летака „Друмови ће пожелети Турака ..

И најзад на састанку Среског руководства од 20. октобра 1943. детаљно се говори о народноослободилачким одборима, о њиховом раду и одабирању одборника:

„Интересовати се за поштене људе, ' противнике фашизма ... Прићи тим људима, разговарати о политичкој ситуацији, убедити их у потребу оснивања народноослободилачког одбора као нове, истинске, демократске власти која ће заменити окупаторску власт. Данас народноослободилачки одбори имају као организатори народноослободилачке борбе тај задатак да помажу фронт и војску ... Организовати сакупљање помоћи. Кроз сакупљање ове помоћи ми окупљамо око себе политичке људе и на тај начин их везујемо за народноослободилачку борбу.“

Тако је изгледала политичка ситуација у овом делу зајечарског округа у другој половини 1943. године. Она је документована у поменутим заблешкама са партијских састанака.

Интензиван партијско-политички рад био је у то време свестрано организован и у партизанском одреду.

Све чете имале су основну партијску организацију — ћелију, батал>они своје партијске бирое, а одред — одредски партијски комитет. Основне организације одржавале су једанпут до двапут месечно партијске састанке, што је зависило и од војне ситуације. На састанцима партијских ћелија најчешће су разматрана ова питања: политичко стање у чети, о другарству, о држању у борби чланова КПЈ и осталих бораца, критика појава недругарства гди најмање појаве кукавичлука и малодушности, активност чланова КПЈ у одреду и у додиру са народом.

Редовно су одржавани партијски састанци пред сваку планирану акцију и борбу ради политичке при-

преме чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а и других бораца. На тим састанцима обично се говорило о значају предстојеће акције, о потреби појачане будности, о примерном понашању чланова Партије. После сваке веће акције и борбе држани су поново састанци партијских ћелија на којима је разматрано држање комуниста, кандидата и бораца чете у току борбе. На овим састанцима износили су се ставови и оцене хштаба батаљона, односно одреда, партијског бироа и комитета. Сваки дневни ред имао је тада готово обавезну и посебну тачку: „Критика и самокритика“. Ту су разматрани тежи прекршаји партијске дисциплине и друге негативне појаве.

У партијским ћелијама радило се на повећању и идејно-теоретских знања, изучавала су се директивна писма партијских руководстава, сви важнији чланци из „Пролетера“, „Комуниста“, „Билтена Врховног штаба НОВ и ПОЈ“ и други материјали. Због честих борби и покрета овај рад није био нарочито систематичан, често се по више пута морало враћати на исте теме.

Одредски партијски комитет разматрао је повремено и политичку ситуацију на терену на коме се налазио одред и доносио све важније одлуке од интереса по живот и делатност одреда.

Скојевска организација у одреду била је организована слично партијској. Она се бавила политичким васпитањем својих чланова и оних младих бораца који нису били чланови организације. СКОЈ је био носилац и организатор културног живота, покретач песме. Он се бавио и питањима моралног лика младих партизана, водио сталну бригу о борбеном елану, бринуо се за живот младог човека — борца.

О таквом раду сведоче и партијски документи. Тако партијски секретар батаљона шаље 30. септембра извештај ОК-у, у коме стоји:

„Одржала је састанак штабска јединица са следећим дневним редом: 1. Извештај секретара — изнесена ситуација на Источном фронту. 2. Организационо питање Партије — поднео је секретар извештај о бројном стању чланова Партије у овом батаљону и предлаже да се кандидују Богољуб, Радојко, Срећко,

Ване. О новопредложеним кандидатима дискутовано је посебице о свакоме, па је штабска јединица сагласна да сви постану кандидати. Затим је претресано питање искључења из Партије друга Аце. Из саслушања, којих је досада друг Аца имао више, а такође и грешака које су се непрестано појављивале, штабска јединица се сложила да се из Партије искључи поменути друг.

3. Политички рад у одреду: одржан један час: партизански морал; други час није одржан услед недостатка времена и борби; задаци: народноослободилачка борба и национално питање Југославије; жена у народноослободилачкој борби.

4. Војни рад — извештај: одржана су два војна часа; вођена је борба са Дражиним четницима код села Орешца. Губици непријатеља су: два мртва и око осам рањених, заплењено им је две пушке са по 150 метака. Губици са наше стране су: у борби је недовољном пажњом погинуо друг Чика, члан Партије; задаци — наоружање партизана и војничка конспирација (служба осматрања).

5. СКОЈ 6. Културно-просветни рад: извештај: у току прошле недеље одржана је само једна приредба; задаци: прорадити оне од прошле недеље.

7. Политички рад у народу — извештај: одржани су зборови у селима Штипини и Валеvcу.

8. Теоретски рад — извештај: завршено у току две недеље са прорадом реферата о Партији; задаци: отпочети са прорадом „Пролетера“.

9. Евентуалије: друг Ђока предлаже да се у току ове недеље одржи батаљонски састанак поводом борбе код Орешца ..“

Интензиван партијски и скојевски рад и уопште идејно-политичка активност обезбеђивали су високо морално-политичко јединство бораца Зајечарског партизанског одреда.

Свест свих бораца била је одиста на завидној висини. Отуда се може и објаснити што су људи тако добро подносили све тешкоће и велике напоре идући, слабо храњени и оскудно одевени, готово свакодневно из окршаја у окршај. Батаљон, доцније одред, није практично познавао појаве дезертерства или слабог односа према народу. Ско-

ро сваки борац био је искусан војник и активан политички радник и агитатор. Била је права срамота ћутати у додиру с народом, сваки се старао и сматрао обавезним да што боље објасни циљеве ослободилачке борбе, да разобличава издајнике и окупатора. Зајечарски партизански одред био је у то време војнички врло добро организована јединица чији су борци били истакнути носиоци борбе за слободу и право радног народа.

ТРИ СТОТИНЕ СКОЈЕВАЦА

Окружни комитет Партије, уз настојања да ојача партијска руководства и организације у свим срезovima, подигао је у овом периоду рад на виши ниво, повећао своју политичку улогу и непосредније се повезао са Покрајинским комитетом. ОК Партије редовније је био на окупу, брже је реаговао на поједине појаве, а против политичког утицаја непријатеља још више су коришћени свестранији методи политичке борбе. За учвршћивање већ стечених тековина народноослободилачког рата предузимане су разне нове политичке, као и организационе мере.

Карактеристично је, на пример, да је већ крајем 1943. године ПК Партије тражио од зајечарског ОК предлоге и за Антифашистичко веће: .. Пошаљите нам имена и карактеристике људи које ви предлагете за пленум Антифашистичког већа народног ослобођења Србије са вашег терена. Они треба да су популарни у свом крају и да су се истакли у народноослободилачкој борби. Долазе у обзир војни и политички руководиоци, обавезно један члан ОК, сељаци који су раније били активни у некој грађанској партији, а сада су се активирали у народноослободилачкој борби. Са вашег терена треба да нам пошаљете око шест лица...“

ОК Партије се трудио да се што равномерније развијају све организације које могу још више допринети ширењу народноослободилачке борбе и политичког утицаја у народу. Реч је пре свега о најширим слојевима омладине,

која је чинила главнину снага партизанског одреда и месних десетина. Зато је и један од значајнијих политичких задатака тада био рад на реорганизовању снага СКОЈ-а у Тимочкој крајини. Непосредно после окружне партијске конференције створен је на овом терену Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар постао Михајло Туртић-Павка, а чланови Стојанка Радосављевић-Наташа, Витомир Раденковић-Јелен, Боривоје Цолић и Бора Јевтић, сви партизани из одреда. Нико није био старији од 20 година.

Главни задатак тек основаног ОК СКОЈ-а био је проширење и стварање скојевске организације и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Први задатак СКОЈ-а остао је и даље: мобилизација младих људи у јединице народноослободилачке војске. Али истовремено је спровођена и широка политичка акција против одласка омладине у „националну службу рада“, као и на рад у Бор. Важан је исто тако био и задатак онемогућавања четничке мобилизације млађих годишта по селима.

Да би ОК СКОЈ-а био оспособљен за нове крупне послове, требало је дотле прилично неискусне омладинске руководиоце, па и оне који су непго више знали, упознати са начином рада међу омладином, с формама организације и другим питањима. ОК Партије организовао је стога десетодневни семинар на коме су чланови ОК СКОЈ-а, поред осталог материјала, прорађивали Резолуцију Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије и чланке Иве Лоле Рибара о раду омладине. Упоредо са проучавањем тог материјала чланови ОК СКОЈ-а договарали су се о даљим мерама у раду. После завршеног семинара, почетком јула 1943, сви чланови ОК СКОЈ-а пошли су на терен ради спровођења појединих утврђених планова и задатака.

Предан рад омладинаца и чланова СКОЈ-а у току читавог рата добио је сада још пунији садржај. Скојевци су имали своје окружно руководство, лакше су повезиване скојевске групе, брже су стизала упутства за рад, и омладина је добила већу могућност за своју још већу афирмацију у народноослободилачкој борби. За тиме се већ дуже времена и осећала прилична потреба.

Резултати су се убрзо почели показивати.

Само од јула до септембра 1943. Окружни комитет СКОЈ-а одржао је четири састанка, на којима се справљало о стању на терену и даљим задацима. Састанци су обично одржавани у близини села Вратарнице. Први извештај ОК-у Партије о стању скојевске организације на територији округа послат је већ 1. јула 1943. Из њега се делимично видело и тренутно стање у скојевској организацији:

„Иако није било ОК СКОЈ-а који би радио на планском подизању скојевске организације (стајало је у извештају), СКОЈ је у нашем округу био прилично масован. Постојали су активни по селима и местима. Среска руководства СКОЈ-а, која би чувала скојевску организацију од удара непријатеља, нису постојала, што је доводило до падања појединих руководилаца, а самим тим и до слабљења СКОЈ-а и умртвљивања појединих актива...

У заглавском срезу постојало је ореско, месно и средњошколско руководство СКОЈ-а. Поред овога, било је актива и појединачне везе у извесним селима. У „Аћимовићевој потери“ разбијено је среско руководство. У провали од октобра 1942. године разбијено је месно руководство, које је доцније поново формирано, а у мартовској провали пало је месно и средњошколско руководство. Поред тога, ухапшено је око 60 омладинаца, од чега 45 ђака. Разбијањем руководства поједини активни остали су без везе, без материјала и тако се замрзли. У тимочком срезу постојало је среско руководство, активни и појединачне везе у целом срезу. У октобарској провали разбијено је среско руководство и није поново формирано. У мартовској провали ухапшено је око 80 омладинаца. После њиховог пуштања почело се поново са радом. У бољевачком срезу није постојао организован рад са омладином и почело се тек од фебруара — марта 1943. године. У зајечарском срезу било је месно скојевско руководство и 10 актива. Месно руководство разбијено је партиј-

ском провалом, а због реакције поједини активисти престали су да раде. У крајинском срезу радило је неколико актива, а иначе су постојале само појединачне везе. У неготинском срезу месно руководство и данас постоји. Постоје активисти по школама и међу радничком омладином. И у неколико села имамо активе. У срезима брзопаланачком, кључком и поречком постоје само појединачне везе са омладином ...“

У периоду ове нове активности ОК СКОЈ-а нарочито су успешно радили скојевски активисти у селима Крајине, Кобишници, Рогљеву, Смедовцу, Метришу, Брестовцу, Прахову, Рајцу, Тамничу, Рготини, Великом Извору, Доњој Белој Реци (омладинац Воја Радисављевић предводи овде једну оружану сеоску десетину), Вратарници, Грљану, Заграђу, Грлишту, Аврамици, Дебелици, Равни, Прлити, Жлну, Штрпцу, Селачкој, Берчиновцу, Витковцу, Дреновцу, Ргошту, Новом Кориту, Орешцу, Мајданпеку и Дебелом Лугу. Посебно се истицала омладинска организација у Борском руднику и у граду Неготину.

У политичкој активности ОК СКОЈ-а нарочита је пажња посвећивана окупљању широких слојева антифашистички расположене омладине. У прогласу „Омладини Тимока и Крајине“ ОК објашњава улогу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (проглас је служио као основица за даље окупљање омладине у борби против окупатора):

„... Две и по године је откако треште митраљевице у рукама Тимочана и Крајинаца. Сећаш ли се, херојска омладино, како те је првих дана устанка назвао ражаловани ђенерал Милан Недић? Заблудели синови, робијаши, агенти Москве, који су криви за слом Југославије и који ће „мајку Србију у црно завити“ .. . Хапсио те, тукао, масовно убијао, вешао, слао те на рад у Бор и Немачку да својим радом спремаш муницију којом окупатор сеје смрт... Лично ви познајете Боривоја Цолића, ученика из Заграђа, Боривоја Томића, сељака из Рготине, кога су дражиновци заклали и онда обесили, Ђирковића Радомира из Књажевца,

који је херојски пао у борби, Стефанију Михајловић из Брзе Паланке, која је храбро умрла код Сикола. Сви знате какви су то омладинци били. Знамо их као најпоштеније, највредније и најбоље омладинце.

Дакле, ни убијања, ни хашпења, ни робовски рад, ни терор Дражиних банди немају никаквог утицаја на разједињавање омладине. Штавише, утицали су да се сва родољубива и антифашистичка омладина широко повеже и уједини у чврст савез — Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије. Помоћ погорелцима и партизанским породицама, склањање рањеника и пружање прве помоћи, скупљање прилога за народноослободилачку војску у новцу и намирницама, објашњавати народу политичку ситуацију, учити неписмене читању и писању, саботирати непријатеља на сваком кораку — дужности су сваког младог родољуба и антифашисте који још с пушком у руци није ступио у партизанске одреде . . .“

Оваква платформа учешћа у народноослободилачкој борби и задаци Уједињеног савеза давали су највећу могућност најширим слојевима омладине да се укључе у борбу за ослобођење земље.

После неколико месеци рада ОК СКОЈ-а, већ у другој половини 1943. године, скојевска организација је уз помоћ Партије заиста из основа реорганизована. Створен је кудикамо већи број актива: крајем 1943. године било је већ укупно око 300 скојеваца. Учвршћени су комитети СКОЈ-а и дата је основа за даљи развој широке антифашистичке организације УСАОС-а. Све је то умногоме допринело даљим политичким успесима народноослободилачког покрета на истоку Србије, као и доласку нових бораца омладинаца у батаљоне НОВЈ, јачању месних оружаних десетина и отпору омладине против окупаторских мера у градовима, у рудницама и школама.

У тој бескомпромисној борби с непријатељем у овом периоду пало је и много чланова СКОЈ-а. Неки су хашпени, терани у логоре, убијани, а други су гинули као борци партизанских јединица. Међу њима су изгубили животе и три члана ОК СКОЈ-а (од укупно петорице). Двојица —

Боривоје Цолић и Витомир Раденковић — погинули су у директном сукобу са четницима, близу Зајечара. Члан ОК СКОЈ-а — осамнаестогодишња ученица Стојанка Радосављевић-Наташа, опкољена у једној кући у Књажевцу, убила се сама да не би пала у руке Немцима.

19

ШТА ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ ЗНАО О НАРОДНООСЛОБОДИ- ЛАЧКОМ ПОКРЕТУ

Непријатељ је настојао да у читавој земљи мобилише све реакционарне снаге ради одбране свог угроженог опстанка. И у овом крају, у Тимоку и Крајини, било им је потребно да ефикасније обједине издајничке формације у борби против јединица НОВЈ. Међу разним непријатељским мерама карактеристична је и иницијатива Команде Српске државне страже, која је 14, 15. и 16. децембра 1943. организовала у Зајечару посебан договор-конференцију, из чијег се записника¹⁾ делимично види како су Немци и жандарми тада оцењивали ситуацију у овоме крају.

Низ погрешних оцена и података који су том приликом наведени потврђују дезоријентацију окупатора и издајника, али и повезаност њихових интереса. Приликом реферисања на конференцији у Зајечару о стању у округу изнето је, између осталог, и следеће:

„... Срез неготински... комунистичка група јака је, по обавештењу које командир има, око 50 људи. Откривене су извесне комунистичке ћелије и убијено је више присталица и симпатизера комуниста, што се и даље ради. Верује се да се остатак комуниста из овог среза прикључио Тимочком партизанском одреду. У овом срезу села Рогљево, Смедовац, Рајац и Речка били су у добром броју наклоњени комунистима, али је то углавном сада отклоњено. Села поред пруге више симпатишу комунисте. Комунисти су добро наоружани ...

¹⁾ Оригинални документ Команде Нишке области СДС пов. бр 1099. од 18. XII 1943.

Срез борски: на територији овога среза постоји једна мања комунистичка група око 12 комуниста, из групе професора Костића: 1 је из Злота, 4 из Бора, 1 из Доње Беле Реке, а за остале се не зна одакле су. Нису успели да организују месне десетине. Доња Бела Река углавном је наклоњена комунистима. По мишљењу командира, Бор је „вулкан“ или боље рећи „Шангај“, где су се скупиле све нације и постоји бојазност да се тамо врши комунистичка организација. Појединци су у Бору ухваћени, али ћелије још нису откривене...

Срез крајински: на територији овог среза има неколико мањих комунистичких група, чији је циљ одржавање везе са рготинском комунистичком групом. ДМ наређује народу да се окупатору даје све што се тражи. .. Командир одреда износи да председници општина обично одређују на рад у рудник и на разне кулуке најсиромашније сељаке, због чега је народ нерасположен...

Срез бољевачки: комуниста Јанко Симеонових, који је вршљао по овом срезу, убијен је, а он је имао са собом 7 лица. Вероватно да тамо има и тајних месних десетина. Сокобањски комунисти покушали су да Д^ођУ У Бољевац, али су одбијени...

Срез тимочки: последњих дана појавила се једна група око 100 комуниста; вероватно да немају намеру и циљ да се задрже у овом срезу...

Срез заглавски: на територији среза засада има 150 комуниста. Са територије овог среза има их доста у шуми код комуниста, вероватно и више од 150. Верује се да има доста комунистичких присталица и симпатизера на селу, а нарочито у вароши. Прошлогодишње масовно хапшење комуниста у Књажевцу имало је негативног дејства, јер није објективно спроведено, те није загарантована безбедност ни дању, а још мање ноћу. Новоодређени командир среског одреда СДС каже да се у Андрејевац не може вратити са људима који су раније тамо били. Могао би се вратити са 50 поузданих људи и придодатим аутоматским оружјем, и то у циљу обезбеђења самог

места, иначе, мало је вероватноће да би са људима могао ићи на терен и вршити ма какву акцију, с обзиром на прилике које владају у томе срезу.

Срез зајечарски: на територији овог среза појављују се две групе комуниста, и то: једна са око 100 људи и друга у јачини око 300 људи. Они имају присталица како у Зајечару, тако и у орезу, а нарочито у селима Вратарници, Великом Извору, Вражогрнцу, Рготини и Трнавцу. Народ једва чека споразум између ДМ с једне стране и Немаца и Недића с друге стране, о коме се сад много у народу прича. Комунисти се углавном налазе од Великог Извора до Вратарнице, њих око 300, где им је главно седиште. Доста су добро наоружани, а по сазнању имају 28 пушкомитраљеза „зорка“ и неколико машинских пушака. У Зајечару скоро је спроведено хапшење сумњивих. Вероватно да постоје неке комунистичке секције или извесне везе са комунистима...

Срез поречки: око Милановца налази се 12 комуниста ...“

Тако су срески начелници и командири жандармеријских одреда, на основу оптимистичких, а понекад и паничарских информација, оцењивали стање у округу. Карактеристично је ипак да је, без обзира на дезоријентацију где оперишу батаљони НОВЈ, непријатељ увиђао снагу ових јединица и њихову повезаност са народом, као и моралну предност припадника НОВЈ. То се види и из наставка поменутог записника:

„Обавештајни официр СДС: по мишљењу обавештајног официра, на територији округа зајечарског угрожена су од комуниста два среза, и то: тимочки и заглавски. Већина становништва ова два среза симпатизери су комуниста. У ова два среза углавном се налазе 2 комунистичке групе: једна 150 људи, друга око 100 људи. Не мобилишу и насилно не воде људе са собом. Према народу су толерантни. Вође ДМ убијају, а остале пуштају са наређењем да се врате кућама. Код комуниста дисциплина је одлична, не

смеју пити... Постоје разлози за веровање да се у Бору налази главна комунистичка организација и ћелије са којима свакако и комунисти из шуме имају везе и додира. Мишљења је да у Зајечару, Бољевцу и Неготину постоје комунистичке организације које се умешно и добро прикривају...

У записнику се затим констатује врло тешка ситуација у редовима жандарма и потпуна несигурност окупационе управе:

„Командант Српске државне страже округа зајечарског изнео је следеће: јавна безбедност у округу је угрожена услед капитулације Италије, те је рад комуниста испољен у највећој мери паљењем станичних зграда и другим њиховим разорним акцијама. Све напред изнето утицало је тако на безбедност, мир и ред по срезовима да је утицај СДС сведен на најмању меру, и то једино и само на места седишта одреда и најближу околину њихову, а морално стање људства је пољубљано и болесно ...“

Окружни начелник за зајечарски округ, готово сасвим поколебан, изнео је на истој конференцији:

„Истина, ситуација није у нашим рукама, али ја вас уверавам да ће она бити кроз месец дана. Доћи ће наши одреди који ће успоставити ред и мир... Енглеска води своју политику и данас принуђава краља Петра да призна Титову владу — па где ћемо онда ...“

После окружног начелника говорио је шеф немачке полиције (Полицајкрајштеле) потпоручник Вагнер. Он је, иако у излагању неубедљив, очито настојао да овом скупу издајника улије више храбрости и наде за спасавање главе:

„Тежња је да се води српска политика. Ми сви хоћемо ред и мир, то је интерес, и захтевамо да имамо преглед свега око себе. Разумљиво је да су се нашле

националне стране које хоће своје. Немци су дошли да вас помогну у спровођењу овог. Сад Енглеска оставља ДМ, а даје одрешене руке Титу. Данас су две групе: комунисти и капитал. Енглеска је већ изгубила рат. Америка — исто што и Енглеска. Само је једно решење за Србију: ред и мир у својој властитој земљи. Хиљаде људи седе у шуми и ову радну снагу губимо. Србија је везана за једну суседну земљу, а то је Немачка, а не земље преко океана. Сваки народ добиће по заслуги. Будите убеђени да нова Европа постоји и постојаће. Једна је линија, српска, којој морате бити верни. Само рад и ред може спасти Србију. Најужа сарадња између командира среских одреда и среских начелника. Надам се да ће ова сарадња бити боља него што је била до сада. Бриге СДС познајем добро, али не заборавите да смо сад у рату. Ипак је излиферовано више обуће и одеће него што је стражара СДС ...“

Последњи део излагања немачког официра односио се, као што се између редова и раније наслућивало, на значај сарадње са четницима ДМ. Он је рекао:

„Уколико би неко од ДМ долазио ради сарадње, јавите о томе немачком Гестапоу, јер је он једини посредник надлежан за разговоре, преговоре и споразум, и нико више ...“

Читав овај непријатељски скуп свео се на грозничав договор оних који губе битку: како што дуже одгодити пораз. А за то је непријатељ имао тада још прилично снага.

ЧАСОВИ ИЗМЕЂУ БОРБИ

ПАРТИЗАНИ ПЕСНИЦИ, ГЛУМЦИ, ХРОНИЧАРИ .

У другој половини 1943. године у зајечарском округу је, поред појних и политичких акција, била запажена и активност у области културе и просвете у тешким ратним условима, као што је то, уосталом, било и у многим другим крајевима наше земље.

Културно-просветни рад био је организован још од 1941. године, у првом реду у војним јединицама, и то као део политичке делатности, као њена специфична допуна. Он се испољавао у оним облицима који су у тадашњим околностима и условима углавном и били могући. Али од 1943. године тај рад се преноси из одреда на шири терен, приликом деловања партизанских јединица и политичких радника у народу, а нарочито на сеоским зборовима. У самом одреду ова је активност имала за циљ да на својствен начин подиже политичку свест бораца, нарочито нових, да продубљује презир према окупатору и војсци издајника и да у партизанским редовима, на разним приредбама, указује и на властите слабости, на слабиће и паничаре.

Културно-просветни рад обично је почињао преко писане речи.

Тако је поводом првог броја „Наших новина“ (цепних) издатих на дан прославе октобарске револуције, 7. новембра 1942, Крајинска партизанска чета објавила уводник о значају културно-просветне активности:

„У животу нашег одреда културно-просветни рад по важности долази одмах после војног и политичког. Живот одреда без партијске штампе и без културно-политичких приредби није потпун, штур је, без важности. Поред тога, потреба да се сви партизани

просветно и културно подигну дала је подстрека Културном одбору нашег одреда да покрене ручне партизанске новине. Први број, који излази на дан великог празника свих поробљених и обесправљених, нека нам да подстрека у борби за слободу и бољи живот српског народа.“

У овој малој Крајинској чети крајем 1942. и почетком 1943. године издато је неколико бројева таквих „цепних“ новина, махом руком писаних. Аутори чланака говорили су о свом ранијем животу у Борском руднику или на селу, о народнослободилачкој борби, о тежњама омладине. Том приликом су многи борци, вероватно први пут у свом животу, написали неки чланак. Партизанске новине „Брковић-Црни“, које су изашле у току 1942. и 1943. године у шест бројева, биле су штампане већ на шапирографу, и то у око 150 примерака. У заглављу трећег броја тих новина објављен је и апел на сарадњу „Сваком родољубу и поштену човеку“:

„Да би ове новине постале заиста наше, народно-слободилачке новине, сваки наш пријатељ и друг, сваки родољуб и поштен човек треба да уложи све своје снаге и способности да се заоре што дубља бразда на пољу народне борбе и просвећивања! Зато нека нам се сви јаве са захтевима, предлозима и саветима. Нарочито неодложно и неопходно порадити да наше партизанске новине дођу и у најзабаченије село и заселак, да их прими сваки родољуб као пламену бакљу и позив за народни устанак. Шаљите нам дописе и песме . .

Неки од прилога објављених у тим новинама најбоље илуструју њихову намену. Тако је, на пример, у броју 3, од 9. јуна 1942, објављен чланак под насловом „Сеоски слуга“, са потписом „Бошко“, у коме, поред осталог, стоји:

„На рад ме је отац одвео и предао ме да радим за 250 динара месечно, и то од јутра до мрака. Бедно сам обучен, на мени се налазе неке прње, носим газдине изношене панталоне, на којима има бар десет закрпа

(капут исто тако). Опанке су ми купили пре седам недеља. Како су слабе биле, брзо су се исцепале. Та сам радио целог дана и увече сам изашао мало на улицу да се састанем са онима који су, као и ја, бедници. да се разговарамо, да ли се чује нешто са фронта, да ли ће и нама да сване некад. Кад сутра, газда ме грди,

каже: „Не радиш ништа“. Па и ја сам од мяса и крви, као и газда, а ја радим стално, газда никад ништа...“

У следећем броју Стева Ђорђевић, заменик команданта одреда, у 1942. години, у допи-су „Из мога циганског живота“ наводи:

„Када сам пошао у ооовну школу, учитељ ме питао како се зовем, ја нисам знао да одговорим, остали ђаци казали су моје име. Из почетка нисам ништа знао, умео сам да бројим свега до четири. Много сам се свађао и тукао, а и мени је то учитељ враћао. После неколико месеци много сам се поправио, када је дошао надзорник за испит, дао ми је да читам из једне књиге, лепо сам читао. На крају године добио сам лепу књигу „Лабуд“. С јесени ми је мајка умрла, после њене смрти много сам бедно живео ...“

Поједини борци објављивали су у овим партизанским цовинама и своје песме. Тако је политички комесар Крајинске чете професор Предраг Костић (погиуо код Крирог Вира 1943. године несрећним случајем, у Тимочком батаљону НОВЈ), који је са својим братом Драгутином пред рат превео са руског језика популарну књигу „Како се Јсалио челик“, објавио и песму посвећену палом секретару ОК Миленку Брковићу-Црном:

„Пркос-цвет те роди да постанеш борац,
Да гледаш у сунце и презиреш таму,
Да новог живота будеш првотворац,
И да се не молиш у староме храму.
Душа ти је била чиста, светла, бела,
Од љубави топла спрам оних што пате,
А очи црне као смола врела
Од мржње спрам оних што им живот крате...“

Јачањем јединица НОВЈ и ширим размахом народно-слободилачке борбе, нарочито у другој половини 1943. Ј-одине и касније, и овај рад је постао интензивнији и цири. Поред рада у војним јединицама и разних предава-Ј*а из историје, географије и других области, видан је био О допринос „културне екипе“ батаљона, која је, нарочито на зборовима, помагала при објашњавању и популарисању а1стуелних политичких питања. Често су „скечеви“ о из-

даји четника и служењу окупатору били разумљивији и приступачнији људима него оно што им је у разговору или летку речено. Поводом одласка појединих сељака на рад у Немачку партизани су саставили посебан сатиричан „скеч“ и са великим успехом приказивали га у селима. Забележено је да у једном селу Заглавка после приказивања овог скеча није више било ни говора о одласку на рад „код Немаца“. На неким зборовима у селима Тимока народ је плакао кад је хор бораца певао партизанске песме („У Тимоку гроб до гроба ..“).

Иако без „професионалних“ кадрова и у веома тешким условима, овај наоко ситан рад значио је велик допринос политичком деловању у народу и стварању борбене и другарске атмосфере у одреду. Било је случајева да је неки партизански борац тек у одреду научио читати и писати. Књиге „Како се калио челик“, „На западу ништа ново“ и „Мати“ биле су најомиљенија лектира партизанских бораца. Од драгих књига, чије су корице биле сасвим искрзане, појединци се ниједног тренутка нису одвајали.

Песма је била редован пратилац одреда. Популарне песме кружиле су тада по Србији од јединице до јединице, и свако их је прилагођавао својој средини. Партизанска песма бодрила је борце у тешким часовима, а у селима су људи упорно тражили да хор бораца што чешће наступа. Један од партијских руководиоца у одреду, Јанко Симеоновић, компоновао је у септембру 1943. арију за ретко популарну партизанску песму, која се после проширила по целој Југославији — „Ми смо млада војска Титова..“

„Преко шума, преко села и градова,
Наступају партизански батаљони,
Против швапских крвопија и гадова
Подигу се радних људи милиони

Ми смо млада војска Титова,
С нама иде наш народ сав,
Наша земља биће слободна,
Само Тито нек' нам је здрав,
Нек' је здрав.

Где су сада рушевине и згаришта,
Ускоро ће да се граде нова села,
А на гробљу издајца и фашиста
Ориће се песма нова и весела:

Ми смо млада војска Титова _____ “

Владимир Живковић, првоборац Заглавско-тимочког одреда, аутор је, још 1942. године, познате песме „Тимочанке“: „Брда стењу, гора јечи, није живот лак, тиранин је освојио Тимок — Заглавак . . .“

Међу борцима у овоме крају нарочито је била омиљена песма „Омладина“, коју је 1941. године написао и компоновао партизан Крајинског одреда Миомир Радосављевић-Пики:¹⁾

„Омладина целе земље
Бије сада крвави бој,
Свуд видиш мучења грозна,
Пљачку, патње и глад.
Стој, мајко, дај ми ту пушку,
Терор ја нећу да гледам,
Нит' крваво жито фашисти
Да узму ја не дам.
У редове партизана,
Друговима идем сад,
За народ ћу да се борим,
Нек' и погинем млад.
Шта мари, осветиће ме,
Смрт једног рађа сто нових ..

У источној Србији су осим тога биле врло популарне и партизанске песме прилагођене локалним приликама. То су општепознате мелодије, којима је у сваком одреду даван властити текст. Овде је, на пример, поникла популарна песма „Крајински (Тимочки) смо млади партизани ..“ (аутори текста су Воја Јеленковић и Мирко Петровић).

Занимљив вид такве активности било је и писање личних бележака, у које су борци уносили своја интимна запажања о борбама, о расположењу народа, оцењивали непријатељске акције, износили овоје мисли итд.

Такав је и сачувани дневник Милорада Бисића (у овим изводима):

„9. VII 1943 — Липовица: У 10 часова увече вршимо напад на Књажевац. Ја сам био у групи која је тре-

¹⁾ Четници су га тешко болесног ухватили и заклали близу Неготина 1944. године. Његова породица, позната у Неготину као напредна, тешко је страдала. Још раније су му четници убили мајку, а сестра Наташа, опкољена од Немаца, убила се бомбом.

бало да запали вршалице на сточној пијаци. Морали смо и пре времена да отпочнемо због наиласка неких типова. Задатак смо са успехом извели, као и све друге групе. Запаљен је срез, општина, демолирана пошта...

19. IX 1943 — Штипина: До подне спавање, а ево сада на све стране се ради. Бруји по овој шумици.

Једна чета о политици, а другој Вучко држи војничку придику. На трећој страни штаб раоправља. Увече држасмо збор у селу.

20. IX 1943 — Васиљске планине — Скробница: Дobar покрет ноћас направисмо. Било је епавања на ногама приликом путовања. Они људи по Скробници који су до лане у ово доба тако често примали партизане сада су заборавили на нас и просто зинули од чуда кад нас видеше... а дражиновци их варају на све могуће начине.

21 IX 1943 — Тумба (Бањски Орешац — Зорумавац): На овом терену је моментано био цео „корпус“ капетана Боже. Ту је и Жарков, неки Попов и сва остала багра. Било их је око 200. Ми смо се улогорили у једној шуми, а они послали десетину да испита куда смо отишли из Скробнице. Ми појурисмо њих. Једног живог ухватисмо, а има и рањених. И две пушке падоше. После тога изађосмо на највише ћувике, а они су маневрисали, подизали се и нападали, али без успеха. Неће сељаци да иду напред и поред жестоке и блесасте дреке жандарма. Одржасмо се на положају све до увече, читавих шест сати. Ја цуцах из Лалетове машинке на заставника.

22. IX 1943 — Коса за Тупижницу изнад Валеваца: Данас одмор од борбе, зато најстрожија конспирација на месту пребивања. Сви се са тугом сећају „Чике“. А стварно је и био мотор и покретач свега: шале, подизања морала, храбрости итд.

25. IX 1943 — На ћувику смо изнад саме Петруше. Ово је право чудо да окупаторска реакција ни репом не мрда од овог нашег шеткања око вароши. То је огромна слабост. У ствари дражиновци су сад главна снага реакције. И данас паде крв. Још један

непоштењаковић мање. Из Јелашнице је. Стари лумпер, пријатељ четника, а сада чувар официра и жандарма, доушкивач.

Џукела у обичном животу, а непријатељ свога народа данас у јеку најкрвавије борбе за правду и слободу. Отишао је, а отићи ће још многи. Одлазиће докле год народ не добије своја права ...

26. IX 1943 — Нашли смо се са ОК. И друг Сава „Влах“ са својом компанијом је ту. Вељко не фали, наравно, и Стипе доведе неку групу из Крајине. Појачаше одред са још три машинке. После подне културни одбор батаљона дао је приредбу. Коле, Љуба и Славко су главни јунаци, а и многи други помало.

15. X 1943 — Црвење: Увече дражиновци убили Јеленка Марковића и Славка Јовића. Први је убијен зато што му нису нашли сина. Један је од најпоштенијих људи у селу. У Жуковцу су пре неки дан убили Јелена, једног богатијег сељака, зато што им више није хтео да даје жито и друге ствари. За новац су убили и Бранка Бисића из Штрпца. О борби народ прича да се дражиновци жале како су настрадали. Један на питање сељака зашто се није предао партизанима каже: „Како да се предам кад ониетално вичу — ура, па су јако зли.“

23. X 1943 — село Штипина: Присилна мобилизација се наставља. Ако неко неће — кундак говори. Из једне куће одводили су једног поштеног човека. Црно-тројкаши су говорили: наређење мора да се изврши, и он мора да пође са нама. Остављали су за собом сузе и запомагање жена, оца и деце... Једна жена у селу пита дражиновце: „Шта ћете радити кад народ није уз вас?“ Исти одговара: „Краљ је уз нас, уз нас је и влада, па према томе и народ мора да буде уз нас...“

24. X 1943 — Књажевац: Данас је господин срески начелник држао антикомунистички збор, на коме је отворено позвао дражиновце да сиђу у варош да им се преда власт. Он каже: „Ви поштени националисти немате више разлога да седите у шуми, пошто је Енглеска издала Балкан и Србију болшевицима, и спас

српског народа је једино у (заједничкој) борби са Немачком.“

26. X 1943 — Командант дражиновског батаљона у рејону Ргоште — Црвење, Дамјан. слушајући Радио-Лондон када се говорило да борбу у Југославији води једино Народноослободилачка војска под командом Тита, узвикнуо је: „Нећу више да слушам Лондон, јер Енглези хвале партизана, а нама шаљу оружје, него ћу да слушам Америку.“

7. XI 1943 — Заглавак: Пре месец дана прохујала је кроз села бугарска казнена експедиција.

Паљевине и масовна убијања извршена су у селима Горњег Заглавка: Грабовница, Татрашница, Алдина Река. Вршена су и силовања жена и девојака. Бугарски сељаци, а и војници, евакуодневно прелазе границу, пљачкају и силују. Српски сељаци приморани су да се селе у нижа села.

11. XI 1943 — Скробница: Људи су збуњени. Слушају наређење и ћуте. Један сељак нам каже: „Дођоше ваши, узеше цео хлеб, дођоше Дражини — узеше и они. И на крају крајева — ја ћу да останем без хлеба.“

16. XI 1943 — Јаковачки засеок: Сила смо па (у селу) данимо. Наместили радио, кад око 3 часа узбуна. Избисмо на косу, па се поћерасмо са Тимочком бригадом, која побеже главом без обзира. 7—8 мртвих, 5—6 заробљених, 2 заставе, 1 „холандија“. Бежи багра. Наша двојица рањени (Лека, Вујадин). Одосмо у село на вечеру.

22. XI 1943 — Положај изнад М. Извора, дуж границе: Били другови ноћас у млину зајечарског петоклонаша, те узели неке прасце, али нам преседоше данас. Дођошз нам у посету у планину Немци и Бугари. Нити их ми дочекасмо нити су они изашли на место логоровања. Ми одступили, плански, цео дан ... Фрицеви попалише вратарничке појате и вратили се. И са бугарским граничарима смо се поздравили са неколико метака. „Братко“ побегао главом без обзира.

28. XII 1943 — Градиште: Ноћас смо имали велики покрет, кроз Сићевачку клисуру. Шачица јада, око 40

дражиноваца усудили се да нас нападну, те грозно надрљаше.

31. XII 1943 — Стањинци: Јуче смо били у Козји. Ноћас смо прешли границу. Сви смо се надали да данас мора да буде пуцњаве са „братком“, али прође без тога.

19. I 1944 — Скробница, Ново Село: Спавали смо ноћас, и ујутру хајд преко Девике у бањски срез. И овде господа отрочела са мобилизацијом. Терају не-наоружане људе, и то испред наоружаних. И докле ће овај народ све ово да подноси.. ?

24. I 1944 — Церје: Направили смо велики покрет да бисмо могли да се одморимо, али кад пред зору стигосмо пред ово село, увидесмо да од одмора нема ништа. У селу су већ неколико дана седели типови, и то нишки. Као олуја упао је Зоран са батаљоном и опколили смо доста кућа у којима су били жан-дарми. Били су присиљени на борбу и огорчено су се бранили. Погину Стипе и још 3 друга (Столе, Мане). И они су имали губитке. И Зорана ранише.

23. I 1944 — Липовац — Пруговац: Дошао је Столе и други другови. Причају о сјајним успесима на ослобођеној територији у Србији, формирана је трећа бригада. Савезници су бацили оружје и муницију у Црној Трави итд. Сада се налазимо у селима алексиначког среза. Са положаја видимо Мораву, Јастребац, Варварин, Алексинац."

КАКО СУ СЕ БОРЦИ ХРАНИЛИ. ОДЕВАЛИ И ЛЕЧИЛИ

Свакодневни живот бораца у партизанским одредима, батаљонима, а после и у бригадама НОВЈ био је прилагођен условима напорне и непрестане оружане борбе. Зато се настојало да се слободно време испуни бригом о здрављу људи, њиховим наклоностима и корисним договорима-састанцима, краћом наставом, или да се борци једноставно одморе.

Лични живот био је проткан ведрином, својственом младим људима, којих је било највише у одредима.

Какав је, на пример, био смештај у партизанима? Све до пред крај 1943. године, када су батаљони већ организовано распоређивани у школе или куће, одиста је тешко било пронаћи погодно место за одмор и спавање. У зимским и кишним данима била је то чак права вештина. Кад се спавало напољу — а то се и те како често дешавало — борци би претходно обично накупили сувог грања и направили од њих лежаје са лишћем одозго. Спавало се обично пет до шест часова, а онда би у логору, који је увек био добро осигуран, почињао редован живот: политички часови, културно-просветни рад, „лично време“, војнички часови, вежбе, чишћење оружја.

Исхрана је била прилично нередовна и оскудна.

Гладовало се, много и често, јер у целој 1942. и већем делу 1943. године нису радиле одредско-батаљонске кухиње, него су намирнице добиване по селима, из више домаћинстава. При томе је важило строго правило „не одузимати“. Не зна се да је икада било наређено да се ма шта одузме, изузев једног јединог случаја, код Поповице, негде у 1942. години, када је некој напраситој жени било наређено да мора дати хлеба изгладнелим и уморним партизанима, али је натерана да за то прими и новац. Приликом доласка у село или на неку појату обично би се почело са „обрађивањем“ домаћина. Говорило се дуго и опширно о томе зашто се и како боре партизани, па је домаћин, убеђен у потребу да им помогне, или из других разлога, наређивао домаћици да припреми јело. Борцима је већ био додијао качамак, али ни њега, на жалост, није увек било довољно. Обично би се скувао један овећи лонац, па би јело делило по петнаестак бораца. Воће, и када је лежало на земљи, није се смело узимати без питања или заједничког „организованог“ брања. Због овог „организованог“ понекад се и негодовало, али су борци увек у основи схватили зашто је то тако. Партизанска војска није могла одузимати имовину од народа за који се бори. То су сељаци сматрали као једну од великих врлина партизана и радо су им давали храну.

Од 1944. године бригаде и батаљони имали су већ своје добро организоване коморе са војничким кухињама. Колико ће које домаћинство дати за исхрану војске, обично се одређивало у договору са одборима или сеоским активистима.

Са одећом и обућом било је тешко за време свих ратних година. Неки борци нису хтели свашта и од свакога да навлаче, други, опет, нису на то обраћали пажњу, а било је и оних који су нарочито пазили на свој изглед. Све док нису добијене енглеске униформе, у лето 1944. године, борци су углавном носили сукнено одело, прошарано заплешеним немачким, бугарским или жандармским блузама, чакширама или шињелима. Са обућом се нарочито кубурило, јер тога ни народ није имао. У чарапама није било оскудице. Партизани су најчешће носили опанке од нештављене говеђе коже. Борци из града су ту нарочито имали неприлика, јер нису знали добро да повежу све оне петље, па се опанак, особито кад је влажно, кидао и спадао. Због тога су често ишли боси, па и зими.

Остало снабдевање било је само у ретким приликама.

Пушен је обично дуван добијан од сељака, а понекад и суво буково лишће (кад се оно још завије у пак-папир, највећи пушач једва је могао издржати до краја тешки мирис). Због тога су се борци пушачи нарочито радовали нападу на руднике. Тамо је, у магацинима, увек било доста цигарета. Алкохолна пића нису узимана.

У току народноослободилачке борбе многи су борци били рањавани, иако је због начина партизанског радовања знатно мање гинуло или било рањавано партизана него непријатељских војника. Лечење рањеника представљало је једну од основних обавеза партијске организације, позадинских органа и војних штабова. Карактеристично је да су већ први борци партизанских одреда у 1941. години доносили са собом поред оружја и најнужнији санитетски материјал. Када би се заплениле извесне количине тога материјала, већи део је одмах дељен на сваког борца да му се нађе при руци у случају рањавања.

Бољевачки партизански одред је од свога формирања имао лекара (др Ивко Ђоловић из Бољевца), који се кретао са одредом или је у позадини обилазио и лечио рањене

партизане, углавном лековима и инструментима које је гонео из своје ординације кад је полазио у одред. У Заглавско-тимочком партизанском одреду лекарске услуге вршио је 1941. и 1942. године др Раде Савић, лекар рударске амбуланте у Књажевцу, предратни активни сарадник Партије. Рањени борци су у таквим приликама обично, уз помоћ партијске организације, довођени у сам Књажевац и ту, легализовани, лечени у болници или у амбуланти. За време заједничких акција на сврљишком терену дужност санитетског референта обављао је члан штаба Сврљишког одреда доктор Миленко Хаџић.

У 1942. и 1943. години партизане су у Тимочкој крајини, поред лекара, лечили и поједини болничари, сарадници НОП-а или активни борци. Постојале су сталне базе за рањенике, као у Дебелици, Мањинцу, Трновцу, Боровцу, Врбици, Дреновцу, Краљевом Селу, Јелашници, Равни, Потркању, Црвењу, Берчиновцу, Добрујевцу, Добром Пољу, Кривом Виру, Вратарници, Заграђу, Шљивару, Грлишту, Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и другим селима. У те базе смештани су тежи, непокретни рањеници, а лакши су остајали у одредима и ту се лечили. Један од главних организатора позадинске санитетске службе био је Влада Миљковић-Мирослав, који је у бившој југословенској војсци завршио санитетски курс.

Крајем 1942. године у одреду се вршила и посебна обука о употреби „првог завоја“, привременом намештању преломљене кости, прављењу једноставних носила итд. Формирањем батаљона НОВЈ уведено је и обавезно парење одећа бораца (појава пегавог тифуса није било), кратко шишање, забрана ношења нехигијенских кожуха и шубара.

Преко потребни санитетски материјал набављан је обично уз помоћ партијских организација у Књажевцу, Зајечару, Бору и Неготину или је, што је било чешће, заплениван у сукобима са непријатељем. Партизанке Олга Стојановић-Нада и Наста Јаблановић-Горица биле су оспособљене за болничарке и савесно су лечиле тешко рањене борце по склонитим базама. У оваквим приликама долазило је и до оружаних сукоба болничара са непријатељем који би наишао на рањенике. Тако је доктор Ђоловић са

једним партизаном пушчаном ватром бранио откривену базу рањеног команданта батаљона Боже Вуколића-Вучка (убили су том приликом четничког пушкомитраљесца), а Вучко се, тешко болестан, са гасном гангреном на ноzi, видећи да ће бити откривен, убио тада сам из пиштоља, пошто је претходно запалио плевњу у којој је био смештен. Нешто доцније у сукобу са четницима погинуо је у борби и лекар Зајечарског партизанског одреда доктор Ивко Ђоловић.

Санитетска служба батаљона и бригада била је у 1944. години организована у много повољнијим условима. Рањенике су лечили лекари у бригадама или у партизанским болницама на слободној територији, а ускоро су тежи рањеници и авионима транспортовани на лечење у савезничке болнице у Италији.

Својствен је био и однос партизанских бораца према оружју.

Хронична оскудица у муницији и наоружању осећала се током целог рата, све негде до пролећа 1944. године. Оружје се налазило у супротном табору, код непријатеља, и зато се морало добављати борбом, нарочито са Немцима и Бугарима, који су били боље наоружани. Предузимане су и специјалне акције у циљу набављања оружја: продор батаљона у Крајину, обилазак сокобањског краја у 1943. години и сл.

Крвљу је плаћана свака пушка.

У борби код Ђуревца и Статовца, на пример, погинуло је неколико бораца приликом покушаја да извуку пушкo-митраљез који је непријатељ угрожавао. Без одеће, али са оружјем у рукама, изашли су партизани у зимску ноћ када су били опкољени код Радованске реке. Иначе је у многе окршаје увек улазило и по неколико ненаоружаних људи, који су се борили голоруки да би од непријатеља уграбили пушку. Тако су код Братујевца два ненаоружана, нова партизана и погинула.

Зато је оружје чувано с највећом пажњом. И кад су били сасвим исцрпени после напорног марша, борци су се приликом застоја прво бринули за чистоћу оружја. Иако без готово икаквих средстава за чување и одржавање

оружја, партизани су успевали да им оно буде, по правилу, савршено уредно, увек отремно за паљбу. Јединице су обично биле наоружане само пушкама и пушкомитраљезима (до пролећа 1944. године, када су добијале и комплетније наоружање), а појединци још и машинкама, бомбама, револверима и бајонетима. Све је то тако одржавано да је била права реткост да партизанска пушка затаји. Муниција је брижљиво ношена (скоро уз тело) да би се сачувала од влаге. Често би се на леденој киши и капут скидао с леђа; пушкомитраљезац је киснуо, само да би заштитио своје драгоцене оружје.

Било је у томе и оне елементарне, нагонске бригае за оружје, које обезбеђује и властити живот.

Борци су се у руковању оружјем обучавали у часовима одмора, а СКОЈ је у томе био главни помагач војних старешина. Млади борци умели су жмурећи да раставе пушкомитраљез, а револвери (нарочито код „позадинаца“) сатима су брижљиво неговани, део по део. Ако би погинуо пушкомитраљезац, у борби није било већих неприлика — сваки борац умео је да буде нишанција. Кад заплене непријатељско оружје, партизани су умели да га одмах употребе у борби. Ако би се код једног борца и задесила лошија пушка, он не би мировао док не би набавио нову, бољу. Кад се спавало, пушка је обично била под главом; разоружавање партизана било је практично немогућна и изузетно ретка појава.

И у партизанским јединицама на истоку Србије створен је тако прави култ према оружју; толико да су чак и нарцните песме њему посвећене: „Певају машинке лепше него птице ...

ΠΡΕΚΟ ΜΟΡΑΒΕ

ТОПЛИЦА, ЈАБЛАНИЦА И ЦРНА ТРАВА — ПОДРУЧЈЕ
НОВИХ ОКРШАЈА

Окупатор је предузимао све што је могао да у овом крају сузбије снаге Народноослободилачке војске. Масовно су мобилисани сељаци и четници, предузимане су најтеже репресалије и вршен терор над сарадницима НОП-а и њиховим породицама, у овај крај су довођене непријатељске јединице са подручја где је оружана борба тада имала мање размере. Уз Тимочки, Књажевачки и Крајински корпус, од укупно око 3 000 четника (крајем 1943. године), повремено су довођене и четничке бригаде из Нишке групе корпуса, из Великоморавске групе, као и из Млавског корпуса — свега још око 2 000—3 000 четника.

Међутим, пошто није био у стању да у директном sukобу уништи снаге Народноослободилачке војске, непријатељ је, користећи се бројном надмоћношћу, настојао да постигне успех тактиком даноноћног напада и исцрпљивања. То је несумњиво дало резултате; борци НОВЈ су имали све мање муниције, која се од заробљених четника није могла узети, јер су четнички официри давали мобилисанима само ограничену количину.

Положај је отежавала и чињеница што је лечење и склањање рањеника постајало све теже, а на добром делу терена готово немогућно због сталног терора непријатеља.

Трећа ратна зима још више је повећала неприлике, непријатељ је чешће откривао и ликвидирао тешке партизанске рањенике, а њих је било све више, јер су вођене свакодневне борбе. Смрт рањеника утицала је и на остале борце, који сада приликом рањавања нису више желели да остану изван своје јединице, већ су тражили да их носе са

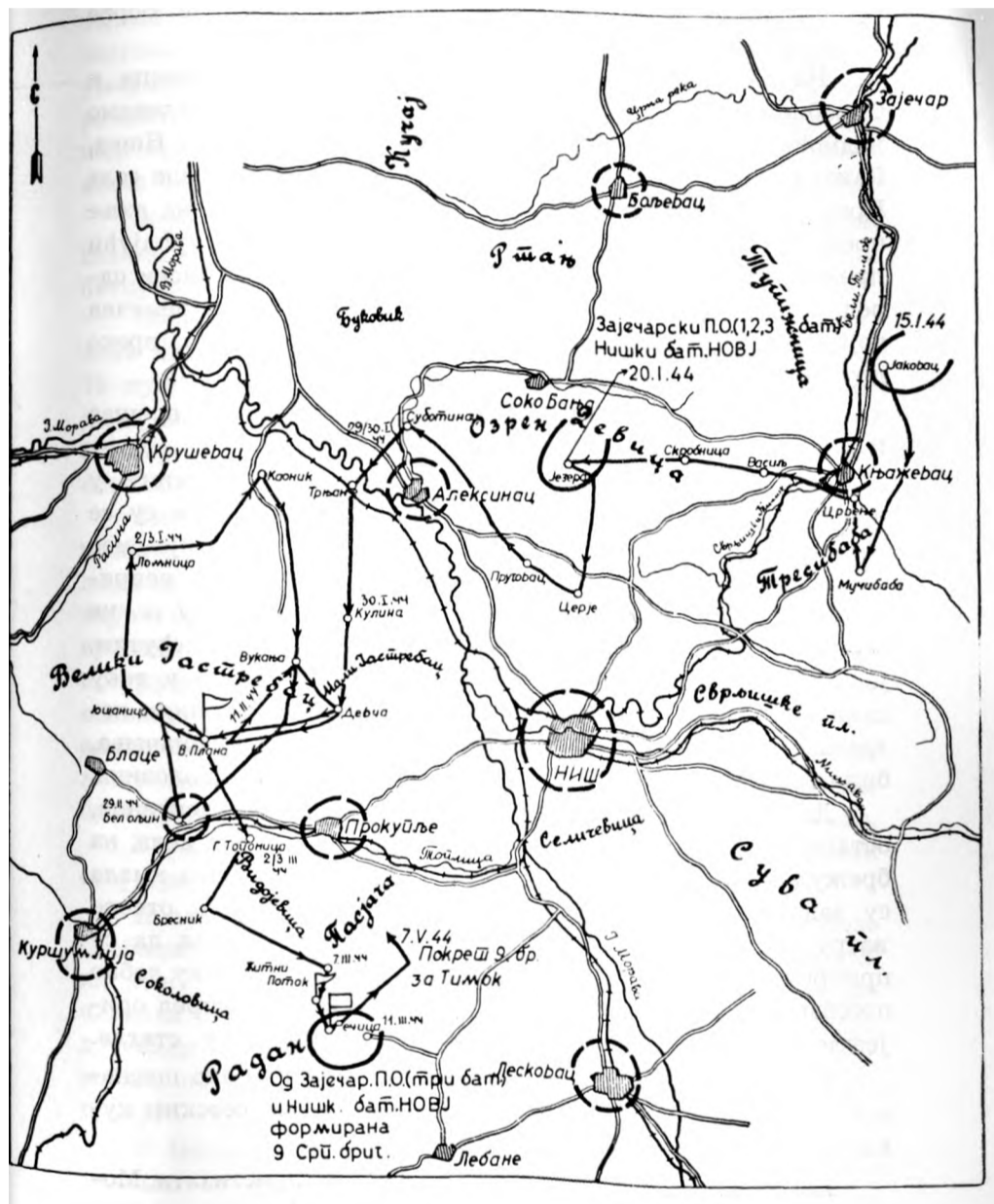
одредом, што је знатно отежавало покретност и умањивало борбену снагу батаљона НОВЈ.

Истовремено је и положај партијских радника на терену постајао све тежи: приликом хајки на њих гинули су и сви чланови неких комитета Партије или СКОЈ-а. На већем делу терена рад и кретање политичких радника били су скоро потпуно онемогућени. Бор се још једини налазио у друкчијем положају, јер су ојачана, компактна партијска и скојевска организација и у тим условима успешно радиле.

Читаво подручје од Ниша с десне стране Мораве до Дунава није тада имало, сем три батаљона Зајечарског партизанског одреда и Нишког батаљона, никаквих већих оружаних јединица НОВЈ. Стога је окупатору и четницима било лако да са широког терена једног дела Србије концентришу своје снаге и да предузимају свакодневне нападе. У таквој ситуацији партијски руководиоци и штаб, уз учешће читаве партијске организације одреда и комуниста са терена, који су се сада морали кретати са војним јединицама, донели су одлуку о привременом преласку Мораве. Циљ је био да се пребаце и сместе рањеници и један део угрожених породица, да се набави муниција и да се одред тако припреми за повратак и поновни напад на непријатеља.

Показало се, и поред извесних сумњи, да је такав поступак био једино правилан, избегнуте су тешке жртве и последице по даљи развој народноослободилачке борбе на територији Тимока и Крајине.

Када се кренуло према Морави, четници су само бојажљиво припуцавали на дугачку колону од четири батаљона. Прво је код села Мучибабе разбијена Друга заглавска четничка бригада, затим код Васиља и Скробнице две одвојене четничке групе, а потом код Раденковца Прва заглавска четничка бригада. У селу Церју, када је остало још свега по десетак метака на сваку пушку, борци су морали, у тешком окршају, бомбама истеривати жандарме из утврђених, топлих кућа (погинула су четири борца; један од њих био је Душан Чубра-Стипе). У овој борби нарочито се истакао тек формиран Трећи „омладински“ батаљон (пошто је командант Момчило Марковић-Зоран

Борбе Зајечарског ПО и Нишког батаљона НОВЈ од Тимока до Јабланице (15. I 1944. до 11. III 1944. године)

том приликом био рањен, на његово место дошао је Ђорђе Вујић-Новак).

На свим околним правцима према Озрену, Девици и Скробници непријатељ је већ био концентрисао кудикамо надмоћније снаге из Зајечара, Бољевца, Сврљига, Ниша, Ражња и Алексинца. У сумрак 29. јануара 1944. више села Црне Баре и Пруговаца кренула су четири батаљона даље према Морави, која се назирала у долини. Наступајући према реци, увече 29. јануара, Зајечарски партизански одред ушао је у село Суботинац и ту ухватио два немачка војника. У току ноћи извршен је тежак марш преко друма и пруге Београд — Ниш.

Рано у зору 30. јануара одред је код Трњана прешао и Мораву.

Потом се цела колона упутила кроз суснежицу у правцу села Кулине, испод Малог Јастрепца. Борци су се једва кретали, јачи су помагали слабијима, нико није смео бити остављен на непознатој равници, на којој се непријатељ могао сваког часа појавити. Приближавали су се, не застајући, селу под Јастрепцом. Штаб одреда је, међутим, још за време покрета одлучио да се ту остане и у току дана како би се борци што боље одморили и окрпили поцепану обућу. У одреду је тада, после дугог пешачења, било готово потпуно босо око 150 бораца, скоро половина.

Да би се обезбедили од изненадног напада од Алексинца, оставили су два пушкомитраљеска одељења изнад села, на брежуљцима, одакле је одред дошао. Ова одељења имала су задатак да, у случају да се појави непријатељ, отворе ватру, како би га натерали да се развије, а одред да се припреми за одбрану. Сваки батаљон је за ту прилику добио посебан задатак. Главне снаге одреда биле су унапред оријентисане ка долини Мораве, правцу одакле су стигле.

Уморни и изнурени од марша, који је трајао око шеснаест часова, борци су убрзо поспали по топлим сеоским кућама. Али одмор није дуго трајао.

Негде око подне од Мораве је почела пристизати Моравска четничка бригада (800 људи), журећи да што пре нападне уморне и поспане партизане. Четници су се надали лаког успеху. Међутим, истурена пушкомитраљеска одељења изненадила су их јаком ватром и тако их одмах на-

терала у борбу. Партизани са предстража упорно су их задржавали све док нису стигли батаљони одреда. Тада су уморни, из сна тргнути борци муњевитим јуришем — нарочито Трећи батаљон — одбили први непријатељски напад. Јуриш је потом настављен, и после полчасовне жестоке борбе потпуно је разбијена читава четничка бригада.

Збуњени, уплашени и десетковани, четници су бежали главом без обзира ка Морави и Алексинцу како би избегли потпуно уништење. Победа је била потпуна.

После кратке, жестоке борбе непријатељ је на прилазима села Кулине оставио 69 мртвих. Заплењено је око 70 пушака, један лаки митраљез „шарац“, неколико хиљада метака и доста ручних граната и опреме. У овом окршају рањен је само један борац Зајечарског партизанског одреда.

Још док је трајала борба изнад села, становништво је изашло из кућа. Када су мештани видели да се борба удаљава од села, пожурили су назад да спреме што бољу вечеру и обућу за своје борце. Поцепани, полубоси и блатњави рраћали су се батаљони с песмом у село. Њиховом весељу придружили су се и сељаци, па су до дубоко у ноћ заједно славили победу над издајницима. Од те битке па до коначног ослобођења четници нису више успевали да мобилишу сељаке из овог краја Мораве. Моравска четничка бригада није никада могла да се опорави од тешког пораза.

Борци из Тимока и Крајине тако су успешно објавили свој прелазак преко Мораве.

После одмора у селу Кулини батаљони су се убрзо пребацили преко Јастрепца и доспели, први пут у току рата, на једну велику ослобођену територију. У селима су наилазили на народноослободилачке одборе, који су свесрдно дочекали ову, за њих нову јединицу Народноослободилачке војске, коју су назвали Озренском бригадом, јер је дошла с друге стране Мораве, од планине Озрена.

У Великој Плани Зајечарски одред и Нишки батаљон наишли су на Другу јужноморавску бригаду, па је од штабова ових јединица образован привремени Оперативни штаб, који је имао задатак да руководи заједничким операцијама. Тај штаб је одлучио да се одмах, 3. фебруара, нападну непријатељски објекти у Крушевцу. За ту опе-

рацију одређене су две групе: једна за напад на магацине, а друга за напад на немачки аеродром. Међутим, прва група наишла је на жесток отпор Немаца и л>отићеваца, а акција на аеродром није ни извршена, јер тамо тренутно није ни било авиона. Јединице су се зато преко ноћи вратиле назад у Топлицу.

Прве дане у Топлици Зајечарски одред провео је у војничком сређивању, политичком и културно-просветном раду. У свим селима кроз која је пролазио одред је врло срдечно приман. Чуло се за његову победу над моравским четницима. Главни штаб НОВЈ за Србију настојао је за то време да се од Зајечарског одреда и Нишког батаљона што пре образује добро наоружана бригада и да се упути назад, на њихов терен. Међутим, тренутно није било свих могућности за даље наоружавање ових јединица. Зато су оне укључене у операције овдашњих бригада и одреда.

У овом крају Србије управо је била у току већа непријатељска офанзива. Средином фебруара 1944. четничке снаге (Расински и Топлички корпус) под командом Кесеровића кренуле су према слободној територији Топлице.

За овај напад четници су се дуже припремали. Они су у ноћи између 15. и 16. фебруара прешли Јастребац и ушли у дотле ослобођена села Топлице, Доњу Девчу, Кординце и друга. Бугари су истовремено блокирали долину Топлице. Зајечарски одред се у то време налазио око села Чубуре. Због упада четника у поменута села одред је ускоро добио наређење да са Трећом јужноморавском бригадом и Јастребачким одредом разбије и одбаци непријатеља преко Јастрепца.

Партизани су ноћу 16. фебруара свом снагом напали веће четничке снаге у Доњој Девчи.

Борба је била врло оштра, јер су четници (Расински корпус) ископали ровове и запосели неке тврђе сеоске куће, покушавајући да задрже заузето село без обзира на губитке. После узастопних јуриша и вишечасовне борбе четничке снаге су најзад напустиле село, пошто су оставиле педесетак мртвих. Заробљено је 7 четника, а плен у оружју био је знатан. Партизани су имали 12 мртвих и рањених.

Сутрадан, 17. фебруара, Зајечарски одред налазио се на положајима око села Чубуре, а делом у Девчи.

Уочи 18. фебруара у суседним Кординцима и околним засеоцима одред је поново напао и протерао четнике, а затим је, гонећи их, стигао пред село Речице, где се опет сукобио са тек сређеним четничким бригадама. И овде су се четници укопали и добро утврдили. После жестоког сукоба непријатељ се морао и одавде повући, а одред је у селу остао на краћем одмору.

Први окршаји на новом терену били су врло успешни.

У ноћи између 19. и 20. фебруара почео је, заједно са Трећом јужноморавском бригадом и Јастребачким одредом, нов напад на четнике: у Великој Плани, под врло неповољним условима. Била је снежна ноћ с мразом, а четници су се тврдоглаво бранили из кућа од тврдог материјала. Зајечарски одред је са две јаче групе у току ноћи успео да продре до центра села, где се развила жестока борба. Сви покушаји да се непријатељ избаци из кућа остали су, ипак, узалудни. Али ни четницима није полазило за руком да из села одбију батаљоне Зајечарског партизанског одреда, који је у овом сукобу изгубио три борца (том приликом погинула је Радмила Моцић, студенткиња из Вратарнице). Четници су се сутрадан коначно повукли према Блацу и Косаници.

Зајечарски одред кренуо је затим, 21. и 22. фебруара, према селу Бајчинцу. Задатак је био да се одрже околни положаји у случају налада Бугара.

Одред на новом положају није успео још ни да се сме-сти а почела је нова борба. Рано изјутра 23. фебруара, око 3 часа, бугарске снаге од око два батаљона (близу 1500 војника) нападе су Трећу јужноморавску бригаду у селу Југовцу. Бригада се под борбом поотепено померала ка Малом Јастрепцу. Зајечарски одред је брзо запоседао околне косе. Око 4,30 часова изјутра његови батаљони су ■ступили у борбу. Пред јаким снагама непријатеља полако су се повлачили ка Грешцу, на Малом Јастрепцу. Када су најзад цео одред и бригада избили на Грџац, од Ниша су се појавила и три бугарска авиона, који су са мале висине напали ове положаје.

Обрушавање се поновило неколико пута.

За време док су авиони бомбардовали положаје бугарска пешадија кренула је у напад да би збацила са Грешца јединице НОВЈ и натерала их да се повуку даље у Јастребац. Међутим, захваљујући храбром држању бораца Треће бригаде и Зајечарског одреда, бугарски јуриши су после дуже борбе одбијени. Лево крило нападача, поколебано противнападом делова Зајечарског одреда, почело је, при сумраку који је падао, да одступа, повлачећи за собом целу бугарску јединицу. У међувремену борци Другог батаљона Зајечарског одреда оборили су на Грешцу пушко-митраљеском ватром један од непријатељских авиона.

У овој борби на једном делу положаја који је држао Зајечарски одред погинуло је десет бугарских војника, међу њима и пилот поручник и стрелац из авиона. Заплена је знатна војна опрема.

После овог сукоба са Бугарима Зајечарски одред борио је од 23. до 29. фебруара у селима испод Јастрепца. Борци су се 29. фебруара управо одмарали у Горњој Бресници, кад је стигло ново наређење: да се крене према селу Белољину с циљем да се скупа са Трећом јужноморавском бригадом ликвидира 3. батаљон бугарског 123. пука. Зајечарски одред имао је задатак да напада непријатеља из правца Прокупља и од реке Топлице, а Трећа јужноморавска бригада са северозапада.

Једна минерска група била је упућена да између Белољина и Прокупља минира пругу ако том саобраћајницом наиђу бугарске снаге. Напад је почео око поноћи. Чете и батаљони успели су да стигну до првих кућа села, прогонећи истурене делове бугарског гарнизона. Постепено су продирали ка основној школи, која је представљала главно бугарско упориште. Бомбаши су се припремали за крајњи обрачун. Тада је, на опште изненађење, у железничку станицу у Белољину неометано ушао оклопни воз и тако појачао већ пољуљани опкољени бугарски гарнизон (минерска група није извршила задатак). Борци Треће бригаде и Зајечарског одреда били су стога приморани да пред зору напусте село и пребаце се на десну страну Топлице. Запленили су 2 минобацача, један митраљез, 4 пушке, митраљеза и 17 пушака. У борби су имали 4 погинула и 4 рањена. Губици непријатеља остали су непознати.

Тих дана Зајечарски партизански одред доживео је велико признање. Одмах по преласку у Јабланицу и Пусту реку одред је одлуком Главног штаба Народноослободилачке војске Југославије за Србију, 11. марта 1944, у селу Речици, постао Шеста јужноморавска бригада НОВЈ. Доцније је, ради стварања неких нових јединица, бригада добила коначан назив — Девета српска бригада.

Била је то велика част за борце из источне Србије.

Из војнички неоређених одреда наоружаног народа у 1941, па преко мањих чета најодабранијих бораца у 1942. и знатних снага три батаљона НОВЈ у 1943. години израсла је сада регуларна бригада Народноослободилачке војске. Било је то од особитог значаја за даљи развој Народноослободилачке војске на истоку Србије. У штабу бригаде били су: командант Василије Ђуровић, заменик Јован Кеџман, политички комесар Душан Глигоријевић и помоћник комесара, партијски руководиоца у бригади, Драгољуб Стевановић (умро 1953. године као члан бироа Обласног комитета Партије у Зајечару). Неки од дотадашњих чланова штаба одреда прешли су на нове војне и политичке дужности у Топлици и Јабланици.

Руководилац СКОЈ-а у бригади постао је Милорад Биоић, а чланови Обрен Маринковић, Живојин Милић и други.

Нова бригада је у првој половини марта 1944. учествовала у чишћењу ослобођене територије од мањих непријатељских групација. За то време је већи број њених војних и политичких руководиоца повучен на разне курсеве који су увелико радили у Топлици и Јабланици. Али управо тих дана, када је практично остала без руководиоца, бригада је, 18. марта, изненадно добила тежак задатак: да у последњи час, ноћу, на потпуно непознатом терену, код села Ђуревца и Статовца помогне Другој и Четвртој јужноморавској бригади у сузбијању непријатељске офанзиве.

Нападало је осам хиљада четника, Немци, белогардејски корпус из Прокупља и Бугари из Лесковца и Лебана. Била је то дотле највећа непријатељска концентрација у овоме крају.

Борци, који су безбрижно ларили одела у Новом Момчилову, облачили су на брзину још влажну одећу и готово трчећим кораком кретали на нове положаје. У саму зору 19. марта у борбу су се почели уводити батаљони Девете бригаде, један по један. На челу јединица налазили су се нови командири и команданти (стари су били на курсу). Лево крило држала је Девета, у средини је била Друга, а на десном крилу Четврта бригада. Први и Трећи батаљон Девете бригаде ударили су одмах на 2000 четника који су од села Ргаје покушавали да маневром с леђа слома одбрану слободне територије. Други батаљон је нападао према Ђуревцу. У тешкој бици, у којој је било и повлачења и противјуриша, када су на ничијој земљи остајали погинули, борци Девете бригаде одлично су испунили поверени задатак и протерали четничку групацију. Неколико бораца пало је само приликом гушања око митраљеза који су четници хтели да заплене.

Четници су се најзад увече морали повући на целом фронту.

Бригада је у овој тешкој борби изгубила 15 бораца. Међу њима и читав штаб Другог батаљона. Пало је и неколико партизана старих бораца из почетка устанка: Никола Цвијић-Коле, Љупче Миленовић, Видоје Вељковић-Грујица, Божо Вранеш-Ђорђе стари, Божидар Рашић-Данко и начелник штаба одреда Вукашин Милић-Вуја, који је за време ове борбе вршио дужност команданта бригаде. Батаљони су имали и око 30 рањеника. То је био врло осетан губитак (све три бригаде имале су 25 мртвих и 50 рањених; Девета бригада је, дакле, дала више од пола). У Другој бригади пао је командант бригаде. Четника је изгинуло толико да су их сељаци неколико дана скупљали и сахрањивали.

У току те велике непријатељске офанзиве на слободну територију један батаљон бугарске војске продро је крајем марта према команди подручја и болници код Вујанова. Другог априла пред вече, после борбе, која је трајала цео дан, Девета бригада извршила је жесток јуриш. Борци Другог батаљона протерали су ручним бомбама Бугаре који су се, уз губитак од 20 војника, морали повући из села Товрљана и утврдити у оближњим селима Савинцу и

Шумарцима. Ту су у међувремену добили појачање и успели да одбију нове нападе Девете бригаде, све док после доласка Друге и Четврте бригаде нису били принуђени на повлачење ка Лебану.

Борци Девете бригаде борили су се и на другим теренима Србије. Одлуком Главног штаба за Србију, Трећи батаљон бригаде пошао је 1. априла из села Доњег Коњувца у Црну Траву ради специјалног задатка: прихватања енглеске војне мисије.

У подножју планине Кукавице дочекао их је велик снег. Даље им је ваљало напредовати кроз сметове и по невремену. Била је поноћ када су прешли новопостављену српско-бугарску границу. Одатле су се спустили ка прузи Ниш — Скопље. Батаљон се морао кретати у највећој тишини, јер су бугарске јединице поселе све пролазе. Приликом преласка моста на Јужној Морави бугарске страже су се у бекству повукле.

Батаљон је првих неколико дана пролазио кроз ретка и сиромашна села у правцу Црне Траве. У Млацишту, надомак Црне Траве, Трећи батаљон је наишао на Пету јужноморавску бригаду. После кратког предаха батаљон је из кућа, чији су готово и кровови били утонули у снег, наставио форсирани марш према Црној Трави. Међутим, одмах на изласку из села, пробијајући се са деловима Пете бригаде, Трећи батаљон је на висовима Чемерника наишао на стрељачки строј бугарских трупа. Једна од првих бугарских мина погодила је посаду митраљеза, али су партизани ипак успели да натерају фашисте у бекство. До дубоко у ноћ обе партизанске јединице остале су у снегу, на положајима. Пред зору су сишли у Славујево, први црнотравски заселак.

После неколико дана боравка установљено је, међутим, да на овој територији неће моћи бити примљена енглеска војна мисија, која је требало да буде придодата Деветој бригади ради помоћи у авионском снабдевању оружјем и опремом. Кренуло се зато одмах даље. У заселку Острозубу батаљону је саопштено да га чека нов одговоран задатак: да допрати у Топлицу и Јабланицу генерала Свето-

зара Вукмановића-Темпа, члана Врховног штаба НОВЈ, који се са групом војних и политичких руководиоца управо враћао из Македоније, камо га је био упутио друг Тито ради помоћи снагама у томе крају Југославије.

Темпо је убрзо дошао да обиђе Трећи батаљон.

Прегледао је сваки вод, оружје, опрему, распитивао се о њиховим дотадашњим борбама. Борци из зајечарског округа су оада први пут разговарали са једним генералом Народноослободилачке војске. Сви су желели да се рукују с њим.

Очекивао се покрет. Време тих дана (7. априла) било је врло хладно, а снежни сметови велики.

Ујутру, пред сам полазак, стража је обавестила штаб батаљона да недалеко наилазе бугарски војници у три велике колоне. Морало се трчећим кораком, по снегу, избијати на високе положаје изнад села Брода. На челу је ишао генерал Вукмановић. Из села су се за то време навратанос извлачиле позадинске јединице и рањеници. Бугарске трупе су свуда куда су пролазиле остављале траг: спаљивале су читава села, клале похватане рањенике, пребијале старце и жене.

Бугари су брзо напредовали.

Трећи батаљон није имао тешко оружје, па је решено да се непријатељ сачекује ватром из непосредне близине и да се бар привремено зауставља. Тек када је пала ноћ, успели су да се одвоје од Бугара. Почело је одмах журно пробијање према Јабланици. Уз Трећи батаљон Девете бригаде ишао је том приликом једно време и Први батаљон Црнотравске бригаде. Морали су прећи преко терена на коме су, поред Бугара, нападали и четници. Кретало се убрзаним маршем.

Рано, пред зору, око 5 часова, борци су најзад избили на обалу Јужне Мораве, крај села Добротина.

Покушај да се пређе надошла Морава брзо је пропао. Нису то успели ни неки добровољци, који су, држећи се за руке, настојали да прегазе реку. Тада је наређено да Прва чета батаљона крене новим путем преко демаркационе линије са генералом Темпом, а Друга чета да остане као заштитница. Свитало је, а борци су још били у равници око Мораве.

Прва чета, која је пратила Темпа, већ је одмицала. За њом се пажљиво кретала Друга чета и штаб батаљона, очекујући сваког часа напад непријатеља на овом сасвим непознатом терену. У селу Јасеници наишли су на четничка утврђења у рововима око школе. После оштре борбе непријатељ је разбијен. Четници су се још дуго бранили из једне утврђене куће.

Непријатељ је сада био организовао праву хајку на мали усамљени батаљон. Поред четника (600) појавили су се и жандарми, а из Власотинца Немци.

Прва чета, која је пратила генерала Темпа, одмицала је. Друга је, међутим, морала прихватити неравноправну борбу. Талас за таласом непријатељских јединица нападао је на малу чету од свега 25 бораца. Командир Миодраг Цојић-Недељко наредио је да се чета уз јаку одбрамбену ватру полако повлачи: корак по корак. Чета је водила и четворицу рањених бораца. Курир који је стигао из претходнице саопштио им је да је група са генералом Темпом већ прилично поодмакла.

После узастопних борби 29. априла у чети су мислили да је најгоре прошло. Али изненада, у близини Чемерника, на свега 50 метара од челног строја, наишли су бугарски војници. Био је то 1. батаљон 45. пука. У часу се склопио обруч око мале јединице. Сви су потрчали у било какав заклон. Са обе стране, скоро без команде, полетеле су ручне бомбе. У чети је, после узастопних борби, мало ко имао више од пет-шест пушчаних метака. Бранили су се огорчено. Сваки метак вредео је цео живот.

Борац Данило Симоновић, коме је непријатељски митраљез пресекао обе ноге, вукао се последњим снагама на рукама уз брдо. Политичком делегату једног вода непријатељски митраљез одсекао је руку. Политичком комесару батаљона Свети Милошевићу-Срећку бомба је ускоро одбила већи део стопала. Из ципеле је лопила крв. Готово непокретан, Милошевић се сам убио из револвера. Два партизанска митраљеса, затечена у потоку, давила су се у води. Један од њих, десетар Милан Васић, познат као врло храбар борац, до последње трунке свести, сав у кривој води, пуцао је на Бугаре из пиштоља. Трећем

митраљесцу, који је још једини дејствовао, непријатељски рафал одсекао је пола образа.

Агонија мале чете није се могла избећи...

Разбијена, са окрњеним штабом, чета је у сумрак избила на врх брега. Бугарски напад јењавао је услед огорченог отпора сасвим проређене групе бораца. У селу Бистрици, камо су приспели израњављени, уморни и прозебли, установили су да их је половина изгинула. То више није била ни омања чета, већ једва десетина бораца. Задатак је, међутим, био у потпуности испуњен. Генерал Темпо стигао је на нову територију у Србији. Честитао је храбрим борцима на подвигу.

Тих дана на терен око Врања, где је дошао Трећи батаљон, стигла је најзад и толико очекивана енглеска војна мисија, а са њом и ново оружје, одело и муниција. За читаву бригаду. Трећи батаљон Девете бригаде био је ускоро потпуно униформисан, наоружан најмодернијим оружјем. Носили су 16 пушкомитраљеза. Сваки борац имао је по 400 до 600 метака. За време покрета преко Врањске Бање ка Јабланици четници су бежали чим би спазили одлично наоружане, лепо обучене партизанске борце. У селу Плавце батаљон је после месец дана марша и многих борби поново ушао у састав Девете српске бригаде.

Био је десеткован вршећи часно војнички задатак.

НА ПОЛИТИЧКИМ И ВОЈНИМ КУРСЕВИМА

Већ сутрадан, пошто је Девета бригада званично формирана, одвојене су две веће групе бораца и послате на политички курс у Славник и војни курс у Ивању.

Група одређена за политички курс била је предвиђена за будуће партијско-политичке раднике на терену источне Србије. По одлуци ПК Србије, требало је да после завршетка курса проведу извесно време на партијском раду по терену у Јабланици и Топлици како би стекли нова искуства у организационо-партијском послу и раду органа народне власти.

Курс је почео 14. марта 1944. и трајао до 1. априла. Одржаван је у школској згради код Славника (руководилац наставе био је Тадија Поповић, који је држао све теме). Радило се под доста тешким околностима и предавања су често прекидана борбама. Курсисти су повремено морали да учествују у биткама, са осталим оружаним јединицама, против бугарских снага, које су од Лебана наступале према слободној територији. Крај курса одржан је у планини Радан, јер се због непосредне близине фронта није могло даље остати у Славнику.

Упоредо се у селу Мијајлици одржавао и нижи партијски курс, на коме је такође учествовало и неколико бораца из Девете бригаде.

На програму су биле следеће теме: развитак друштва, теорија Партије, организационо питање Партије, теорија револуције, диктатура пролетаријата и совјети, национално питање, сељачко питање, стратегија и тактика Партије, о СССР-у, империјалистички рат и његово претварање у ослободилачки рат, кратак преглед историје развитка КПЈ. Иако је курс био прилично кратак, без довољно књига неопходних за учење, он је ипак много допринео да се подигне теоријски ниво комуниста, који су касније успешно проширивали стечено знање и преносили га на остале борце и политичке раднике.

Посебан седмодневни курс почео је 17. марта на Пасјачи за скојевске руководиоце. Из Девете бригаде учествовало је десетак омладинаца.

После готово три године даноноћних борби са пушком у руци, ово је за комунисте из Тимока и Крајине била прва прилика да се озбиљније прихвате и теоретског рада. Пред рат појединачно стечена знања из марксизма-лењинизма, допуњавана у предасима између борби по забаченим појатама, уз шкиљаве петролејке, сада су пажљивије сређивана. На други политички курс, заказан нешто касније, дошла је нова група бораца и из Девете бригаде. Но због убрзаних припрема за повратак борци нису успели да до краја саслушају цео циклус предавања.

После завршеног првог курса један део курсиста упућен је у Јабланицу и Топлицу и укључен у рад среских комитета на том терену. Ту су услови за рад били по-

вољни, а искуство комитета са терена Топлице и Јабланице, где се сада премештао и Покрајински комитет Партије, било је веома богато. Курсисти су присуствовали састанцима средњих комитета КПЈ, одбора власти, састанцима активиста, скојевских организација и органа АФЖ.

Пре повратка они су у селу Вујанову имали дужи састанак са члановима Покрајинског комитета Партије, који су им говорили о даљем раду у зајечарском округу и указивали на сада много повољније услове у том крају како због опште ситуације у свету, тако и због солидно опремљене и искусне војне јединице, Девете бригаде, која ће бити носилац даље оружане борбе на истоку Србије. Речено им је да је Девета бригада, због свог борбеног духа и рада на терену, оставила најбољи утисак у народу Топлице и Јабланице и да се у Покрајинском комитету „надају да ће он врло брзо успети са организовањем и народне власти у Тимочној крајини, као и даље ојачати бригаду новим борцима ...“

У приближно исто време када је почео политички курс, око 12. марта 1944, посебна група војних руководилаца из Девете бригаде отишла је на петнаестодневни војни курс у село Ивању. Већ сутрадан почела је за њих војна настава: први час био је из топографије, следећег часа присуствовали су настави гађања. На курсу је било 38 руководилаца, из Друге, Четврте, Пете јужноморавске и Девете бригаде. Тактика, топографија, настава гађања и стројева обука били су редовни предмети. Двадесет осмог марта завршени су испити на војном курсу. Од деветорице, колико их је похађало курс из Девете бригаде, седморица су положила са одличним, а двојица са врло добрим успехом. Нова група од десет командира чета и водника из Девете бригаде кренула је убрзо затим, 1. априла, на други војни курс. Такође у село Ивању.

После завршених поменутих курсева у бригади је тих дана одржана редовна партијска конференција. (Том приликом образован је, у присуству Драгог Стаменковића, секретара ПК СКОЈ-а за Србију, нови Окружни комитет СКОЈ-а: секретар Михајло Туртић, Милорад Бисић, Бора Јевтић, Миомир Цолић, Јован Бељан, Драгољуб Алексић и Јован Нинић.) На њој је у име ПК Партије за Србију

учествовао Петар Стамболић, командант Главног штаба. Учествовало је око 70 чланова Партије из бригаде, затим сви теренски партијски радници и чланови комитета. Реферат „О задацима организације КП у бригади у садашњој ситуацији“ поднео је Душан Глигоријевић, политички комесар бригаде. Дискутовао је већи број чланова Партије. Стамболић је похвалио борбеност бораца и ударну снагу бригаде, а критиковао је секташки став партијске организације у погледу пријема нових чланова. С обзиром на борбеност бораца, на њихову спремност да иду на сваки терен, куда се јединица упути, број чланова Партије био је заиста јошмали.

Од око 370 бораца бригаде већина је била достојна да носи име члана Комунистичке партије Југославије.

Борбе које су борци ових батаљона водили током три месеца у Топлици, Јабланици и Црној Трави чврстиле су их повезале са осталим јединицама НОВЈ у Србији, војнички их прекалиле и још више подигле политички углед. У селима преко Мораве често су помињани „Озренци“, како је у Топлици популарно називана Девета српска бригада. Био је то период запажених војних успеха бораца из Тимока и Крајине.

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У БОРУ

Док је Зајечарски партизански одред — односно Девета бригада — боравио у Топлици и Јабланици, у зајечарском округу је најактивније радила организација у Борском руднику. Она је партијску везу одржавала преко Београда и Ниша. Активност организације у Бору у првим месецима 1944. године представљала је врло значајне успехе Партије у овоме крају.

Политички утицај на раднике, домаће и оне који су дотерани из разних крајева, растао је из дана у дан. Лични контакт комуниста и симпатизера проширивао се на све већи број људи. Нарочито је при томе коришћен различит писани материјал који је доносио информације о на-

родноослободилачкој борби. Свака три-четири дана партијска „техника“ је у неколико стотина примерака умножавала актуелне вести са светских и домаћих фронта. „Вести“ су се преносиле из руке у руку, понегде и јавно на скуповима петорице-шесторице радника; оне су обавештавале, храбриле и подстицале на борбу против окупатора и издајника. Одлуке са Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу умножене су у 1000 примерака и растурене у народ. Дељени су и поједини прогласи ЦК КПЈ, Покрајинског комитета или Главног штаба НОВЈ за Србију. Летак Среског комитета у Бору (три члана Среског комитета боравили су илегално у самом Бору: Борче Миленковић, Слободан Босиљчић и Миодраг Радуловић) растурен је у 400 примерака и упућен поводом 1. маја 1944. „Радницима Бора и околине“. Лист „Глас“ и поједини чланци такође су редовно добијани. Партијска „техника“, која је била смештена на периферији града код једног радника, кандидата за члана КП, увелико је растурила пропагандни материјал у Бору и другим крајевима, према Жагубици и Зајечару. Разни политички материјал у руднику и околини читало је тада око 3 000 људи.

Утицај Партије био је у ствари још знатно већи. Квислиншке организације у Бору могле су сада да окупљају само врло мали број трговаца или службеника дирекције рудника.

Омладина је поготово била стопроцентно уз народноослободилачку борбу. У Уједињени савез антифашистичке омладине примани су првих месеци 1944. године у Бору омладинци на званичан начин, свечаним саопштавањем и преузимањем обавеза. До маја 1944. године УСАОЈ је окупио око 300 чланова.

Ни логори, препуни страних држављана, заробљеника и интернираца, нису били препуштани својој судбини. Партијска организација у Бору створила је била активе у логору Италијана (издала је посебан летак у 150 примерака на италијанском језику, под насловом „Солдати Италиани“), међу Грцима бившим партизанима смештеним изван Бора организована је руководећа група комуниста, а логору мађарских Јевреја давале су редовне везе.

У првим месецима 1944. године у Бору се потпуно изменио однос снага, окупаторске и издајничке позиције нагло су слабиле. Томе је, уз општу повољну политичку ситуацију у земљи и свету, знатно допринела и активност месне партијске организације.

Један од највећих успеха у то време био је масован прилив бораца из Борског рудника у Девету бригаду и остале јединице НОВЈ са обе стране Мораве. Око 300 нових партизанских бораца из рудника упутила је партијска организација у првој половини 1944. године преко редовних, добро утврђених канала. Двапут већи број отишао је самоиницијативно, уз подршку партијске организације у повољној атмосфери која је тада владала. То је била читаво овећа партизанска бригада од близу 1000 бораца.

Саставни део рада Партије и СКОЈ-а биле су и поједине диверзантске акције. Неке од њих биле су запаженије: препад на магацин оружја усред Бора и преношење веће количине пушака позадинским десетинама на терен Рготине, акције у погонима предузећа, кидање цеви за довод воде у Јаму и електричног кабла у главној радионици, претурање три локомотиве на раскопу руде код радилишта Тилва Мика, уништавање шест компресора и тако даље. Осим тога било је и десетак појединачних акција ради набавке оружја. Том приликом су разоружавани немачки војници, као и припадници мађарског „Хонведа“, који су чували неке логоре. У току само једне ноћи засута су два километра друма до „четвртог километра“ специјално израђеним ексерима и том приликом пробушене гуме на већини немачких камиона који су те ноћи наилазили. Извршена је такође и одмазда на белогардејцу у којег се сумњало да је проказао члана Среског комитета КПЈ Борчета Миленковића-Срђу, кога су жандарми ухватили у јануару 1944. у Бору (Срђа је предат четницима и после дугог малтретирања убијен у близини села Рготине).

Народноослободилачки одбор у то време образује се, сем у Бору, још и у Брестовцу, Метовници (уз помоћ учитељице Радмиле Петковић) и Слатини. Та околна села, а нарочито Брестовац, Кривељ и Метовница, отргнула су се од четничке пропаганде, и све више, као раније Рготина,

Бела Река, а 1941. године и Злот, везивала се за народно-ослободилачки покрет.

Обавештајна служба у Бору била је врло добро организована, и поверљиви људи давали су информације, документа, личне и путне исправе из немачких и квислиншких установа.

Непријатељ је у бесу и страху насумце хапсио сумњиве раднике и пребијао их у затвору, али они нису откривали партијску организацију. Скојевци су пркосно, преко борске полиције. У априлу су четници изван Бора, код поштанског сандучета, слали „вести“ и шефу испоставе села Звездана, ухватили секретара једне од борских партијских ћелија, Радомира Милићевића, и убили га у реци Тимоку при покушају бекства. Ивана Матића, такође секретара једне партијске ћелије, ухапсио је Гестапо, који је изузетно у Бору од јуна 1943. имао своју посебну испоставу, али Матић, иако је умро на мукама, није одао ниједан детаљ из поверљивог партијског посла који је обављао (снабдевао је организацију немачким легитимацијама и овереним објавама за ноћно кретање и путовање). У Бору је за време читавог рата извршена само једна једина „провала“ у организацији, и то она у 1942. години.

Близу 2500 окупаторских војника у Бору и околини осећали су се прилично беспомоћним.

До маја 1944. године у Бору је већ деловало осам партијских ћелија са 30 чланова и десетак кандидата Партије. Били су то најодабранији комунисти, јер су услови пријема били врло строги (устројена је била и редовна партијска картотека са основним подацима за чланове Партије). Месни комитет СКОЈ-а у Бору (према извештају из ОК СКОЈ-а, упућеном ПК-у СКОЈ-а, у мају 1944) имао је 4 члана, 3 рејонска руководства (по 3—члана) и 19 актива СКОЈ-а са око 90 чланова. Под руководством СКОЈ-а деловало је и 20-30 одбора УСАОЈ-а са по 10-15 омладинаца. Рад СКОЈ-а у Бору најбоље се види из поменутог извештаја ПК-у СКОЈ-а Србије:

„Масе омладине су расположене за народноослободилачку борбу и поред јаког фашистичког терора.
Уз помоћ Партије у месту је подигнута и оспособљена

месна организација СКОЈ-а, у руднику ради МК СКОЈ-а и 19 актива са 70 СКОЈ-еваца. МК је састављен од 4 друга. Чланови комитета су млади, полетни — сви су прошли кроз партизанску борбу и илегални рад. Рад у Бору подељен је на 3 рејона:

, први рејон друга Илије има Врбању, 4 км, Тагебау и тотовске радионице у граду; други рејон друга Саве има рудник, главну радионицу, станицу, дирекцију, лагер Сименс и Флотацију. Трећи рејон... има лагер Дрезден, Нови Град, шлосерај и зграде радионице, као и Црни врх са околним лагерима.

I рејон има 5 актива са 19 СКОЈ-еваца, II рејон има 5 актива са 11 СКОЈ-еваца, на III рејону има 5 актива са 18 СКОЈ-еваца, са још 4 актива и 14 СКОЈ-еваца на новом рејону који је требало да се формира. Од 70 СКОЈ-еваца 7 су чланови Партије и 2 кандидати. СКОЈ-евци су већим делом радни омладинци, мање или више подигнути, са великом оданошћу борби; проверени делом у партизанској борби, на полицији и у акцијама које свакодневно организује СКОЈ. Сви су активни и полетни, воле СКОЈ и Партију и сви желе у одред ..

Последица рада партијске организације у Бору био је и даљи нагли пад немачке производње бакра: са 33 хиљаде тона у 1943. на 9,5 хиљада тона у 1944. години. Немци су одавде сада имали све мање користи, а све више неприлика.

ЗЛОДЕЛА ЦРНИХ ТРОЈКИ

Пошто у првим месецима 1944. године у зајечарском округу није било војне снаге која би се супротставила четницима, то су њихова оргијања достигала врхунац.

Још одмах после одласка Другог батаљона НОВЈ са крајинског терена, у новембру 1943, тамошња партијска и скојевска организација имале су тешку и неправду борбу са непријатељем који је довео четничке јединице (око 2000 људи) и из неких других срезова. Почела су

многа хапшења и терор. Прво су у оружаном сукобу са четницима погинула два члана СК КПЈ — Станоје Гачић и Момчило Ранковић (затим Милан Лазић и други), а потом и два члана СК СКОЈ-а (Димитрије Беливакић и Војислав Ђурић). Црнотројкаши су увелико клали по партизанским селима Крајине. Највише су страдали комунисти, чланови народноослободилачких одбора, а и остали припадници НОП-а. Четници су похватане омладинце прво дуго мучили, а потом убијали, пред сеоским кафанама, усред дана. Жандарми су са своје стране масовно хапсили и терали људе у логоре. Растурени припадници народноослободилачког покрета склањали су се у шуме, куће су им гореле, укућани пребијани моткама. Било је званично забрањено да се на пољске радове носи храна „како сељаци не би хранили партизане.“

Четничка преписка у време ових ужасних покоља које су вршиле „црне тројке“ сва је личила на ову:

„Сељо,

Никола Николића „Американца“ (из села Луке) одмах у ланце и под сигурном пратњом спроведи овамо у Салаш. Нипогто га не ликвидирати — потребно је да нам да драгоцене податке, па тек онда. .. Одмах после његовог експедовања овамо упути људе да похватају све његове и чекај док ти не јавимо за њих! 10. V 1944. године. Поздрав Судија“.

И у одговору истог дана (о клању говоре као „послу“):

„Драги Судијо,

ово писмо је касно стигло. Примио сам га у 24 часа, а посао сам завршио у 22. Добио је преко 120 батина и од тога ништа. Једино је признао да је друг Данила Атанасковића, као и колега оног који је из Салаша из пољске страже отишао у партизане, али не признаје да је са њиме радио за комунизам. Извини за овај пут и јави шта да радим са овим у Луки. 11 — У/44 у 1 ч., поздрав — Сељо“.

Па ипак већина народа је и у таквој ситуацији остала верна народноослободилачкој борби и помагала мале групе

^{партијских} радника и партизана расутих по терену. Њихова упорна активност преносила се повремено чак и на села која су раније била мање обухваћена радом (Јасеница, Карбулово, Брестовац, Чубра и Видровац). Људи су чинили највеће личне жртве у суровим условима терора. Тако је, на пример, породица Станоја Ванинског, из села Јасенице, била и у најтежим данима терора сигуран ослонац, иако је тај део среза био преплављен четницима. За време најстрашнијих погрома у овој кући је чељад, излажући опасности своје животе, склањала прогоњене људе. Слично је било и код Ђорђа Баџића из околине Доњег Милановца. Таквих је примера у Крајини било прилично.

Врхунац четничког терора достигнут је свакако у пролеће 1944. године, када је одједном ухапшено 400 сељака из Крајине. Сви су они одмах интернирани, а један део и поклан. Само из Рајца затворена су тада 22 лица, (убијена је Добрила Мирчић из Смедовца, секретар организације АФЖ). Немци су у селу Рогљеву тих дана похватили 47 омладинаца (четници су у овом селу заклали Владимира Милосављевића, оца партизана Веселина Милосављевића, и то на очиглед трогодишњег унука Слободана). Па ипак, на поједине састанке са партијским радницима долазиле су и у дане највећег терора читаве групе омладинаца из неких крајинских села.

Јужније, у крају око Зајечара, остала је била на терену такође једна група политичких радника, а међу њима и чланови партијског руководства Душанка Пајкић, Срба Бешир (кога су касније заклали четници) и Радомир Спасић-Аџа. Пошто су у то време били без везе са вишим партијским руководством (као и групе у Крајини), ови комунисти су се у веома тешким условима сами сналазили, стварали неке могућности за рад, обилазили села, умножавали и растурали радио-вести, као и разни други партијски материјал. Били су то примери комунистичке дисциплине и одрицања.

Непријатељ је у овом крају у пролеће 1944. године упорно ширио гласове да партизана више нема, да су уништени. А било је и поштених људи који су у то понекад поверовали. Четници су насилно мобилисали и заводили страпан терор у селима око Зајечара, па и у самом

граду (поклали су тада групу професора и ђака зајечарске гимназије), упадали у куће сарадника и симпатизера НОП-а, хватали их, одводили и касније махом убијали. Многи сељаци су напуштали своје куће и склањали се испред терора у Бор, пријављујући се, у великој невољи, на „обавезни рад“. У Шљивару, Прлити, Великом Извору и још неким селима око Зајечара четници су још некако и успевали да пронађу понеког издајника за команданта места, али мобилизација им је у целини слабо полазила за руком.

Из села Рготине четници су тих тешких дана одједном интернирали 60 сељака у познати четнички концентрациони логор код Сикола, под Дели-Јованом.

Почетком и средином 1944. године у селу Добрујевцу заклали су 19 људи, а у Злоту и Подгорцу батинање је била свакодневна иојава. Тукли су и по 30 људи дневно. Људи и жене су се сакривали по шумама, а у Бољевцу су четници цео дан мучили и најзад заклали три жене из породице Петровића. У борби је те зиме близу Кривог Вира убијен и партизански лекар из првих дана оружане борбе доктор Ивко Ђоловић, скупа са борцима Николом Пилиповим-Мацком-Рударом (био је то врло храбар партизан), Ђурашом Ђурашковићем и Ђорђем Салаћанином-Трајком. Они су били овде остављени са одговорним и хуманим задатком: да на терену обилазе и лече склоњене рањенике. Том приликом ова усамљена партизанска група, опкољена у снегом завејаној удаљеној појати, борила се до последњег метка.

Четници су, у заједници са Бугарима и Немцима, вршили тих дана нечувен терор и на терену Тимока и Заглавка. Принудно су мобилисали сељаке, пре свега омладинце, ширили бесомучну пропаганду, реквизирали стоку и храну, безобзирно пљачкали, пребијали, клали или стрелјали сваког ко би доспео на њихове листе. А поготово ако би пружао било какав отпор.

Четничке „црне тројке“ биле су страх и трепет. Слово „З“ (заклати) било је симбол четничких убистава.

Ниједан поштен човек није био сигуран да ће освајати жив. Пијанчили су и претили голоруком народу. Према домаћинствима из којих је било партизанских бораца

или која су важила као партизанска четници су се поцапшали најсуровије: поред убистава, тукли су све одреда, претресали, слали на исхрану „црне тројке“, стално блокирали домове, хапсили и палили куће. Тако је подофицир бивше југословенске војске „црнотројкаш“ Коста Глигоријевић заклао сам преко тридесет људи. Он и њему слични, подбули од пијанчења и са изгледом манијака, окићени камама, даноноћно су одводили људе из села и вароши.

Имали су власт над свим животима. „Дрма ми се шубара и цвеће, убићемо, заклаћемо ко за Дражу неће...“ био је стравичан рефрен четничких оргијања.

У селу Вини било је једно време седиште четничке команде, и ту се увек налазило на окупу доста четника. Вина је постала страх и трепет за све Тимочане и Заглавчане, у њој су четници саслушавали недужне људе, тукли их, клали и убијали.

Али упоредо са овим терором и насиљем расла је још више мржња народа према издајницима, четницима, жандармима и њиховим доушницима. Народ овога краја био је крвно везан за свој партизански одред и народноослободилачку борбу. Иако је одред био тако далеко, морал и нада у скору победу само су даље расли. Четници су се до краја разоткрили као слуге окупатора, пљачкаши, као непријатељи народа. Из скоро сваког села у Тимоку било је бораца који су отишли у Топлицу. Јелашницу, Дебелицу, Црвење, Радичевац, Горње Зуниче и друга села није могао да поколеба ни најсуровији терор.

У овом партизанском крају народ се сада борио готово голорук.

Иако у врло тешким условима, симпатизери, чланови народноослободилачких одбора, активисти и скојевци вршили су чак и неке мање акције: кидали телефонске линије, растурали летке које су сами писали, ноћу разоружавали понеку усамљену групу четника. У једном сукобу са непријатељем погинуо је и секретар Среског комитета Партије за заглавски срез Миодраг Николић-Миле Јулин. У тим и околним селима одмах су се после оваквих акција проносиле охрабрујуће вести о доласку партизана,

о томе „да их је много“, да су их видели у „дугачким колонама“, да су „одлично наоружани и обучени“, и тако даље.

Велика је била жеља да се партизани што пре врате.

С највећом бригом неговани су зато и заостали рањеници из одреда. У Новом Кориту је, на пример, боравио један рањени партизан који је чекао на везу са одредом. Иако је за њега знао већи број људи из села, нико га није открио непријатељу. Тих база за рањенике било је више.

Четници су у то време активирали и своје равнорске одборе и сеоске команданте. Преко њих су обављали мобилизацију, пљачкали и обавештавали се о држању појединаца у селу. По правилу су мобилисали све способне мушкарце нарочито из кућа партизанских бораца, с намером да окрену брата против брата или оца против сина. Често је приликом мобилизације отац замењивао сина пошто је претходно морао добро да плати у новцу или храни.

Крајем марта удружене четничке снаге из Сврљига и Друга заглавска четничка бригада кренуле су према Морави. Намера им је била да тамо „униште партизана“. Али већ после првих ватрених додира са јединицама НОВЈ четници би се растурали и бежали, команданти остајали без „војске“ (код Косанчића је погинуло око 70 овдашњих четника). У селима Тимока говорило се подругљиво поводом ових похода на Мораву: „Четници путују до Мораве три-четири дана, а враћају се за један дан.“

Народ у Тимоку је тако и поред страшног терора исказивао своју велику приврженост партизанима. Било је и више примера ванредне личне храбрости. Када су једном четници у Дебелици више уз пут упитали сељака Душана Марковића да ли има неке везе с партизанима, он је, на опште чуђење, смело одговорио: „Слушајте ви, ја сам партизан и такав остајем! Ево, па убиј — доста ми је!“ Стрељан је одмах у оближњем потоку са још десеторицом симпатизера НОБ-а из околних села.

У Горњем Зуничу четници су у почетку 1944. године ухватили болесног Жiku Јовановића-Жица. Целат му је почео забадати каму под нокте. Народ, присилно окупљен, слушао је том приликом драматични разговор: „Где

црЕКО МОРАВЕ

су партизани?“ — „У народу.. — „Колико их има?“ — „Више од вас ...“ — одговарао је овај храбри човек док му је крв липтала из руку. — „Ко их храни?“ — „Народ кога бране“ — рекао је пркосно болесни и измучени борац. Четнички целат га је заклао у сеоској јарузи.

Тако је било на истоку Србије док је Зајечерски партизански одред — Девета бригада — водио борбу јужније, са друге стране Мораве.

БРИГАДА У ТИМОКУ

ДВАДЕСЕТ ЧЕТИРИ БОРБЕ ЗА ДВАДЕСЕТ ПЕТ ДАНА

Главни штаб НОВЈ за Србију донео је половином маја 1944. године одлуку да Девета бригада одмах крене према Тимоку.

Приликом покрета у селу Кулини 17. маја 1944. у четири батаљона бригаде и Нишком партизаноком одреду било је сада око 600 бораца, 240 више него када су пре три и по месеца стигли у ово село. Близу 100 нових бораца дошло је у Девету бригаду само из Борског рудника. Била је то већ озбиљна војничка снага.

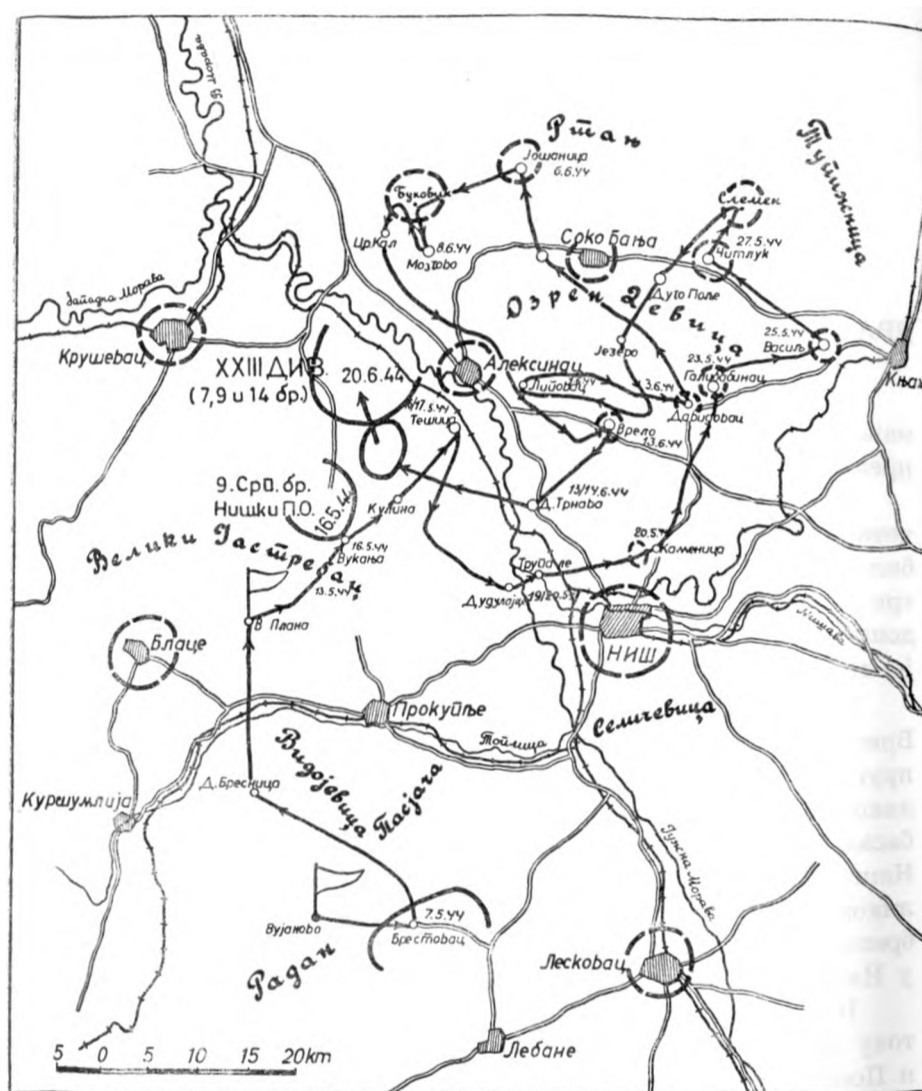
Први покушај преласка преко Мораве није упео. Бригада је зато сутрадан, 19. маја, прешла реку, друм и пругу покрај самог Ниша, код села Дудулајца. Али приликом даљег покрета читава јединица несмотрено је набасала право на логор немачке противавионске одбране Ниша. Изненађење је било обострано. Немци су том приликом, у мраку, крећући се насумце, заробили команданта бригаде Василија Ђуровића¹⁾. Убрзо затим стрељали су га у Нишу.

Нови командант бригаде Јован Кеџман провео је у току ноћи бригаду кроз села Нишку Каменицу, Матејевац и Попшицу без икаквих губитака (Кеџман је од ступања у Бољевачки партизански одред стално био на одговорним војним дужностима и истицао се присебношћу и упорношћу у спровођењу свих задатака. Био је врло храбар и омиљен друг међу борцима).

Задатак бригаде био је да брзим маршевима и маневрима одвојено нападне четничке корпусе, један по један

¹⁾ Рођен 1921. у Даниловграду, студент, члан КПЈ од 1941. Проглашен за народног хероја 1953. године.

Г

Покрет 9. Српске бригаде из Јабланице за Тимок и њена дејства са Нишким П.О. на планини Девици, Озрену и Буковику (7. V до 13. VI 1944. године)

(Млавски, Крајински, Тимочки, Великоморавски, Делиградски и Књажевачки). То су изискивали првенствено војни разлози, јер се источни фронт већ примицао Румунији. Уз то није се смео дуже препустити четничком те-

К.

рору овај крај, који је у току целог рата био на страни партизана.

Први сукоб почео је са Књажевачким корпусом 22. маја код села Галибабинца. Четници су, међутим, после кратког отпора напустили борбу.

Сутрадан, 23. маја, Девета бригада наишла је на 1500 четника, главнину корпуса, на положајима око Белог Потока. Бригада је уз минобацачку припрему после жестоке трочасовне борбе принудила цео четнички корпус на повлачење. Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић осетио је опасност коју би за њих значио продор Девете бригаде, те је наредио да Књажевачки корпус код села Скробнице брзо образује нови фронт, а да га са југа подржи Сврљишка четничка бригада. Али Девета бригада и Нишки одред су још у покрету 24. маја разбили и ову четничку концентрацију.

Сутрадан, 25. маја, Први батаљон бригаде стигао је у зору у непосредну близину штаба Књажевачког корпуса, извршио напад, разбио му пратећу чету од 200 људи (20 мртвих), а официре штаба натерао у бекство. Остали батаљони потисли су после трочасовне борбе четничке бригаде са положаја на оближњем Говедаришту.

У извештају делегата четничке Врховне команде од 26. маја Дражи Михаиловићу поводом ове борбе стоји: „Партизани су напали штаб Књажевачког корпуса на до ручку, одбацили га иако је имао 200 добро наоружаних бораца, па се командант повукао, остављајући Тимочку и Свршиљку бригаду да их комунисти разбацују једну за другом...“ У извештају се затим напомиње да су партизани продрли до села Зубетинца „тукући једну по једну бригаду Књажевачког четничког корпуса од преко 2000 добро наоружаних бораца“. Командант Књажевачког корпуса сам се жали да је „Тимочка четничка бригада одступила без Сорбе и изгубила 60 четника...“

Брз продор Девете бригаде створио је забуну у редовима непријатеља. Зато су у помоћ нападнутима упућени још Тимочки и Делиградски четнички корпус.

Дан касније, 26. маја, Девета бригада и Нишки одред сукобили су се код села Милушинца и Читлука, на висовима Крстацу и Слемени, са Делиградским четничким кор-

пусом, који је имао око 1200 људи. Четници су у току жестоке борбе, која је трајала читав дан, једва збачени са Крстаца. Сутрадан, 27. маја, пристигли су и делови Тимочког корпуса (Друга бољевачка бригада), прикупљени Књажевачки корпус, као и комбиновани одред од 200 жандарма из Зајечара. Овако удружен, непријатељ је ујутру напао Девету бригаду, која је скупа са Нишким одредом чврсто држала и Крстатац и Слеме. Битка је опет трајала цео дан. Тек пред вече ослабио је четнички притисак, и то на одсеку Друге бољевачке бригаде, која је нагнана у бекство. Она је повукла у одступање и остале четничке јединице.

Овом приликом разбијен је пггаб Делиградског корпуса, а Књажевачки четнички корпус успео је да задржи своје бригаде тек око села Зубетинца и Милушинца. Четници су у борби изгубили око 50 мртвих и близу 90 заробљених.

То је већ био озбиљан удар нанет већим непријатељским снагама.

Четници су за првих седам дана борби доживели тешке поразе, дезорганизацију, имали преко 100 мртвих, троструко више рањених и заробљених, а неколико стотина се разбегло. Девета бригада је за то време изгубила само 4 човека, а међу њима и Ђорђа Вујића-Новака, (Вујић се истицао у многим борбама великом храброшћу и сналажљивошћу; погинуо је од непријатељске бомбе, пошто је сам разоружао групу од око 50 четника; тада је пао и Милан Мартић-Раде, заменик команданта Првог батаљона).

Време од 28. маја до 1. јуна Девета бригада и Нишки одред провели су у маршу преко Милушинца и Лабуква до села Липовца.

Расположење у бригади било је ванредно и борбени морал на великој висини. Народ је борце необично срдечно прихватио. На зборове у селима излазило је све одрасло становништво. Борци су ноћи проводили на положајима, спавајући са оружјем у рукама, јер су четничке снаге биле знатне и стално су мобилисане нове.

У четничким редовима осећао се, међутим, приличан неред. Рушило им се све што су месецима припремали. Мобилисани сељаци одбијали су да се боре, и сваког дана су бежали кућама. Официри и жандарми стрељали су

дезертере, покушавајући да бар тако уведу дисциплину. Опуномоћеник четничке Врховне команде предузимао је и сам ванредне мере да би некако сузбио овај налет Девете бригаде. Врховна четничка команда наредила је да се из свих корпуса образује још и „Осма група јуришних корпуса“, под командом Велимира Пилетића, са пет „јуришних“ бригада, Поречком, Кључком, Брзопаланачком, Звишком и Голубачком — свега 800 људи, са посебном улогом у борби против Девете бригаде. Командант Књажевачког корпуса апеловао је 29. маја на своју Врховну команду да брже прикупи све четничке снаге у источној Србији, јер ће „иначе сви тешко проћи“. Своје поразе правдао је „јаким дејством партизанске минобацачке и митраљеске ватре“.

За то време обе јединице Народноослободилачке војске (штаб Девете бригаде обједињавао је у команди и Нишки одред) окренуле су се према Нишу и 2. јуна потукле Сврљишку бригаду.

Четнички команданти и даље су тражили погодан моменат да великим снагама опколе и униште¹⁾ свог покретљивог и снажног противника. Дража Михаиловић је преко команданта Србије генерала Трифуновића лично наредио да се „све расположиве снаге Делиградског корпуса и Нишке групе корпуса (3 корпуса) концентришу и униште Девету бригаду“. Посебно је грутшано из Тимочког и Крајинског корпуса 1200 (по 600) и из Млавског 1000 четника.

На Девету бригаду и Нишки одред кренуло је сада укупно око 6000 четника — дакле, десетоструко надмоћније снаге.

Почело је постепено опкољавање партизана у рејону села Врела. Али у току само једне ноћи лако покретне јединице НОВЈ промениле су правац наступања и преко планине Озрена и села Суботинца и Мозгова избиле неочекивано до Коњске пољане, на планини Буковику, у правцу Алексинца. У том покрету бригада је 3. јуна на путу

1) У наређењу бр. 70. од 2. VI 1944. четничког „Горског штаба бр. 190“ (Књажевачки корпус) каже се: „Бугари нападају партизана у алексиначком срезу. Водите рачуна да се не сукобљавамо са њима (Бугарима)..“

из Преконога, наступајући са батаљонима паралелно у неколико праваца, пробила изнад села Давидовац и Радмиловац положаје Књажевачког четничког корпуса (погинуло је око 40 четника, а заробљено 56), изгубивши при томе само 2 борца.

У току 6. и 7. јуна бригада и одред чврсто су запосели доминантне висове на планини Буковику. Очекивали су напад. Нови сукоб са четницима почео је већ сутрадан, 8. јуна.

У рано јутро партизани су на одсеку Рожња у оштрој борби прво разбили делове Тимочког и Делиградског четничког корпуса, који су наступали од Бељевине. У току дана потучене су и четничке јединице које су упорно покушавале продор од Црног Кала. Предвече је потпуно поражена и Прва бољевачка бригада четника. Задајући тако ударце једној по једној четничкој групацији, 8. јуна увече Девета бригада и Нишки одред изашли су као потпуни победници из ове прве велике битке на планини Буковику. Непријатељ је само тога дана имао око 100 мртвих, 170 рањених и близу 150 заробљених. Заплењено је, поред осталога, и 10 пушкомитраљеза.

Четници су сада били прилично растројени.

Девета бригада и Нишки одред су у вишечасовним узастопним борбама имали око 15 мртвих и 20 рањених. Међу погинулима био је и командант Другог батаљона Радомир Јовановић-Чоче, ливац из Борског рудника, борац из првих дана Бољевачког партизанског одреда, један од најхрабријих у бригади.

Борци су после победа на Буковику поново сишли у село Црни Кал, где их је народ примио с највећим одушевљењем. У сачуваном ратном дневнику једног борца забележено је 9. VI 1944. о Црном Калу: „Народ какав одавно нисмо видели... И даље: „12. VI — јутрос у Церју сретосмо војну мисију од 3 Енглеза, који су послати на наш терен. У сваком селу куд год дођемо држимо збор. Народ разуме, схвата ситуацију ...“ Тако је Девета бригада најзад добила и „своју“ савезничку војну мисију (она, пристигла код Врања, остала је у Јабланици), коју су сачињавали капетан Дајамонд и подофицир-радиста. Доцније је у ми-

сију дошао и један мајор, специјалиста за Ђердап, као важан водени пут.¹⁾

Савезничка помоћ била је признање партизанима за упорну борбу против фашиста.

Своје већ поколебане јединице четничка команда покушавала је тих дана да што пре освежи слањем појачања од око 2000 четника из Млавског корпуса. Уведена је у борбу и Нишка група четничких корпуса, пошто Делиградски и Тимочки корпус, због губитака у претходним борбама, нису више били у стању да се сами одупру Деветој бригади. Четнички официри губили су већ главе због многих неуспеха.

Немци, који су добијали обавештења о тешким поразима четника, наложили су тада Команди СДС у Београду да што пре окупи најјаче расположиве снаге и пошаље их у помоћ четничким јединицама у овоме крају. Стога је командант Српске државне страже Боривоје Јонић наредио команданту СДС нишке области да „мобилише све снаге у моравском, алексиначком, нишком и бањском срезу“. Овим жандармеријским четама додељене су и јединице СДС из Пожаревца. Припремала се нова велика акција против Девете бригаде и Нишког одреда. За њихово „уништење“ био је одређен и простор: око села Врела и Кравља, северно од Ниша, ближе Алексинцу. После четири-пет дана припрема ова нова велика непријатељска акција најзад је и почела.

1) Ова мисија је касније организовала делимично снабдевање јединица НОВЈ у источној Србији оружјем, муницијом, одећом, обућом и санитарским материјалом. Пријем ваздушних транспорта био је цео догађај за борце. Прва пошиљка за бригаду бачена је падобранима у јулу 1944. код села Читлука, у близини Сокобање, али послата је само одећа и ципеле, без оружја. Борци су у први мах били разочарани, а ципеле су једва навлачили. Доцније је почело стизати и оружје, махом врло добри пушкомитраљези „брнгали“, реактивни бацачи „Дон-Бул“, противтенковске пушке, мале ручне машинке и друго. То је већ изазивало боље расположење у бригади. Иначе, обично су око круга оивиченог запаљеном ватром прво дуже времена зујали авиони, а онда су, уверивши се у тачне сигнале, ниско надлетали велики транспортери и избацивали стотине шарених падобрана са тежим пошиљкама. Призор је био живописан и узбудљив. Думбарали су наоколо лаки дењкови са униформама, бачене цокуле могле су и да озледе, а полако су планирали огромни свилени падобрани са дугуљастим гвозденим ваљцима пуним оружја. Сељачка кола би у току ноћи све то превукла до безбеднијег места. „Жути“ падобран са личном пошиљком за Енглезе употпуњавао би комору војне мисије.

Ударна снага непријатеља састојала се од предратних жандармеријских трупа.

Онз су журно пошле на одређени терен. Прва колона жандарма (десна), која је у своме саставу имала Пожаревачки и Моравски одред СДС и Патролно-припремну школу из Ниша, са 400 људи и 11 аутоматских оружја, кренула је 12. јуна из Житковца преко села Бујмира ка Врелу. У другој жандармској колони (левој), такође са око 400 људи и 14 аутомата, која се истог дана упутила из Алексинца ка Врелу преко Доњег Крупца, налазили су се одреди СДС Моравског округа, Нишка резервна чета, Сврљишки, Нишки и Белопаланачки одред жандарма.

То је било све што је непријатељ у том часу могао покугтити из опустелих жандармеријских касарни.

У Врело су обе колоне стигле још истог дана после подне. Од четничких јединица тамо је већ био пристигао Тимочки корпус, Књажевачки је запосео околне косе, а Нишавски корпус је још раније заузео положаје. Пристизале су једна за другом и бригаде Делиградског и Крајинског четничког корпуса.

Тринаестог јуна главна снага непријатеља — 800 жандарма окупљених из великог дела Србије — кренула је према селу Крављу, одакле је Девета бригада у томе часу већ била пошла ка Церју. У штабу бригаде, камо су пристигли подаци о непријатељском опкољавању, решено је тада да се прво нападне делови Нишавског четничког корпуса, који су Деветој бригади угрожавали бокове, а потом да се свом снагом удари на жандарме. После првог огорченог сукоба Белопаланачка четничка бригада одбачена је ка Лабуковачкој Реци, пошто је оставила 30 мртвих (рањен јој је и командант). Потом је потиснута и Сврљишка четничка бригада према селу Попшици. Против ових четничких јединица остављено је сада само обезбеђење.

Главнина Девете бригаде НОВЈ и Нишког партизанског одреда упутила се потом у сусрет јаким жандармским колонама. Жандарми су ускоро налетели на јаку ватру заседе. Већ у почетку ове, за Девету бригаду једне од тежих битака Сврљишки одред СДС, који се кретао на челу леве колоне, потпуно је разбијен. Није се могао прибрати ни на

прихватном положају. Митраљеска палба коју су отворили батаљони бригаде косила је немилосрдно непријатеља. Девета бригада и Нишки одред почели су да гоне у стопу жандарме, који су бежећи бацали уз пут оружје и опрему.

Нишка чета СДС, која је наступала иза сврљишких жандарма у левој колони, почела се тада, видећи погибију, грозничаво укопавати поред пута Кравље — Врело.

За то време делови Девете бригаде напали су и десну колону жандарма у шуми пред Крављем. У току битке прво је потпуно разјурен Моравски одред СДС. И он се, као Сврљишки у левој колони, налазио на челу жандарма. Сада је, у насталој паници, и цела десна колона жандарма почела одступати ка Врелу, затим и даље, до Рсовца. Нису се усудили да покушају поновни отпор. Девета бригада и Нишки партизаноки одред поново су онда окренули оружје према жандармима из леве колоне, који су се упорно бранили из плитких јарака и ровова. Тек кад су видели неизбежан пораз и погибију, почели су се, око 13 часова, и они предавати.

У вишечасовној борби жандарми су овом приликом изгубили око 170 мртвих и заробљених, а близу 200 их се разбежало. Били су у ствари преполовљени.

„Поводом овог тешког и болног случаја по Српску државну стражу Нишке области и стражара Моравске области“ — према делимичном признању Команде СДС нишке области — образована је посебна комисија да испита „узроке погибије 55 жандарма, заробљавања 60 и губитка 15 митраљеза и 150 пушака.“

После пораза код Кравља жандармске јединице у овом делу Србије нису више представљале озбиљног противника.

Девета бригада и Нишки одред наставили су после подне истога дана борбу против четника из Нишке групе корпуса и потиснули их са околних висова према истоку и југу. Остале четничке снаге нису ни стигле да ступе у борбу. До њих су само допрле вести о новом тешком поразу.

Девета бригада и Нишки одред, који су у овој борби испалили и последње минобацачке гранате, прешли су у

ноћи између 13. и 14. јуна Мораву да тамо приме нове транспорте муниције.

У току двадесет петодневног боравка у овоме крају Девета бригада и Нишки одред имали су укупно 24 веће борбе са четницима и жандармима, у којима је задат тежак ударац четничким снагама из неколико корпуса, а потпуно су растројене жандармске јединице са ширег подручја Србије.

Девета бригада је тих дана због великих успеха одлуком Главног штаба НОВЈ за Србију добила частан назив „ударна“. Њени маневри, војнички исправна тактика и велика ударна снага били су нарочито запажени. Искуство трогодишње оружане борбе јединица из Тимока и Крајине сада је у потпуности долазило до изражаја.

Непријатељ је у овим борбама имао око 400 мртвих и двоструко више рањених. Број заробљених био је око 600, а цифра оних који су из четничких бригада заувек побегли попела се близу 2000. У тим борбама заплешено је око 50 пушкомитраљеза и око 500 пушака. Бригада је имала 26 мртвих и 29 рањених. Рањене је пренела преко Мораве и сместила у партизанске болнице. Међу погинулима били су командант бригаде и два команданта батаљона.

Овако изузетно жестоки сукоби у току ових 25 дана одликовали су се с једне стране упорношћу бригаде НОВЈ да разбије непријатељску концентрацију, а са друге стране даноноћним напорима већих четничких и жандармских јединица да опколе и униште усамљену Девету бригаду и Нишки одред. Период ових борби јединица НОВЈ на терену заглавског, сокобањског и алексиначког среза означио је важну прекретницу у разбијању окупаторских и издајничких снага у тим крајевима. Војнички пораз непријатеља имао је ванредно повољан политички одјек у народу, што се нарочито одразило у бржем пристизању нових бораца у бригаде и потпуном раскринкавању четника пред очима заосталијих сељачких маса. Сада је мобилизација у четничке редове свуда представљала најтежу личну несрећу, ^{КОЈУ} је свако избегавао, не бирајући средства.

Са војничке стране ове операције Девете бригаде биле су изванредно смишљене и остварене, а у Главном штабу Србије оцењене су као изузетно успешне.

САРАДЊА ЧЕТНИКА И НЕМАЦА

Продор Девете бригаде ка Тимоку и тешки војни удари које је она нанела четничким и жандармским снагама натерали су на још непосреднију сарадњу све немачке, бугарске, четничке, жандармске и љотићевске јединице.

Још у првој половини 1944. године четничка Врховна команда сместила је такозвану Команду Србије (генерал Мирослав Трифуновић) у околину Параћина, углавном због стратешког значаја југоисточног и источног дела Србије. Само у овом подручју, на правцу где је продирала Девета српска бригада Народноослободилачке војске, концентрисано је било шест четничких корпуса: Крајински, Млавски, Тимочки, Великоморавски, Делиградски и Књажевачки, а два јужније, ка Нишу - - Чегарски и Нишавски. Они су обухватили читав део Србије од ушћа Мораве у Дунав па на југ преко Пожаревца, Параћина и Ниша, а одатле северно, дуж бугарске границе, до Дунава.

Овај терен тачно се поклапао са територијом коју је Хитлер још 1941. године означио као „привредно и стратешки изузетно важним за Трећи Рајх“.

Због тешких пораза које му је Девета бригада нанела баш на овом терену непријатељ је предузимао хитне мере да још једном покуша окупити све снаге у намери да онемогући продор јединица НОВЈ. У томе су главну улогу могле одиграти немачке и четничке јединице. Зато је и њихова међусобна сарадња била у овом периоду најочигледнија, иако датира још много раније. О тој колорацији говоре и подаци из записника у који је досле рата, 17. фебруара 1947. унео детаље заробљени крајско-мандант у Зајечару, мајор Фриц Милер:

„... Још док сам био у Фелдкомандатури у Нишу, сазнао сам на основу службених података да на територији КК у Зајечару има четника и да се на њиховом челу налази Љуба Јовановић ... Такође је ФК још тада имала податке да КК у Зајечару ради на успостављању контакта са Љубом Јовановићем. ФК је са овим била сагласна. По мом доласку у Заје-

чар, држећи се принципа да четнике ДМ повежемо за себе и употребимо их у борби против партизана, чије се јачање почело осећати, ја сам, будући упознат од официра КК у Зајечару у ком стадијуму стоји политика КК у Зајечару у односу на четнике, ову наставио... Дао сам сагласност за то др-у Вулфу и Тилеру, те су се они, једнога дана, у месецу октобру или новембру 1943. у правцу Бољевца састали са Љубом Јовановићем. По повратку су ми реферисали да је један од главних услова четника за сарадњу са нама снабдевање оружјем и муницијом. Обећали су да ће се борити против партизана заједно с нама. Пошто је нама такав споразум конвенирао, ја сам лично разговарао преко телефона са фелдкомандантом у Нишу, Хофманом, и он ми је одобрио сарадњу и снабдевање четника оружјем и муницијом ... После тога, мислим у фебруару или у марту 1944, будући да су се почеле јављати веће снаге партизана у околини Ниша, Јовановић је тражио веће количине оружја и муницијр и захтевао састанак са Фелдкомандатуром. Састанак је био уговорен, једног дана смо возом пошли ја и Тилер, а фелдкомандант оберст Тен и мајор Крста дошли су из Ниша.

На руднику Вини, код Књажевца, одржан је састанак са Љубом Јовановићем. .. Месеца јуна 1944, не знам тачно којег датума, дошло је до поновног састанка између Љубе Јовановића и нас, и тада су са мном пошли Тилер, Беме и Пливелић, као фото-репортер, а и неколико жандарма као пратиоци.. . И том приликом разговарано је о заједничкој борби против партизана ...“

Оскар Пливелић, обавештајац Крајскоманде у Зајечару, био је и сам повремена веза између четника и Немаца. Њему су се обраћали и неки четнички команданти и тражили да их снабдева муницијом.¹⁾ Пливелић (приликом саслушања, 9. јуна 1945) овако описује састанак са четницима:

1) Командант Прве четничке Књажевачке бригаде капетан Веља Јанковић пише 4. августа 1944. Пливелићу следеће писмо: „Господине Пливелићу, пре свега, молим Вас, извините што се као непознат обраћам. Молим Вас, ако имате могућности, набавите нам и

„Мислим, у јуну или јулу 1944, из Зајечара је пошла једна група Немаца, на челу са крајскомандантом Тилером и шефом фелдјандармерије Бемеом, петнаестак фелдјандарма и ја као фото-репортер. У Бољевцу су нас сачекали дражинци, међу којима је био капетан Стојановић, звани „поручник тркач“, и командант места Исидор. Од СДС били су присутни капетан Бањац и официр Марковић. Тада је закључен споразум да се Дражиним тројкама обезбеди долазак ноћу у Зајечар и одвођење појединих лица за која органи ДМ буду издали налог. Те спискове су дражинци добијали од цивилног штаба у Зајечару, али се пре одвођења из Зајечара у име Крајскоманде имао да сложи и Тилер. Обично су после тога Дражине тројке долазиле у Зајечар и од шефа фелдјандармерије добијале дозволу за ноћно кретање, на којој је стајало са колико лица могу напустити град. Дакле, онолико колико су имали да одведу. Уочи последњег масовног одвођења групе Зајечараца, на неколико дана пре тога, ја сам видео списак тих осумњичених. Моја је улога била да сликам Немце, четнике и припаднике СДС, све скупа, што сам и учинио.“

Још у октобру 1942, недалеко од Неготина, у близини манастира Букова, на месту званом Ванчина чесма, одржан је састанак између капетана Јована Јовановића-Деде, четничког команданта Неготинске бригаде, и шефа испоставе Гестапоа у Неготину Тронијера и његовог заменика Вејна. Веза је била успостављена преко капетана СДС Мила Видановића. Четници су тада тражили и добили оружје и муницију, као и право да улазе у град са немачком дозволом после полицијског часа, да изводе припаднике НОП-а и да их ликвидирају. О овој сарадњи у Крајини Светозар Радоичић из Буковча наводи:

„Четнички командант Јован Јовановић „Деда“ састао се на моје очи у јесен 1943. године у селу Бу-

пошаљите по неколико *црвених, зелених и плавих ракетли*. Ракетле су ми за сада неопходно потребне, те Вас молим, постарајте се да нам набавите тражене ракетле. За ову услугу поздрављам Вас нашим геслом „С вером у Бога, за краља и Отаџбину“.

ковчу са Немцима. Са њима је из Неготина дошао капетан СДС Миле Видановић. Три Немца, без оружја, одржали су састанак са „Дедом“ у школи. Јовановић их је сачекао на капији школе, са њима се љубазно руковао и загрљен са једним ушао у школу. Међу Немцима се налазио и гестаповец Бласман.

Делегат Драже Михаиловића при штабу Тимочког корпуса Драгољуб Црвенић-Гандић изјавио је, (приликом саслушања у Зајечару 1945. године) између осталог о тој сарадњи:

„... У јесен 1943. године четнички командант зајечарске бригаде Леонида Петровић састао се код Грлишке реке са једним Немцем, а састанку је био присутан и Оскар Пливелић, немачки обавештајац. Више пута је Пливелић одлазио у штаб корпуса Љубе Јовановића, у село Звездан, заједно са Хансом Тилером, обавештајним официром Крајскоманде. Једном приликом састали су се у кафани у Звездану Тилер и Пливелић са командантом Ралетом Станковићем и Леонидом Петровићем. На састанку је Тилер обећао да ће послати 4 тешка митраљеза и 15 енглеских пушака, а уз сваку пушку по 500 метака, те да ће четницима предати на чување и електричну централу у селу Гамзиграду. После овога Тилер и Пливелић отишли су у штаб Љубе Јовановића, где су се састали са Љубом и са мном, а био је присутан и четник Вања Лаловић. Сутрадан су Немци дотерали један камион и истоварили пушке, митраљезе, муницију и 12 сандука бомби за минобацаче.“

Оваква сарадња Немаца и четника наставила се у још већој мери када је Девета бригада почела да разбија један по један четнички корпус.

Немци више нису били устању да убаце у борбу нове јединице, али су зато обилато снабдевали четнике оружјем и муницијом и омогућили им несметану позадинску организацију (висока равногорска школа у селу Копривници, женска школа у Бољевцу, школа за офицере у Шарка-

мену, курс за радио-телеграфисте у Салашу, обавештајни курс у Ласову итд.). муниција и оружје којима су Немци снабдевали четнике за време продора Девете бригаде до турани су, обично ноћу, камионима, возом и колима из Зајечара до уговорених места. Ово редовно снабдевање убрзо је престало да буде полутајна, јер је притисак јединица НОВЈ постајао такав да је и Немцима и четницима била кудикамо важнија заједничка одбрана живота од тактизирања према народу и играња жмурке око снабдевања муницијом и оружјем.

У почетку 1944. године савезничка војна мисија напустила је сасвим четничке корпусе у источној Србији, пошто је претходно један савезнички официр у селу Луки јавно пред народом изразио негодовање што „четници не воде борбу против Немаца ...“ Када је 4. маја 1944. из општећеног америчког авиона код Шарбановца искочило шест авијатичара и пало право у руке четника, ови су их одмах спровели у штаб корпуса, који их је потом предао Немцима.

ОСЛОБОЂЕЊЕ

ПОГИБИЈА БУГАРА КОД БЕЛОГ ПОТОКА И ЧЕТНИКА
НА БУКОВИКУ

Главни штаб НОВЈ за Србију донео је 6. јуна 1944. одлуку да се после Двадесет прве и Двадесет друге дивизије формира у Србији и, трећа по реду, Двадесет трећа дивизија Народноослободилачке војске. У њен састав ушле су Девета бригада, Седма „црногравска“ и Четрнаеста, која је образована на Јастрепцу претежно из састава Нишког партизанског одреда, а после допуњавана углавном борцима из источне Србије (штабови бригада — Седма: командант Ђура Секић, политички комесар Ђура Златковић, партијски руководиоца Душан Ковачевић; Четрнаеста: командант Јован Митић, политички комесар Војислав Дрљача, партијски руководиоца Света Прица).

Дивизија је имала око 1500 бораца.

Командант је постао Радован Петровић, дотадашњи начелник штаба у јужноморавској оперативној зони, политички комесар Крста Филиповић, начелник штаба Светислав Татарац, а партијски руководиоца Десимир Јововић-Чича, ранији секретар ОК Партије Ниш. Задатак дивизије био је да изврши продор у источну Србију и да развије операције против тамошњих немачких, бугарских и четничких снага, да створи већу слободну територију и да омогући формирање нових јединица НОВЈ.

Дивизија се добро снабдела оружјем и муницијом, нарочито минобацачима, и 19. јуна избила је код села Горњи и Доњи Љубеш на обалу Мораве. Реку су, међутим, бранили делови 22. бугарске дивизије. Извршен је стога мањи маневар и Шеснаеста бригада из Топлице везала је, у привидном нападу, већи део јединица ове бугарске ди-

визије. Прелазак је извршен код села Доњег Љубеша идуће ноћи, између 20. и 21. јуна, на челу са Деветом бригадом, која је добро познавала терен. Изненађене мање бугарске снаге одбачене су од места преласка. Бугари су после сматрали да је дивизија прешла Мораву код села Прасковча, близу Алексинца. Бугарска појачања пристигла су тек када су и батаљони из запгитнице Двадесет треће дивизије прешли реку и друм.

Исте те ноћи Девета и Четрнаеста бригада и један батаљон Седме бригаде напали су у Мозгову и Црном Калу Крајински четнички корпус, истерали га из села и нанели му губитке од 40 мртвих, око 50 рањених и близу 70 заробљених, међу којима и цео штаб Звишке бригаде. Брадати официри дуго нису хтели да поверују партизанима који су их окруживали да заробљавање није „неукусна шала официра из четничког корпуса“. Четници су се, стално гоњени, повукли према планини Буковику.

Ујутру 22. јуна Двадесет трећа дивизија поново их је напала. Поред Крајинског, били су на окупу и донекле реорганизовани Тимочки и Делиградски корпус — укупно 3000 четника.

После борбе, која је трајала све до 15 часова, четници су се повукли према Сокобањи. Само Хомољска бригада изгубила је у овом сукобу 102 четника. Сокобањска бригада, која је покушала да запгити повлачење четника, потпуно је разбијена, већина је заробљена или је побегла кућама. Тако ова бригада практично више није постојала. Четнички команданти, чије се јединице нису још биле опоравиле од удараца које су им у мају и јуну задали Девета бригада и Нишки одред, предузимали су нове мере како би се супротставили наступању Двадесет треће дивизије. Нишка група од три корпуса, према наређењу четничког команданта за источну Србију, кренула је ка Сокобањи, а из Млавског корпуса упућено је око 1000 људи.

Дивизија се за то време кретала према Књажевцу. Тамо се око рудника Вине било ушанчило близу 2000 четника и жандарма. После борбе, која је трајала читав дан, 28. јуна, непријатељ је напустио положаје.

Све три бригаде дивизије, у даљем покрету, изненада су се 30. јуна ујутру нашле код Белог Потока пред непо-

знатим бункерима. У рововима на Варничком врху седео је, добро утврђен, 3. батаљон 63. бугарског пука, од око 500 војника. Штаб Двдесет треће дивизије упутио је тада у правцу напада Седму и Четрнаесту бригаду, а Девета бригада обезбеђивала је бок према оближњим висовима, одакле је очекиван четнички напад. Бугарским окупаторима је из Књажевца у исто време кренуо у помоћ 102. пешадијски пук, ојачен двама дивизионима артилерије. Према њему је послат један батаљон Седме бригаде.

Предстојала је борба већих размера. Она је почела у првим јутарњим часовима.

Бугарима је одмах свесрдно помогла авијација са нишког аеродрома, као и артилеријски дивизион пука са положаја код Књажевца. Експлозије бомби и граната измешале су се са пушчаном и митраљеском ватром. Прва два часа владала је потпуна неизвесност. Негде око подне на северну страну бугарског утврђења концентрисана је паљба из свих дивизијских минобацача и јаке групе пушкомитраљеза. Из батаљона Црнотраваца јављено је да надире бугарски пук из Књажевца. Тада је, пошто је разбила четничку концентрацију на косама Девнице (постојао је заједнички план Бугара и четника да Нишка група корпуса нападне Двдесет трећу дивизију с леђа, а да јој бугарске трупе задржавају главнину), и Девета бригада усиљеним маршем преко Белог Потока, непрекидно ометана од бугарске авијације, напала из позадине већ пољуљане положаје Бугара.

Непријатељ је у 15 часова био потпуно сломљен. После осам сати борбе истакао је белу заставу.

Погинуло им је 205 војника и официра (и командант батаљона), а заробљено 218, од чега 46 рањених, док су се остали разбежали. Трећи батаљон 63. бугарског пука премао је у ствари да постоји. Заплењена су два минобацача, 8 митраљеза, 19 пушкомитраљеза, 300 пушака и 35000 метака. Двдесет трећа дивизија имала је 15 мртвих и око 45 рањених. То је био један од тежих пораза бугарских окупационих трупа. После завршене битке Девета бригада се сада поново окренула према четницима, који су као лехпинари кружили окол, и одбацила их далеко, преко села Скробнице, наневши им тешке губитке.

После битке са Бугарима Двдесет трећа дивизија је, одлуком Главног штаба Народноослободилачке војске за Србију, добила назив „ударна“.

У почетку јула 1944. дивизија је преко Галибабинца, Лабукова и Пруговца опет избила надомак Сокобање. Ту је 5. јула у селу Трубаревцу уништила 50 четника, опкољених у школској згради, пошто их је један батаљон Девете бригаде потпуно блокирао прецизном ватром из малих реактивних бацача „Дон Бул“.

Тих дана је Двдесет трећа дивизија примила код села Читлука групу од око 500 нових бораца, читав организован одред, у чијем се штабу, поред команданта Драгомира Јовичића-Буце, налазио и цео Срески комитет Партије из Бора. Исте ноћи савезнички авиони бацили су нову пошљку оружја, и ненаоружани нови борци, који су сада примили оружје, брзо су распоређени у све три бригаде.

За све то време четници су на планини Буковику вршили најопсежније припреме за последњи покушај да спрече продор снага НОВЈ дубље, према Зајечару и Дунаву, и даље ширење слободне територије. Дража Михаиловић се најнепосредније ангажовао у овим акцијама. Прво је, да би охрабрио поколебане четничке групације, јавио 4. јула депешом да је „Рачић са 10000 људи ушао у акцију преко Ибра против партизана који су стигли на Копаоник“, а да је „Кесеровић поправио ситуацију код себе“. Затим је генерала Мирослава Трифуновића, четничког команданта за Србију, упутио 9. јула на овај за њих изузетно важан фронт да „обједини команду над свим снагама у источној Србији у акцији против комуниста“.

С обзиром на хитност, Трифуновић је још на путу за нову дужност упутио, 17. јула, следећи радиограм свим четничким командантима:

„... Наредујем најхитнији концентрични покрет ради уништења партизана: Гогићева група корпуса правцем село Шетка. Ражањ, Алексинац; Тимочки корпус правцем Буковик, село Црни Кал, Алексинац; Великоморавоки корпус правцем Буковик, село Мозгово, Алексинац; Крајински корпус правцем село Јосаница, Буковик, село Суботинац, Алексинац; Кња-

жевачки корпус правцем Сокобања, Алексинац; део Нишавског корпуса правцем село Мирановац до села Давидовац; део Чегарског корпуса правцем село Каменица до села Кравље; најтешња веза са суседима; три пута дневно извештавати о ситуацији...”

Истог дана, 17. јула, четнички генерал интервенисао је код генерала Балаткова, команданта 22. бугарске дивизије у Нишу, да „одмах рашчисти ситуацију у источној Србији“. Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић тражио је одобрење Драже Михаиловића да се у овом крају „у низу села примене немилосрдна средства, макар и по цену њиховог унингења, ради одстрањивања комунистичког утицаја ..

Немци су били све забринутији због тешког положаја на фронтима. У овом делу Србије била је потпуно угрожена њихова најважнија комуникација долином Мораве, а сада и за ратну привреду значајни рудници, водени пут на Дунаву, па и позадина фронта према Румунији и Црвеној армији. Зато су, уз ангажовање свих расположивих четничких снага, 22. и 25. бугарске дивизије, преосталих одреда СДС и Љотићеваца, бацили на фронт према Двадесет трећој дивизији и последње делове својих полицијских јединица које су обезбеђивале руднике.

У међувремену Седма и Четрнаеста бригада Двадесет треће дивизије почеле су у појединачним нападима да онемогућују непријатељску концентрацију код Буковика. Тако су 17. и 18. јула око села Мужинца, Врмце и Шарбановца напале колоне Књажевачког, Млавског и Крајинског корпуса четника, који су се кретали ка Буковику, на утврђени положај. Опкољена заштитница ове велике групе — Књажевачки корпус — успела је да се пробије тек пошто је жртвовала једну целу бригаду.

Штаб Двадесет треће дивизије послао је у то време Девету бригаду према Тимоку са задатком да тамо оперише, а и да развуче непријатељску концентрацију.

Увече 21. јула Седма и Четрнаеста бригада дивизије биле су у Влашком Пољу и Рујингу, а Девета је стигла до Зубетинца. Делови Девете бригаде наишли су тада на претходнице 22. бугарске дивизије, која је са артилеријом наступала од Књажевца. Истовремено је једна комбино-

вана немачко-бугарска колона напала од Бољевца положаје Седме и Четрнаесте бригаде. Дугачка аутоколоне Бугара примицала се фронту довозећи муницију. Девета бригада, која је била најближа, одмах је прекинула покрет ка Тимоку, напала моторизовану колону и тако непријатељу онемогућила догурање муниције. Уништена су у борби четири камиона пуна муниције.

Седма и Четрнаеста бригада лакше су сада држале положај на Слемену, који су већ нападали и Немци и Бугари. Бугарска артилерија заузимала је за то време положаје на Крстацу, а бугарске снаге из Књажевца пеле су се на брдо Тумбу.

Четници су у међувремену успели да на Буковику окупе већи део својих снага.

Великоморавска група корпуса, Иванковачки, Варварински и Ресавски корпус, са 2000 четника, стигли су 19. јула. Тимочки корпус са 500 и Крајински корпус са око 2000 људи заузимали су већ одређене положаје. Делиградски корпус са 500 и Млавски корпус са близу 1000 четника приспели су били још раније на Буковик, а у покрету су се налазили Књажевачки, Чегарски и Нишавски четнички корпус. На положајима по Буковику четници су били изградили стрелачке заклоне са пуним профилом и бункере од земље, дрвета и камена за митраљеска гнезда. Иза првог положаја налазио се и прихватни, резервни положај, где су подигли посебне земунице и бункере.

У току 23. јула Седма и Четрнаеста бригада пришле су сасвим близу Буковику и у акцијама патрола успеле да провере податке о броју прикупљених четника на Буковику. Приспело их је било већ око 6000.

Штаб Двдесет треће дивизије донео је стога одлуку да се четници што пре нападну.

Ујутру 24. јула Четрнаеста бригада кренула је према Буковој Пољани, а Седма лево, у правцу Бељевине. Тежиште напада управљено је било према левом непријатељском крилу, ка Великом врху. Већ први сукоб наговештавао је жесток окршај. Четници су се огорчено супротстављали свим нападима. Пролазили су часови у наизменичним јуришима и маневрима. Битка се развукла на читав дан. Нико и поред свих напора није могао постићи

неку одлучнију превагу. Штаб Двадесет треће дивизије већ је био јавио радиограмом Деветој бригади да и она пожури из Тимока. За четничким митраљезима били су претежно официри, а бугарска артилерија издашно им је помагала. Неколико пута долазило је до борби прса у прса, и борци двеју бригада Народноослободилачке војске узалудно су јуришали на добро утврђене и брањене четничке положаје. Око 15 часова у обе бригаде већ је било 30 мртвих и близу 50 рањених. Погинуо је био и партијски руководиоца Четрнаесте бригаде Света Прица.

Четницима су тада почела да пристижу нова појачања. Неке четничке групе извођене су на положаје с војном музиком, која је непрестано свирала.

Почела је огорчена борба за сваки бункер.

Четнички официри, забарикадирани, са по стотинак ручних граната, бацали су из бункера бомбу за бомбом. Борци на положајима донели су тада одлуку да изврше још један, опшгги јуриш. Око 18 часова освојен је, у снажном налету, један од доминирајућих висова (Говеђи врх), и тако је поколебано лево крило непријатељске одбране.

Борба се затим пренела на главни положај, и четници су почели да губе бункер за бункером. Ухватила их је паника. Борци Седме и Четрнаесте бригаде, у снажном јуришу, понети успехом, протерали су најзад четнике са главног положаја и избили готово истовремено на резервни положај, где се непријатељ кратко задржао, да би наставио бекство према планини Рожњу. Уз пут су неке усамљене четничке групе сачекивали и заробљавали сељаци из околних села.

После битке установљено је да су четници имали око 450 мртвих, док их је 50 заробљено. Запљењено је 5 минобацача, 4 противавионска митраљеза, 6 тешких митраљеза, 20 пушкомитраљеза, 300 пушака и велика количина хране и цигарета из немачких магацина. У Двадесет трећој дивизији жртве су такође биле велике: пала су 43 борца, а 63 су рањена. У току ноћи дивизија је кренула према Рожњу, где је народ срдачно дочекао борце, доносећи им колима храну и понуде. Бугарска артилерија је сутрадан напразно тукла по Буковичу напуштене положаје дивизије.

После битке на Буковику четници нису више представљали озбиљнијег противника у овом делу Србије.

Акција Параћинске и Ресавске четничке бригаде да 29. јула одбаце неке партизанске патроле Двдесет треће дивизије близу Горње Мутнице завршила се погибијом 12 четника. Четнички команданти покушали су и 30. јула да са преосталим јединицама из корпуса, које су се повукле из битке на Буковику (око 3000 људи), изненаде код Кривога Вира делове Двдесет треће дивизије, али су се морали повући, оставивши око 50 мртвих.

За време ових борби Седме и Четрнаесте бригаде, Девета ударна бригада, пошто је код Влашког Поља разбила бугарску колону аутомобила, кренула је преко Тупијнице ка долини Тимока. Две групе од по 70—80 бораца — Тимочки и Бољевачки батаљон — биле су раније издвојене из бригаде са задатком да оперишу претежно у та два среза. Двдесет петог јула Девета бригада је код села Малог Извора, на друму између Књажевца и Зајечара, ушла у борбу са јаким немачко-бугарским снагама. Бригада је успела да сатера непријатеља уз реку, али је после доласка немачког оклопног воза и авијације борба настављена још већом жестином. Немци су се на крају повукли, изгубивши око 15 мртвих и десетак заробљених војника.

После ове борбе Девета бригада, заједно са Тимочким батаљоном, напала је Књажевачки четнички корпус, који није стигао да учествује у борби на Буковику. Напад је извршен код села Равна, где су четници преваром, ложећи ватре у облику петокраке звезде, примили авионски транспорт оружја намењен дивизији НОВЈ. Два четничка батаљона од 200 људи из Друге књажевачке бригаде предали су се под оружјем, на челу са командантима, без отпора. Код Каличине и Валевца, где је избачена авионска поштиљка, Девета бригада је растерала Сврљишку четничку бригаду и штаб корпуса, повративши део оружја из авионског транспорта.

Командант Нишке групе четничких корпуса овако је тих дана описивао доживљени пораз: .. зато је било случајева да се од три пута слабије групе партизана поразе не само наш један корпус већ неколико корпуса који су укупно били јачи 5—6 пута“. И пита се: „зашто да парти-

зани, које воде недовршени ђаци... буду бољи борци и да знају боље да поступају у борби од наших бораца, кад код нас има много више и много бољих стручњака за борбу. Ово је грех који се не може опростити ... Зато што су имали неколико бацача, унета је таква паника код наших војника да су се целе бригаде распале као мехури после неколико избачених бомби.“

У ствари, већина четника била је присилно мобилисана и није уопште била расположена за борбу против бораца НОВЈ. А на челу водова, чета, батаљона и бригада Двадесет треће дивизије стајали су већ прекаљени војници, који су током оружане борбе стекли велико војничко искуство. Четнички команданти нису могли нити су хтели да сагледају све те чињенице.

Да би некако принудили силом мобилисане да се више ангажују у борби, четнички штабови су сада почели формирати при јединицама и преке судове, који су стрељали бегунце. Командант „Групе јуришних корпуса“ ишао је дотле да је 23. јуна наредио „да се од већ одбеглих четника који нису осуђени формирају дисциплинске чете, које ће без оружја бити употребљене у борби, наступајући испред стрељачког строја, с тим да се позади њих стави потребно људство са оружјем које ће отворати ватру у случају бекства или пребегавања непријатељу“.

После борбе на Буковику четнички официри су се жалили команданту Србије да „нико више неће да се бори“, да „људство бежи из свих јединица кућама“, да га „нико више не може да задржи“, и да им „прети опасност да остану сами...“

Крајем јула 1944. четници су предузели и последњу меру: сваки од раније образованих, такозваних „јуришних“, најодабранијих четничких корпуса морао је из својих редова издвојити батаљон од по 100 најпоузданијих људи, обично жандарма, подофицира и црнотројкаша, са што више аутоматског оружја, да би се од Крајинског, Млавског, Тимочког, Књажевачког, Делиградског и Великоморавског „јуришног батаљона“ формирао „Комбиновани јуришни корпус“ од 700 људи, са командантом мајором Бором Станисављевићем. На тај начин четници су покушали да спасу бар „кадровски“ састав својих јединица. У доцнијим бор-

бама разбијен је и овај корпус, а његов командант је погинуо.

При коначном повлачењу четника према западној Србији официри су из читавог овог краја успели да, уместо планираних 10—12 хиљада, извуку једва неколико стотина жандарма, подофицира и црнотројкаша.

ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА ДИВИЗИЈА ОСЛОБАЂА ЗАЈЕЧАР

После коначног разбијања четника Двадесет трећа дивизија кренула је ка градовима.

Девета и Седма бригада заузеле су 12. августа прво Бољевац, где се, у згради гимназије, забарикадирало око 70 жандарма. Они су пружали огорчен отпор још готово два дана и предали су се тек кад је школа почела да гори. Том приликом је у оближњим кукурузима ухваћен зајечарски окружни начелник Војислав Николић, познати зликовац, који се затекао у овом месту приликом инспекције. Он је био један од најревноснијих немачких слугу и организатор многих убистава, хапшења и малтретирања присталица народноослободилачког покрета. Одмах по хватању осуђен је и стрељан.

Грађани Бољевца најсрдачније су дочекали ослободиоце, међу којима је било и учесника партизанског напада на ову варошицу из 1941. године.

Девета бригада је у борби изгубила три борца, од којих је један био Крста Радивојевић-Стевица. Био је то шести погинули командант батаљона за последњих неколико месеци. Најбољи су жртвовањем својих живота наговешавали скору победу.¹⁾

Убрзо је ослобођена и Сокобања.

¹⁾ У току те три године у партизанским одредима, батаљонима и бригадама из Тимочке крајине налазио се приличан број изванредно храбрих бораца, који су својом неустрашивошћу давали пример другима, а понекад и сами решевали битку. Поред осталих, такви су били и Иван Јанковић-Срба, Радомир Миладиновић-Змај, Власта Николић-Мирко мали, Драгутин Николић-Стари, Живко Живановић-Дева, Алекса Станисављевић-Буђони и други. А многи од њих дали су своје животе у окршајима током толиких месеци ратовања.

У штаб Двадесет треће дивизије дошла је тих дана мања група руководиоца из пролетерских бригада које су се преко Копаоника пробиле из Црне Горе и Босне. Тимочка крајина дочекала је најсрданије пролетере о којима су људи толико слушали током месеци и година рата. Командант дивизије сада је постао потпуковник Миладин Ивановић, комесар Раја Недељковић. Секретар дивизијског партијског комитета био је Бранко Поповић-Станко, а чланови Раја Недељковић, Мирко Петровић, Душан Ковачевић и Драгољуб Стевановић — сви (изузев комесара дивизије) борци некадашњег Зајечарског партизанског одреда. У штабовима бригада није било промена.

Тих дана на терен око Сокобање стигла је, под командом потпуковника Радивоја Јовановића, и нова, Двадесет пета *српска* дивизија, у којој су се налазиле Шеснаеста, Седмнаеста и Осамнаеста бригада.

Главни штаб НОВЈ за Србију, чији је командант постао Коча Поповић, дотадашњи командант Првог пролетерског корпуса НОВЈ, упутио је 29. августа поруку Двадесет трећој дивизији да се приближи Нишу, јер „постоји могућност заузимања овог града“. Све три бригаде кренуле су стога журно према југу. Када је дивизија избила на висове изнад Ниша, савезничка авијација је управо нападала велики саобраћајни чвор. Становштво града било се већ одавно разбежало по околним селима. Покушан је одмах контакт са великим гарнизоном Бугара из Ниша. Група окупаторских бугарских преговарача, која је стигла мотоциклима у штаб Двадесет треће дивизије, вратила се, међутим, необављена посла: одбијали су да окрену оружје против Немаца.

Батаљони НОВЈ наставили су тада да нападају и разоружавају околне бугарске посаде.

У похвали штаба Двадесет треће дивизије Трећем баталјону Четрнаесте бригаде, који је после неуспелих преговора са бугарском посадом у Палилули извршио напад и разјурио Бугаре (14 их се предало), стајало је између осталог: „Бугарима је потребно понудити приступ и стављање под нашу команду... или предају оружја нама. Не прихвате ли те понуде, нужна је оружана интервенција . . . “

Ускоро је Главни штаб НОВЈ за Србију радиограмом обавестио Двадесет трећу дивизију да „крене према Дунаву и ликвидира успутне непријатељске гарнизоне”.¹⁾ Црвена армија је у то време, потискујући Немце, доспела у Румунију, а савезници су, пошто су отворили други фронт, већ продирали у окупирану Европу. Према овој наредби Главног штаба, читава Двадесет трећа дивизија почела се у почетку септембра пробијати друмом и пругом од Ниша ка Књажевцу.

У Сврљиг је ушла 2. септембра. Ту је, после краћег отпора, капитулирао цео обесхрабрани бугарски гарнизон. Заробљено је 178 бугарских војника и заплена једна хаубица. Народ овог краја, наклоњен партизанима у дањима устанка, засипо је цвећем бригаде НОВЈ.

¹⁾ Двадесет пета дивизија, која се у то време налазила око Бољевца, у извештају Главном штабу од 30. VIII 1944, овако је оцењивала тамошње тренутно стање:

„После нашег доласка на ову територију непријатељ је појачао гарнизоне... Решили смо општим правцем на Жагубицу. Као прва етапа — разбијање четника код Бољевца и Ражња. Код к.425. одмах је опкољено на уском простору око хиљаду четника. Бранили су се из магацина бивше југословенске војске и око њих. Јаком бацачком и митраљеском ватром нанети су овој гомили велики губици. Двадесета бригада успела је да опколи четничку групу у Валакоњу, али је отпочела борбу између својих батаљона, те дозволила непријатељу да се извуче и да их нападне, а после краће борбе и потисне у правцу Зајечара. Наша Осамнаеста бригада није благовремено садејствовала с положаја Караула — Мали Извор. Непријатељ је по одбацивању Двадесете бригаде извршио противнапад на Осамнаесту бригаду и успео да пред вече 26. августа овлада Караулом и спусти се у Бољевац.

Са прикупљеном Осамнаестом и Шеснаестом бригадом предузели смо напад у току ноћи 26. и 27. августа, око 3 часа, са главнином снага на одсеку Караула, где се налазио гро непријатељских снага. На целом одсеку Караула па до магацина к. 425. непријатељ је у првом налету разбијен и нанешени су му велики губици. Само на положају Караула нађено је 40 лешева, међу којима добар део чуваца, са једним командантом бригаде. Четници су гоњени једним делом снага преко Црног Тимока. У то време стигли су Немци, бело-гардејци и љотићевци у јачини 800—1000 војника и извршили напад на целом фронту. Борба је била оштра. Један батаљон Осамнаесте бригаде тукао се кундацима са Немцима, где нам је пао и један рањени друг у руке непријатељу. Борба је трајала 27 VIII до 10 часова, потом су се наше јединице под притиском повукле јужно од Бољевца, а затим по наређењу овог штаба на полазну линију Ртањ — северни део Ласовачке планине. У току следеће ноћи непријатељ је избио са јачим деловима на линији село Мирово — Илино — Добрујевац — Жежевица, одакле се после 4 часа повукао.

У овој борби четници су имали око 130 мртвих, 35 заробљених, а Немци око 20 мртвих. Наши губици: Осамнаеста бригада — 6 мртвих и 18 рањених, од којих 2 теже; Шеснаеста бригада — 3 мртва и 6 рањених; Двадесета бригада — 6 мртвих и 18 рањених...”

Књажевац 1944: нови борци попушавају бригаде НОВЈ

„Сврљишка брда и Врх зелени..остајали су далеко, изван правца главних комуникација куда су ослободиоци наступали.

Четвртог септембра Седма и Девета бригада ушле су у Књажевац, из кога су Немци тек били побегли према Зајечару, а Бугари ка Пироту. Последње групе деморалисаних четника из Књажевачког и Тимочког корпуса повукле су се с Немцима, пошто су на брзину промарширале кроз Књажевац. Одмах по уласку јединица НОВЈ грађани су у великом броју приступили Деветој бригади, нарочито њеном Четвртом батаљону, којим је командовао књажевачки радник Бранко Милошевић-Металац¹⁾, борац малог Заглавско-тимочког партизанског одреда из августа 1941.

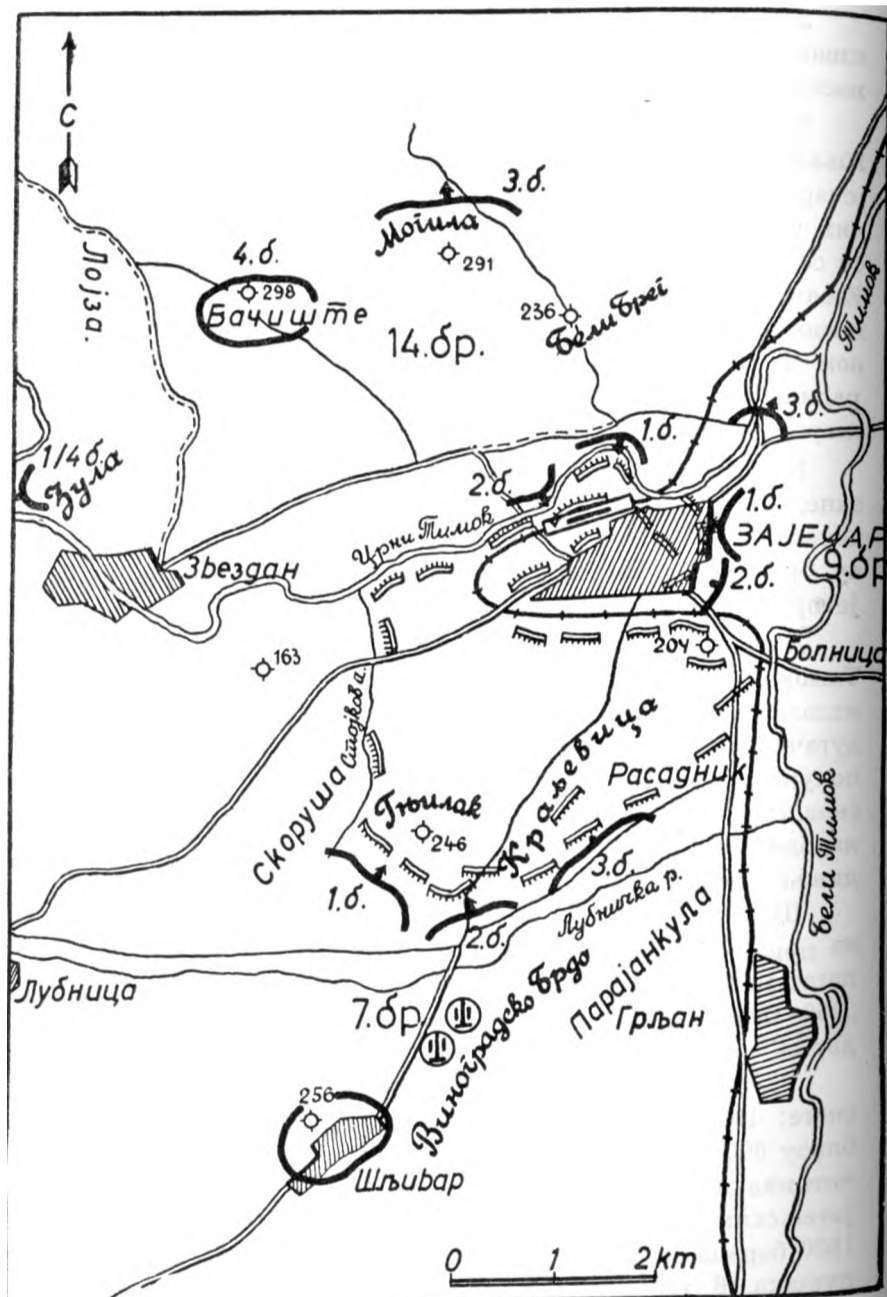
Књажевац, који је у току целог рата помагао партизане, имао је сада прилике да у својим домовима топло дочека целу дивизију народноослободилачке војске. Зором су бригаде наставиле да прогоне непријатеља према Зајечару.

Дивизију, која је пролазила кроз партизанска села у Тимоку, дочекивао је читав народ. Жене, деца и старци излазили су из кућа и силазили на друм којим су се кретале дугачке колоне батаљона. Млађи су се листом јављали да попуне редове бораца. Мајке палих партизана из тимочких села, са црним шамијама, излазиле су у групама да поздраве народну војску, старци „солунци“ из Тимочке дивизије са дивљењем су гледали оружје младих бораца.

Шестог септембра Двадесет трећа дивизија стигла је ^{на} прилазе Зајечару. Штаб Двадесет треће дивизије располагао је пре битке за Зајечар подацима да град брани само „250 Немаца, један батаљон љотићеваца и око 150 жандарма“.

У граду су се у ствари налазиле јаке непријатељске снаге: 1500 Немаца, са 4 тенка и трима борним колима, близу 800 љотићеваца, 200 жандарма и око 3000 преосталих четника по околним брежуљцима. У борбу против непријатељских снага Двадесет трећа дивизија уводила је око 1900 бораца, са 200 пушкомитраљеза, 36 противтенковских пушака, 6 тешких митраљеза, једном хаубицом и једним

^{*)} Рођен 1923. у Књажевцу, радник, члан КПЈ од 1941, погинуо крајем 1944. код Чачка. Проглашен за народног хероја 1953. године.

Распоред снага НОВЈ за напад на Зајечар, ујутру 7. септембра
1944. године

противавионским топом. Окружни центар био је последње јаче упориште окупатора на путу ка Дунаву. Зато је и био тако добро брањен. Појас одбране града кретао се линијом: Краљевица — Бели Тимок — Расадник — Стојков поток — Војна болница — Дрни Тимок, повезаном бетонским бункерима. Истурена обезбеђења налазила су се већ код Грљана.

Борба је почела одмах по наласку дивизије.¹⁾

Прво је Четрнаеста бригада заобишла град с леве стране, ушла 6. септембра у село Звездан и растерала четнике, прогонећи их даље ка Николићеву. За то време Седма бригада приближавала се под борбом Краљевици и центру града од Шљивара. Девета бригада је прво истерала немачка обезбеђења у Грљану, а потом кренула да затвори излаз из града с десне стране, према Неготину.

Непријатељ је у опкољеном граду преживљавао последње часове.

Љотићевци су по ћепенцима лепили прогласе о прослави краљевог рођендана. Грађани су се повукли у дворишта и собе. На железничкој станици шиштала је пара из непокретних локомотива, избушених митраљеском ватром. Улице су опустеле, а неки попови, окупљени у цркви, појали су у част рођендана Петра II.

Седма бригада заустављена је привремено на прилазима Краљевици. Увече је напад поновљен, и бригада се попела на врх великог парка. Доле, надомак реке, лежао је у зеленило утонули град, пун непријатељских војника, али и са читавим својим становништвом. Брз долазак јединица НОВЈ био је изненађење за све.

Четрнаеста бригада задржала се у борби с четницима око Николићева. Попгто је пресекла железничку пругу

1) у дивизијској заповести за напад на Зајечар стајало је, поред осталог:

„Одредити мање групе са аутоматским оруђем које ће се непрестано приближавати поседнутим зградама и другим утврђењима, те сабијати непријатеља у што мањем броју зграда, као и разбијати га и продирати унутар града. Уколико не успемо у току дана ликвидирати непријатеља у Зајечару, напад ћемо извршити ноћу. При уласку у град и при чишћењу од непријатеља јединице кретати војничким поретком, постављајући пред магацинима и непријатељским установама страже, које ће чувати растурање магацина и установа. Уколико имате тенкисте или шофере, припремите их, те за случај запленивања моторних возила употребити их одмах против непријатеља. Према грађанству бити посве предусретљив ..

према Бору и Параћину, изашла је тек увече на Бели брег. Њена два батаљона напала су тада варош. Даље од циглане на Црном Тимоку нису, међутим, могли проћи. Девета бригада, пошто је очистила Грљан, кренула је ноћу ка Великом Извору. Тамо су њени батаљони пресекли друм Зајечар — Неготин.

У вароши је тога поподнева очекиван напад савезничке авијације. Народ се склонио дубље у подруме, а улице је преплавилa војска. Немачки шпијуни и црнотројкаши паковали су, збуњени, кофере. Они су се ипак још надали да ће Немци некако одбранили град. Неочекивано брзо наишао је час коначног ослобођења града, из кога је окупатор уз помоћ домаћих издајника у току три и по године рата терорисао народ Тимока и Крајине, па и грађане ове вароши.

Заједнички напад требало је да почне 7. септембра, одмах после поноћи.

Седма бригада је уз помоћ артилерије коначно заузела читаву Краљевицу после неколико жестоких јуриша и противјуриша. Четрнаеста бригада, која се пробијала у варош, морала се преко дана привремено оријентисати према четницима који су с леђа ударили из правца села Николићева. У противналету ухваћен је командант Ресавског четничког корпуса и двојица команданата бригаде.¹⁾

За то време у Зајечар се преко Звездана пробила колона од неколико немачких тенкова. Долазили су из Борског

¹⁾ Последњи сачувани акт четника из Тимочке крајине датира управо из ове борбе. У извештају штаба „Јуришног корпуса источне Србије“ О. бр. службено од 10. септембра 1944. у 15 часова, упућеном „команданту Србије“ јавља се:

„Од команданта Борске бригаде примљен је извештај да је једна група партизана од њих 100 ноћу блокирала село Николићево. Потпуковник „Патак“ са извесним бројем људства успео је да се извуче, а 30 војника из Борске бригаде пало је у ропство партизанима. У 8 часова корпус је био распоређен за напад и освајање села Николићева, као и даље гоњење партизана. Напад је отпочео у 9.30 часова, а извршиле су га Крајинска, Млавска и Великоморавска јуришна бригада са деловима Борске бригаде. Када је веома слаба непријатељска ватра отворена на наше десно крило, људство је одмах почело безглаво да бежи. По други пут отворена је ватра, опет је настало комешање и бежање. Са својим машингевером отворио сам ватру на ово људство, које није хтелo да слуша моју команду да стане и да крене поново у напад на непријатеља, па сам том приликом убио двојицу и четворицу ранио. На један моменат цео батаљон из Ресавског корпуса почео је да бежи на челу са старешинама, а партизани су се дали у гоњење..

рудника. Тај део фронта био је разређен због борбе Четрцаесте бригаде са четницима.

Девета бригада нешто је закаснила с нападом и тек у пет часова ујутру 7. септембра стигла до првих градских кућа, друмом из правца Великог Извора. Кроз јутарњу маглу Први батаљон бригаде (командант Милан Богосављевић-Риста, политички комесар Недељко Тошовић-Фоча) прегазио је немачко обезбеђење и у јуришу доспео близу центра вароши. Батаљон је заустављен тек наомак Крај командатуре.

За њим, нешто лево, требало је мало касније да пође Други батаљон на положај према пешадијским касарнама. У Првом батаљону, који се сам нашао усред великог непријатељског гарнизона, запазили су да јењава пуцњава са Краљевице и од Белог брега. Из околних зграда патроле су доводиле заробљене Немце. На столицама, поред кревета, с којих су полицијски агенти тргнути из ена, лежала су уредно сложена свечана одела са јучерашње прославе.

Немци су се сада брзо регруписавали, јер су им главне снаге дотле биле окренуте према центру напада, ка Краљевици, где је дејствовала Седма бригада дивизије. Захватили су брзо са свих страна Први батаљон, углављен усред градског одбрамбеног положаја. У овом батаљону су, у току следећих десет минута, погинула четири водника и десетара, који су покушали да ућуткају немачки бункер, чија је ватра спречавала слободније маневрисање. Више ни рањенике нису могли износити.

Изгледало је неко време да ће батаљон бити потпуно уништен.

Морал код бораца није ипак ни часа опадао. Курири који су послати до пглаба бригаде донели су непроверену вест „да се напад одлаже“. Али нико више није помишљао на повлачење. Грађани Зајечара из улица у којима се забарикадирао батаљон истрчавали су из подрума, прихватили рањенике и преносили муницију.

Одлучни напад Немаца извршен је тек око 10 часова борним колима.

То је мало поколебало фронт, који је држало 150 бораца. Али бомбаши су убрзо засули борна кола новим

сноповима бомби. За то време је и Други батаљон бригаде продро на левом боку и напао непријатеља у пешадијским касарнама. Седма и Четрнаеста бригада удвостручиле су тада притисак и цела дивизија навалила је свом снагом. Немачке трупе почеле су се најзад повлачити пред тим снажним нападом. У 13 часова минобацачи Девете бригаде запалили су из непосредне близине зграду Крајскокомандатуре. Други батаљон Девете бригаде заузео је у међувремену на јуриш пешадијске касарне. Кроз дим који се надвио над градом кружио је немачки авион који је дошао вероватно с намером да спасе више официре.

После тридесет часова борбе, 7. септембра око 16 часова, град је ослобођен. Мање групе Немаца повлачиле су се, уз заштиту тенкова, према Бору.

На улицама града лежало је близу 300 мртвих непријатељских војника. Заробљеника је било око 1000. Тискали су се уплашено по дворштима. Неколико највећих зграда у центру било је у пламену. Заплењена је огромна количина оружја, хране и моторних возила. Ухваћен је злогласни Тилер, шеф обавештајног одсека Крајскокоманде. Из подрума су извлачени петоколонаша. Дивизија је у овој борби имала 17 погинулих и 87 рањених.

Одмах после заузимања Зајечара Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је специјалну наредбу за 9. септембар 1944, која гласи:

„На дан 6. септембра 1944. године Двадесет трећа ударна дивизија нападала је непријатељски гарнизон у Зајечару и оближњим селима и после жестоке борбе, која је трајала 30 часова, храбри борци Двадесет треће дивизије ослободили су Зајечар. Град Зајечар бранило је 1500 Немаца са тенковима и модерним наоружањем, 800 љотићеваца, 200 припадника српске државне страже и око 3000 четника. Немци и недићевци давали су јак и жилав отпор из добро утврђених положаја и бункера у околини града и из самог града, а четници су у току борбе нападали с леђа. Упркос свему томе борци и руководиоци Двадесет треће ударне дивизије смело су и одлучно вршили напад и на јуриш заузели Зајечар и околину. Непријатељ је претрпео тежак по-

раз. Убијено је 300 непријатељских војника и официра, а заробљено око 1000. Убијени и заробљени су већином Немци. Заплењен је огроман ратни материјал.

За овако смео и одлучан подухват, за овакву храброст, пожртвованост и ударност, Главни штаб НОВЈ и ПО Србије

Похваљује:

Борце и руководиоце Двадесет треће ударне дивизије, позивајући их да наставе са оваквим великим победама до коначног уништења окупатора и народних издајника. Слава палим јунацима за слободу српског народа! Живео Врховни командант наше војске Маршал Тито! Живела Двадесет трећа ударна јуначка дивизија!

Смрт фашизму — Слобода народу!“

НОВЕ БРИГАДЕ ИЗ ТИМОКА, ЗАГЛАВКА И БОЉЕВАЧКОГ КРАЈА

Још у јулу 1944. из Девете бригаде издвојене су две групе од по 70—80 бораца (Тимочки и Бољевачки батаљон) са задатком да оперишу искључиво на терену тимочког, заглавског и бољевачког среза, подрже прилив бораца у Народноослободилачку војску и евентуално прерасту у нове бригаде. Чистећи терен од четничких остатака, требало је да ови батаљони омогуће стварање и рад народноослободилачких одбора и других позадинских органа у тим срезovima.

Акције Бољевачког батаљона (командант Миодраг Цојић, политички комесар Милан Узелац-Рата), формираног 10. јула, имале су посебан значај за овај крај. Због изузетно тешких услова, партизанске снаге су од октобра 1944. нешто ређе залазиле у бољевачки срез и многи људи нису имали редовних додира са партизанима. Било је уз то у свим тим селима и по десетак окорелих сарадника окупатора, четовођа, команданата села и других који су у току рата починили разне злочине према народу, а нису све до

1944. године могли бити онемогућени у таквом раду. Терор над симпатизерима НОП-а и другим поштеним људима био је овде нарочито појачан баш у првој половини 1944. године.

Чим се нови Бољевачки партизански батаљон појавио на северним косама Ртња, а затим код Кривог Вира, у Брезовици, људи су сазнали о наиласку Народноослободилачке војске. Половином јула 1944. батаљон се већ кретао подгорачким и злотским атаром. Маса људи из Злота и Подгорца долазиле су у батаљон још док се налазио у планини, обавештавале га о стању у селима, а многи се нису више враћали кућама, остајали су као борци.

У мањим сукобима са четницима у Злоту, Подгорцу и на другим местима заробљено је тада и неколико издајника. Међу њима био је и онај који је 1941. године предао Немцима партизанског првоборца Ђорђа Симеоновића, кога је окупатор обесио на Краљевици.

У селима је тих дана батаљон одржавао врло успеле зборове, на којима су говорили војнички и политички руководиоци, од којих су неки у овом крају били добро познати још из првих дана устанка. Иступали су на зборовима и партизански симпатизери, који су се до тада морали крити од непријатеља или су били злостављани и мучени по логорима и затворима. Скоро сви они изгубили су у рату по једног или више чланова породице. Њихово одушевљење и расположење брзо се преносило и на остале сељаке који су још 1941. године подржавали народноослободилачку борбу. Добра опремљеност бораца НОВЈ, понашање и дисциплина остављали су веома повољан утисак међу сељацима овог краја.

Они су сада упоређивали недовољно наоружане борце Бољевачког партизанског одреда из 1941. године са овим у сваком погледу дораслим војницима које је Комунистичка партија уздигла и васпитала за три године непрекидне борбе. Сеоски зборови претварали су се у права народна весеља, људи и жене китили су борце цвећем, нудили су их храном и најбољом одећом коју су имали. Сваком од ових зборових присуствовало је од 500 до 1500 људи и жена, а батаљон је обилазио скоро сва села.

Тамо где је непријатељ био јачи и где је терор дуже трајао масе људи су још жељније очекивале долазак бораца Народноослободилачке војске.

За око четрдесет дана боравка на овом терену мале снаге батаљона су даноноћно вршиле препаде, опкољавале многоструко јачег противника, заробљавале и уништавале непријатељске јединице. Поред свакодневних ситнијих чарки, батаљон је водио и веће борбе. Марширајући, одмах по формирању, према Буковику, месту где су се у своје време концентрисале све непријатељске снаге за „одлучујући обрачун“ са Двадесет трећом ударном дивизијом, млавски, звишки и крајински четници заноћили су на подручју Бољевца, Лукова и Кривога Бира. Бољевачки батаљон, дотле на биваковању у Јабланици, донео је тада одлуку да бар за извесно време веже те снаге и задржи их од планираног покрета. Рано изјутра 15. јула 1944. овај батаљон, са свега 71 борцем, распоређеним у три мале чете, запосео је североисточне обронке Ртња и својим левим крилом затворио прелаз Козји гроб, на који су били упућени према Буковику хомољски и звишки четници. Својим средишним делом батаљон је држао пут Бољевац — Луково — Криви Вир. Око 8 часова на ове положаје почели су нападати четници Крајинског корпуса и Прве бољевачке бригаде. Напади су трајали читав дан, стално праћени минобацачком ватром. Али, иако слабе, пушкомитраљеске групе малог батаљона неколико пута дневно јуришале су и пребацивале непријатеља преко Црног Тимока.

Тек пред мрак батаљон се повукао, пошто је без иједне жртве задржао непријатеља читав дан.

Када су се четници после тешког пораза на Буковику повлачили, Крајински корпус је опет привремено сакупио снаге на терену око Бољевца. У ноћи 9. августа преко 1000 четника залогоровало је у селу Малом Извору, непосредно до Бољевца. Рано изјутра Бољевачки батаљон је опколио село. У јуришу је извршен продор све до непријатељског штаба. Том приликом заробљено је 70 четника (тада је погинула Бстера-Нели Јаковљевић-Зорка, омладински руководилац батаљона).

Бољевачки батаљон се у следећој оштрој борби са Немцима и четницима код Валакоња морао повући, из-

губивши око 30 утлавног новодошлих, још неискусних партизана.

Крајем августа батаљон се привремено вратио у састав Двадесет треће дивизије код Ниша, да би нешто касније, 5. септембра, постао окосница новообразоване Двадесет треће бригаде НОВЈ. У септембру 1944. та нова Двадесет трећа српска бригада (командант Божа Ђорђевић, а потом Милан Дамјановић) пребацила се на комуникацију од Зајечара према Књажевцу и Сврљигу. У првој половини месеца бригада је углавном рушила саобраћајнице, а затим је почела упорна битка са Немцима, који су, продирући из Ниша, настојали да одрже сталнију везу са својим трупима у Тимочкој крајини.

Борбе са Немцима сада су биле готово свакодневне.

Тако је 18. септембра Први батаљон бригаде на друму Књажевац — Ниш убио 10 Немаца и запленио један мотоцикл, а Трећи батаљон бригаде уништио један немачки тенк. Сутрадан, 19. септембра, на Тресисаби, у сукобу са борцима ове бригаде, погинуло је 7 Немаца, а 4 су заробљена. Заплењено је 12 камиона. Први батаљон бригаде је на истом месту 23. септембра разбио немачку коњичку јединицу и ослободио 12 Руса које су Немци водили као заробљенике. Бригада је затим, 28. септембра, у заседи између тимочких села Селачке и Краљевог Села уништила 23 немачка војника и запалила 4 тенка са посадом и 5 камиона. У овој борби учествовао је у ствари само Први батаљон (прва чета), у коме су се налазили готово искључиво борци из бившег Бољевачког батаљона (том приликом погинула је крај тенка гимназијалка из Бора Даница Петровић, политички комесар чете). Сутрадан су борци Трећег батаљона у окршају на Тресисаби убили још 20 Немаца.

Ужурбано кретање Немаца на релацији Ниш — Књажевац — Зајечар било је резултат настојања немачке Врховне команде да по сваку цену успостави фронт према Црвеној армији, која је избила на Дунав и већ продирала у Бугарску.

Двадесет трећа српска бригада имала је зато прилику да често врши нападе на мање или веће немачке колоне у пролазу. Тако је и 2. октобра код Малог Извора и Селачке нападнута велика немачка комора. Немци су у четворо-

часовној борби имали око 70 мртвих. Уништено је око 100 кола са комором и два топа. Сутрадан на истом месту погинуло је у борби са Првим батаљоном Двадесет треће бригаде још 60 немачких војника.

У току свега петнаестак дана погинуло је у жестоким сукобима са Двадесет трећом српском бригадом укупно око 200 немачких војника. Тако су Немци, главни непријатељи током целог рата, плаћали у борби рачун за почињене злочине. Операције Двадесет треће бригаде имале су, поред ванредног одјека у бољевачком срезу, и велик значај за народ у Заглавку и Тимоку, где је бригада у септембру претежно оперисала. Ова села, из којих је знатан број одраслих мушкараца већ отишао са Двадесет трећом дивизијом, имала су у овој новој бригади снажан ослонац у борби за коначно ослобођење.

Зато су је радо и попуњавали новим борцима.

Првих дана септембра на терену око Сокобање образована је Двадесет четврта српска бригада (командант Владимир Зец) у саставу Четрдесет пете дивизије НОВЈ (командант дивизије био је потпуковник Милан Зорић, политички комесар потпуковник Милојица Пантелић, начелник штаба мајор Димитрије Писковић).

* * *

За то време суседни, Тимочки батаљон (командант Добривоје Божић, политички комесар Бранко Митровић, партијски руководиоцац Мирко Петровић, начелник штаба Вукашин Радичевић), после неколико мањих акција и спасавања америчких падобранаца код Заграђа, спојио се крајем јула на Слемену са новообразованим Нишким одредом (командант заједничке оперативне групе постао је Жарко Ковачић-ЈБубушка) и са 350 бораца растерао код Радичевца и Балинца заосталу и деморалисану Прву књажевачку четничку бригаду. Почетком августа нови одред се испод Маглена сукобио са јаким батаљоном од око 800 љотићеваца из зајечарског гарнизона. У општој борби непријатељ је имао око 30 мртвих и рањених, а у одреду је погинуло 6 партизана, док су 23 рањена.

Батаљон-одред, после месец дана самосталних акција, примио је 21. августа саопштење из Главног штаба да постаје Двдесета српска бригада.

Нова бригада је убрзо, после мањих сукоба са четницима близу Леновца, ушла код Валакоња у несрећну борбу са надмоћном групацијом Немаца, белогардејаца и четника (близу 1000 људи) и изгубила око 25 бораца.

У бригаду су из дана у дан пристизали нови борци, нарочито из тимочких села и Бора, а затим из Алексинца, Ниша и Београда. Њено кретање у позадини јединица Двдесет треће дивизије било је од великог политичког и војног значаја: она је систематски обилазила села, давала пуну подршку новообразованим народноослободилачким одборима и прогонила заостале четничке групе.

У то време бугарске окупаторске трупе, свесне потпуног пораза, настојале су да се најкраћим путем пробију из Србије у Бугарску. Један од праваца повлачења био им је и Тимок. Једина препрека била је Двдесета бригада. Бригада је у тој ситуацији, 8. септембра, извршила једну од значајних војних акција у овом крају: на положајима према Бованској клисури и селима Рујевцу и Јошаници дочекала је велику формацију од око 3000 бугарских војника с моторизацијом. Они су покушавали да се преко Сокобање, Књажевца и Калне пребаце у Бугарску. Захтевали су да прођу без борбе, са свим оружјем. Прво су вођени кратки преговори. Штаб Двдесете бригаде енергично је одбио да их пропусти под оружјем. Најзад су Бугари одустали од свог првобитног захтева и замолили да бар њихови официри задрже пиштоље.

Пропуштени су тек пошто су сви, њих 3000, били потпуно разоружани.

Било је то на Озрену, изнад Сокобање. Том приликом заплењено је 2000 пушака, 45 пушкомитраљеза, 13 тешких митраљеза, 4 противавионска митраљеза, 80 машинки, 160 пиштоља, 4 тешка бацача, 5 лаких бацача, 23 камиона, један аутомобил, 5 мотоцикла, 6 бицикла и 400 коња. Наоружање за читаву једну дивизију! Бедно је изгледала дугачка колона разоружаних војника бугарске фашистичке армије, која је, до јуче осиона, сада покуњено тапкала преко заглавских села према бугарској граници.

Бригада је ускоро утпла у састав новоформиране Четрдесет пете дивизије, образоване од нових бригада, Двдесете, Дздесет треће и Двдесет четврте, са људством претежно из овог краја.

Отада почиње нов период у борбама ове бригаде.

У септембру је Двдесета бригада, чији је командант тада постао Војин Видовић, почела низ операција и на терену према Морави. Бригада је тако 12. септембра код Кривог Вира напала четнике који су се у нереду повлачили ка западу. У петочасовној борби погинуло је 19, а рањено преко 40 четника; заплeњено 66 пушака, три пушкомитраљеза и 150 ручних бомби. У бригади су погинула два борца, а четири су рањена. Бригада је већ сутрадан наставила потеру за разбијеним четницима, који су код Витошевца и Скорице изгубили још 23 мртва и 32 рањена, док је бригада имала два погинула и једног рањеног друга.

Ослобођено је 76 омладинаца које су четници покушали да у повлачењу присилно одведу собом. Заплeњено је 47 пушака, 2 бацача и 2 пушкомитраљеза.

У новом сукобу, сада са Немцима, Двдесета бригада је 15. септембра код села Јовановаца и Шетке, близу Бованске клисуре, одбила немачку претходницу од 16 камиона. Том приликом убијено је 7 Немаца, заплeњен је један камион, један мотоцикл и 5 аутоматских оружја. До краја септембра 1944. Двдесета бригада је даноноћно рушила комуникације око Бољевца да би спречила повлачење немачких трупа овим правцем. У сукобу са четницима 26. и 27. септембра код Доње Мутнице и Бошњана, близу Параћина, непријатељ је имао 27 мртвих и 46 заробљених, а бригада 2 погинула и 6 рањених. Заплeњено је 75 пушака, 7 пушкомитраљеза и једна радиостаница. То су биле последње групе четника: официри, штабови, жандарми и црнотројкаши, који су напуштали овај крај Србије, настојећи да се дочепају западних граница. Јединице народне војске стално су им биле за петама.

Читава Двдесета бригада сада је одавде поново кренула назад, наомак Зајечара, ради последњег обрачуна са Немцима.

РАД ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ И ВОЈНЕ ПОЗАДИНЕ

Продор дивизија Народноослободилачке војске у Тимочку крајину изискивао је од партијске организације нове ванредне напоре у политичком деловању. Требало је, пре свега, учврстити политичке резултате војних победа и снажном елану и расположењу маса дати још пунји и организованији садржај. Стога је била неопходна свестрана активност партијске и масовних организација, а поготово органа народне власти и војне позадине.

У присуству члана Покрајинског комитета Партије за Србију Љубинке Милосављевић, одржано је 21. септембра 1944. у селу Читлуку партијско саветовање за јужни део Тимока и Крајине са дневним редом: „О задацима комуниста у новој ситуацији“.

Саветовању су присуствовали чланови ОК Партије и ОК СКОЈ-а, као и чланови среских комитета Партије за срезове тимочки, зајечарски, бољевачки и борски. Реч је била о текућим задацима у раду Партије и СКОЈ-а, о реорганизацији неких комитета, о избору и организацији народноослободилачких одбора, њиховој легализацији и о раду одбора Фронта, АФЖ и УСАОС-а. Том приликом утврђен је нови састав Округног комитета Партије (Живан Васиљевић, секретар, Драгољуб Стевановић, Мирко Бабић, Јанко Симеонович и Михајло Туртић). Одређен је и Иницијативни окружни народноослободилачки одбор, чији је председник постао Војислав Јеленковић, командант Заглавско-тимочког партизанског одреда из 1941. године.

Нешто пре тога на скупштину Главног народноослободилачког одбора Србије, која је одржана 10. септембра 1944. у Прокупљу, послати су делегати и из овога краја.

У извештају делегата Покрајинског комитета Партије, после одржаног партијског саветовања за срезове у јужном делу округа, позитивно су оцењене прилике у зајечарском округу. Истакнуто је брзо стварање народноослободилачких одбора. У извештају се, поред осталог, каже: „И у северном делу зајечарског округа моћи ћемо доста да урадимо. Преко масовних организација врше се

у доњем делу овог округа припреме за избор делегата, тј. посланика за скупштину Главног одбора тиме што је у центру I заседање Главног НОО Србије; говори се о томе какви треба да буду делегати. Разне организације ће такође изабрати и своје госте за заседање ...“

Прве веће практичне задатке у позадини имала је у ствари Команда места у Зајечару, која је формирана још исте вечери по ослобођењу, 7. септембра.

За команданта је био одређен Душан Ковачевић, помоћник комесара Седме бригаде, борац Зајечарског одреда из почетка оружане борбе. Од првих корака ове Команде умногоме је зависило како ће органе израсле у народноослободилачкој борби примити народ у окружном центру у коме је окупатор увек имао велике снаге и вршио најбезобзирнију пропаганду против партизана. Команди, која је била смештена у згради општине, у центру града, стављена је на располагање и једна чета Седме бригаде.

Први акт Команде места био је проглас становништву града у коме се, поред осталог, народ позива да чува општу имовину и да обавезно пријављује сакривене непријатеље којих је још било у вароши,

Овај проглас је написан и одштампан у току ноћи, а 8. септембра истакнут је на свим јавним местима. Јединице придодате Команди места претраживале су за то време град и пронашле више немачких војника и официра који су се били посакривали по подрумима и таванима неких кућа. Највећи број непријатеља откривали су, међутим, сами становници града и пријављивали их Команди места. То је, уз помоћ коју су грађани Зајечара пружали још у току борбе за ослобођење града,¹⁾ био први шири контакт и сарадња са Командом места. У једној улици грађани су тада сами пронашли око 20 Немаца, разоружали их и спровели у Команду. На овај начин је 8. септембра ухваћен и злогласни Тилер, шеф обавештајног одсека Крајскоманде, познати крволок.

1) Тако је, на пример, борац из рата 1914—1918. године Таса Првуловић, познат из Јаковљевићеве „Трилогије“, још у току борби 7. септембра 1944. набавио пушку и пуцајући на Немце из своје куће пробио се до Првог батаљона Девете бригаде на положају код Крајскокомандатуре.

Све похватане Немце Команда је спровела у штаб дивизије, где су саслушавани и транспортовани у места предвиђена за заробљенике.

Команда места предузимала је посебне мере да се спречи развлачење заплењене немачке имовине. Преко добосара непрекидно су објављиване наредбе, апеловано је на становништво да помогне у спречавању насиља било какве врсте. Ове мере наишле су на одобравање људи, који су у томе видели и бригу нове власти за народну имовину и личну безбедност грађана.

У току ноћи између 7. и 8. и ујутру 8. септембра Команда места организовала је прикупљање лешева погинулих немачких војника са улица и дворишта и преношење у близину гробља, где су закопавани. С обзиром на велики број мртвих непријатеља, то је био замашан посао, у коме је био ангажован приличан број становника града. Ова акција могла је бити успешно обављена само захваљујући помоћи становника. Карактеристично је иначе и то да су ПТТ службеници одмах по ослобођењу обезбедили најнужније телефонске везе, а настављен је рад и неких комуналних служби (занатске радионице, услуге и др.).

Најкрупнији гест привржености грађана запажен је приликом сахране партизанских бораца.

По наређењу штаба дивизије, сви погинули партизани пренети су 8. септембра до подне у варош. Сахрана је била заказана за 13 часова. Убрзо се на погребу окупило преко 5000 људи из града и околних села. Све бригаде су том приликом упутиле по једну чету, које су чиниле војни шпалир. Велик број венаца и букета цвећа ношен је у овој погребној поворци, око које су се нарочито ангажовале жене и омладина Зајечара. Многе венце и букете цвећа положили су на дар погинулих бораца и сами грађани на личну иницијативу. У одржаним говорима истакнута је величина жртава за ослобођење Зајечара. Говорници су били Раја Недељковић, политички комесар дивизије, Душан Ковачевић, командант места и представници сваке бригаде.

У 17 часова истог дана, 8. септембра, после сахране палих бораца, одржан је на тргу у Зајечару велик митинг, коме је присуствовало преко 10000 људи из Зајечара и околине.

Читаве поворке из околних села пристизале су током дана са заставама и транспарентима, а на челу многих група ишли су комунисти или чланови народноослободилачких одбора. Слика је била импресивна, јер је то био први слободни скуп ове врсте. Колоне манифестаната долазиле су на митинг организовано, са песмом и паролама Партије. Збор је отворио Живан Васиљевић, секретар ОК КПЈ, а говорили су Љубодраг Ђурић, представник Главног штаба Србије, Миладин Ивановић, командант Двадесет треће дивизије, Милијан Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а, затим представник енглеске војне мисије и други. Раздрагани учесници збора поздрављали су говорнике дуготрајним аплаузима, кличући Народноослободилачкој војсци, маршалу Титу, Комунистичкој партији Југославије, Совјетском Савезу и савезницима.

Био је то редак призор поверења и једнодушног призања борцима народноослободилачког рата.

У међувремену, док је још трајао збор, стигле су лоше вести: надирале су немачке снаге од Ниша. Решено је да се становништву на крају митинга саопшти новонастала ситуација, као и одлука да ће се борба са немачким снагама водити изван града, како би се избегло уништење вароши. Ову вест народ је примио без веће нервозе, завршени збор се полако растурао, а у току ноћи између 8. и 9. септембра највећи део становништва повукао се из града према околним селима, која су била изван главне комуникације вероватног надирања немачких снага.

У ноћи, по завршеном збору, штаб дивизије напустио је полупустели град и сместио се према селу Николићеву, а у Зајечару је остала само Команда места са једном четом и неколико чланова Окружног комитета Партије.

Исте ноћи извршена је према Николићеву евакуација болнице, многих заробљеника, као и породица бораца из града. Мобилисано је на брзу руку из места и околних села преко 300 запрежних возила, која су почела пребацивати робу заплећену у непријатељском гарнизону. Огромне количине оружја, муниције, одећа, намирница и санитетског материјала пребациване су у журби из града у правцу Николићева и Рготине да не би пале у руке Немаца. То је била врло замашна акција и могла је бити

успешно спроведена само захваљујући помоћи мештана, који су врло спремно довели све своје запреге.

Заплењени камиони развозили су цело то време војне јединице које су затварале друмове из правца Књажевца, одакле су Немци надирали. Није се, наиме, очекивао овај тако изненадни продор Немаца, пошто су се око Ниша налазиле јаче снаге НОВЈ, које су дотле контролисале непријатељски гарнизон и кретање нових трупа.

У току ноћи и сутрадан, 9. септембра, по граду се и даље уз помоћ преосталих грађана неуморно трагало за непријатељским војницима. Специјалне екипе Команде места пронашле су том приликом још неколико сакривених непријатељских војника и петоколонаша. Пошто су се Немци нагло приближавали граду, извлачило се брзо и ужурбано све оно што је било од користи за војне јединице. Око 11 часова, када је било јасно да се неће моћи задржати долазак Немаца у Зајечар, јер су они надирали јаким моторизованим снагама, Команда места је објавила да се део становништва који се још налазио у граду снабде преосталим намирницама из магацина, пошто нису могле бити изнесене, а нарочито прехранбеним артиклима, које су Немци више довели у Зајечар вероватно с намером да их даље транспортују. У граду су у разним магацинима биле затечене велике количине кафе, брашна, војне одеће и обуће, конзерви меса и рибе, пића, чоколаде, разне робе из Русије, Румуније, Бугарске и Грчке.

После подне 9. септембра немачке моторизоване јединице продрле су у град.

Све до последњег часа Команда места је нормално функционисала, без икаквог застоја. Зајечар је био готово пуст, јер је од око 10 хиљада грађана у вароши остало једва неколико стотина. Сви остали су се на време повукли у околна села.

Девог септембра престала је тако да функционише ова прва Команда једног великог места у Тимочкој крајини. Она је врло успешно деловала пуних 48 часова. Немачке снаге, које су се, стално маневришући ка југу и северу, задржале у Зајечару још цео месец дана, нису имале више никаквог ослонаца у опустелом граду. Немци чак нису ни покушавали да успоставе било какву цивилну власт.

Улазак јединица Двдесет треће дивизије НОВЈ стргао је у једном трену цео лажни параван који су окупатор и домаћи издајници три и по године упорно покушавали да наметну Зајечару. Помоћ грађана у току борби за варош, топао испраћај палих бораца и одушевљен, готово стопроцентан излазак на митинг, као и свесрдна подршка првим мерама Команде места, били су најбољи доказ њихове солидарности са циљевима народноослободилачке борбе.

У току септембра формиране су биле месне команде у још неким местима Тимока и Заглавка. У селу Ласову образована је том приликом и команда подручја за цео овај крај.

Тих истих дана у пуном је јеку било и образовање народноослободилачких одбора — органа власти радног народа. У малом месту Кожељу, у Тимоку, основан је 25. септембра 1944. први срески народноослободилачки одбор у Тимочној крајини. Записник са оснивачког састанка карактерише начин рада и прве послове органа нове народне власти. Скупштини су присуствовали представници из 12 од укупно 16 општина, као и делегати Иницијативног окружног НОО. Дневни ред ове значајне скупштине је био: 1. Војнополитичка ситуација; 2. Избор Извршног среског НОО; 3. Задаци обавештајне службе и веза; 4. Израда плана рада по секторима; 5. О Народноослободилачком фронту; 6. Питања и предлози.

О појединим тачкама у записник је (између осталог) унето и следеће:

„1 .. . председавајући објашњава присутнима политичке успехе народноослободилачког покрета. признање и помоћ савезника, споразум са владом др-а Шубашића и одлуке АВНОЈ-а о федеративном и демократском уређењу Југославије... Председавајући чита изјаву друга Тита и др-а Ивана Рибара, коју су дали у име Националног комитета и АВНОЈ-а. Војислав Јеленковић објашњава ток и циљеве борбе, истичући да ће коначну одлуку о државном уређењу донети сам народ после ослобођења ...

2 .. . говори се опширније о људима који су у најтежим искушењима помогли борбу партизана и који су

поменутом борбом и вером у успех показали свој став и своју верност за рад на обнови земље... После споразумевања, у Кома је учествовало више говорника, приступа се избору Извршнот среског НОО и у њега улазе: Ђорђе Милутиновић из Опшљана, Вукашин Драгутиновић из Г. Зунича, Миленко Симић из Јелашнице, Момчило В. Ристић из Врбице, Зорка Маринковић из Јелашнице, Светислав М. Првановић из Боровца и Живко Јовановић из Дреновца. Председавајући чита упутства Среаког иницијативног НОО „какви треба да буду чланови НОО“, а у вези с тим више чланова узимају реч и наглашавају особине које треба да имају чланови НОО као карактерни и радни људи...

3.. После дуже дискусије скупштина решава: 1) Пошто рат траје, и даље је потребно много радити и са војском и са народом, курири морају свакодневно долазити у срески НОО. Општинским одборима остављаће се одрешене руке да из реда способних лица обезбеде службу народне милиције и осматраче на истакнутим висавима, с тим да општине могу употребити милицију и за службу извештача у самом месту.

Што се тиче просторија, материјала за рад и осталих потреба појединих општинских НОО, скупштина доноси одлуке да су све бивше општинске управе дужне да у најкраћем року предају одборима записнички сву општинску имовину од канцеларијског до непокретног имања (канцеларијски прибор, инвентар, ствари, готов новац итд.). Такође општински НОО имају позвати сва лица која су ма на који начин од пре рата и у току рата чувала, прикупљала и била одговорна за ма какву имовину, народну, општинску или државну, да је предају одборима, са свима документима којима правдају количине и суме примљене или издате имовине.

4.. Председник скупштине даје објашњење да је Главни НОО Србије створио следеће одсеке на које се дели рад свих НОО: рад са војском, управни одсек, привреда, обнова, саобраћај, социјална безбедност и социјално старање, просвета и здравље.

Пошто је скупштина опширно претресла стање и потребе народа, донете су следеће одлуке: сарадња с

војском мора бити остварена у пуној мери. И срески и општински НОО морају најхитније, пре свих осталих послова, свршити све послове око војске и излазити у сусрет захтевима надлежних војних лица у свим питањима (мобилизација, исхрана, снабдевање, путеви, превоз, обавештења, контрола, сигурност итд.).

Управна служба биће организована у свему по упутству које је о томе дао Национални комитет, које се има хитно прибавити.

О привреди су донете одлуке: а) сви крупнији послови, размене итд. вршиће се, колико шд је могуће, преко задруга. С тога одмах порадити на њиховом активизирању и повезИвању; б) у Андрејевцу се налази преко 5000 кг соли. Извршном среском народнооелободилачком одбору ставља се у дужност да ступи у везу са командом места и да се извиди могућнОст склањања од неприј атељске пљачке и начин превоза и поделе вој сци и народу; в) пијачан дан биће четвртак, пијаца у Андрејевцу. Поступак на уобичајени начин, али саопштити народу преко општина да се укидају све таксе, улази, трошарина итд.; г) воденице и млинови имају јевтину погонску снагу на води, па се стога проценат ујма смањује, и то код воденица и млинова са обичном мељавом од 4%, а код оних са тријерањем и просејавањем на 5%.

Обнова: општински одбори одмах ће приступити пописивању и утврђивању тачних статистичких података о свим пггетама које су појединци и установе претрпели у крви, новцу, стоци, материјалу и др. у току рата. У границама могућности одмах приступити обнови, а све што превазилази снагу општине доставити среском изврпгаом НОО, који ће, по нормализовању прилика, користити у сврху обнове (средства) из ове наше државе и помоћ савезника.

Саобраћај: скренути народу пажњу, путем збора, да се престане са уништавањем јавних саобраћајних објеката (телефонских бандера и жица). Општински одбори користиће народну радну снагу, приступиће поправци пољских и сеоских путева, мостова, потока, нивелисање, запуњавање каменом и песком итд. Сви

радови обављају се уз сагласност и вољу народа, тј. његове већине, изражене гласањем на збору.

. Социјална безбедност и социјално старање биће једна од најпречих брига нове власти. Сви општински НОО прикупиће податке о стању у коме се налазе: сиромашни становници места, избеглице, породице изгинулих у рату или код кућа, породице мобилисаних бораца, и приступити помагању истих. То помагање извршити из средстава народноослободилачког фонда (НОФ) и о свему извештавати срески извршни НОО ..."

На скупштини су затим дата објашњења о такмичењу као новом начину организације посла, о постављању задних новина у свим селима, о одборима Црвеног крста итд. У завршном делу записника утврђује се:

„Присутни по прочитању записника констатују: да је исти веран одраз рада и донетих одлука у решавању, да исти потпише председавајући као и оверачи записника...“

Овај први записник једног Среског НОО у Тимочкој крајини адекватно је изразио ондашњи начин и садржај рада органа народноослободилачке власти.

Стицајем околности догодило се да су се баш у Тимоку, у крају где су партизани и Комунистичка партија имали највише утицаја и подршке у току целог рата, јавно састали први срески представници нове, народне власти израсле из оружане борбе народа. Забележени ток рада и одлуке ове среске скупштине најречитије говоре о њеној моралној снази и високој политичкој зрелости.

СУСРЕТ СА ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ

Била је то готово комплетна 1. немачка брдска дивизија, са око 12000 војника, која је, повлачећи се са југа, ушла 9. септембра у Зајечар. Појава јаке немачке дивизије у овом крају знатно је олакшала већ врло тешку ситуацију

преосталих немачких гарнизона. Ова дивизија је убрзо наставила надирање према Неготину и у селу Рготини ступила у контакт са немачким снагама из Борског рудника, а 99. ловачки пук 1. Дивизије продро је 13. септембра увече све до Неготина.

Нешто пре тога све три бригаде Двадесет треће дивизије кренуле су из Зајечара према Крајини, ка Дунаву. Девета бригада преко Копривнице и Метриша стигла је до Неготина, у који је ушла 12. септембра.

На дан уласка бригаде у Неготин око 400 нових бораца, махом омладинаца, ступило је у НОВЈ, а исте вечери још око 100 бораца из околних села јавило се у поједине бригаде Двадесет треће дивизије. Седма бригада је тих дана једним делом заузела положај западно од Зајечара, око Звездана, а другим делом према Неготину, око Салаша и Глоговице. За то време Четрнаеста бригада већ је избијала на брежуљке око друма Неготин — Салаш.

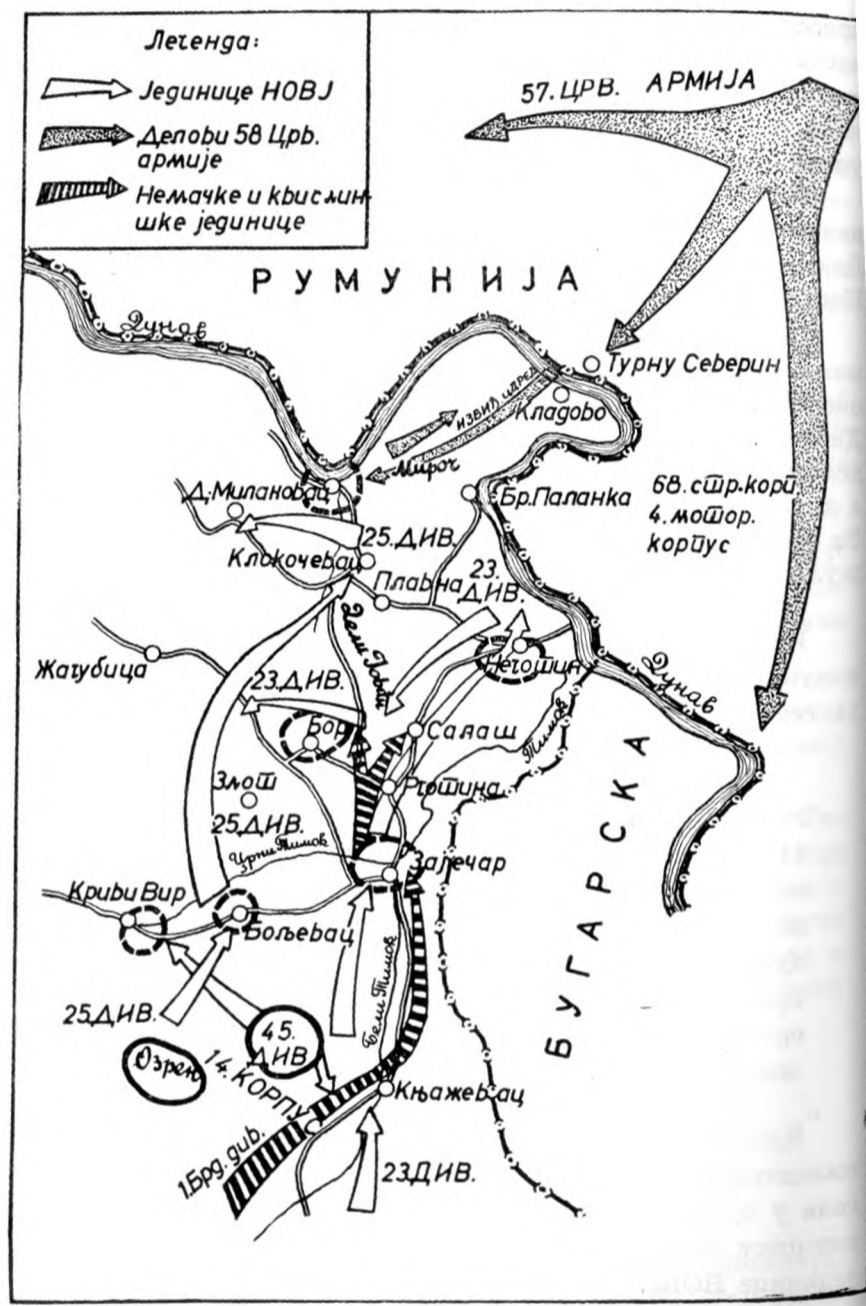
Јединице су уз пут запречавале све пролазе.

Извршавајући наредбу штаба дивизије о рушењу свих комуникација иза себе, штаб Девете бригаде известио је 14. септембра штаб Двадесет треће ударне дивизије:

„Порушене су комуникације од Зајечара до Неготина: пруга од Зајечара до села Трновца у дужини од 11 км онеспособљена је 50% за употребу; од села Бруника према Неготину у дужини од 5 км; од Зајечара до села Вражогрица срушена су три већа пропуста у дужини 2—4 м; на друму Рготина — Копривница направљено је пет прекопа ширине 5 м, а дубине 2—3 м; срушен је први мост на реци јужно од Салаша у дужини 30—40 м.“

Крајина је са одушевљењем дочекивала бригаде, групе омладинаца излазиле су и по десетак километара изван села у сусрет народноослободилачкој војсци. Убрзо је око пет-шест стотина нових бораца из Крајине попунило ове јединице НОВЈ.

Бригаде Двадесет пете дивизије стигле су у међувремену до порчког среза на Дунаву.

Дејства у источној Србији у току септембра 1944. године

Прва мера био је напад на јак гарнизон белогардејаца у Доњем Милановцу. Поретка села и даље преко Мироча ослободила су се најзад дуге четничке страховладе. Радници Мајданпека, чим је Двадесет пета дивизија стигла у близину, дигли су се на оружје, основали свој партизански одред од две чете, сами протерали мање окупаторске снаге и четнике и, као и 1941. године, ослободили овај забачени рударски градић у шуми.

Тих првих јесењих дана потпуно разбијени и деморалисани четници учинили су још један очајнички покушај. У Крајину је, наиме, 6. септембра стигао опуномоћеник Драже Михаиловића са задатком да „именује делегате за преговоре са Црвеном армијом“ (потпуковник Велимир Пилетић, потпуковник Љуба Јовановић, адвокат Александар Трифунац и сам опуномоћеник). Задатак делегације био је да замоли Црвену армију за „посредовање не би ли партизани обуставили нападе на четнике и да предложи повлачење четничких и партизанских снага у касарне до обављања слободних избора...“ Њихов предлог био је такође да се „не кажњава сада за злочине почињене за време окупације, већ да се то остави после извршених избора“. Делегација четника је 10. септембра прешла Дунав код Трајанове табле, али без специјалног изасланика, који се у последњи час предомислио и послао замену. После 20 дана узалудних наетојања и лутања по разним војним штабовима цела је делегација 1. октобра одведена у Совјетски Савез. Тако је пропао овај необични покушај.

Одлуком Главног штаба за Србију образован је био још 6. септембра Четрнаести корпус НОВЈ, у који су ушле Двадесет трећа, Двадесет пета и Четрдесет пета српека дивизија. Командант корпуа постао је пуковник РаДивоје Јовановић-Брадоња, а политички комесар пуковник Раја Недељковић. Корпус је покривао целу територију источне Србије, одакле је била око половина бораца.

Ради координирања даљих акција са трупама II и III украјинског фронта Црвене армије, које су избиле на Дунав, а делом прешле и у Бугарску, Врховни штаб НОВЈ послао је сада пуковника Љубодрага Ђурића у сусрет Црвеној армији, преко Дунава. За пратњу су, поред једног вода од 30 коњаника, одређене и две чете Првог батаљона

Девете српске ударне бригаде. То је било ретко признање борцима овога краја. Предстојао је непосредан сусрет са црвеноармејцима.

До првог додира јединица НОВЈ и Црвене армије дошло је у ноћи између 12. и 13. септембра 1944. на Дунаву, код села Радујевца, близу Неготина.¹⁾ Био је то велики тренутак за читаву Народноослободилачку војску. Вест о томе прострујала је великом брзином преко свих југословенских фронтова.

У партизанским белешкама партијског руководиоца Првог батаљона Девете бригаде тај изузетни доживљај овако је описан:

„... Око поноћи 12. септембра стигли смо у Радујевац. Село не спава. Чекају нас. Ту близу су Немци, али и Руси. Радујевчани су још током дана истакли црвене заставе. У кишној ноћи Дунав изгледа мрачан и недогледан. Окупљени смо око реке и напрежемо очи. Светлуцају ватре. Тамо су црвеноармејци. Дели нас свега 200—300 метара. Не можемо скоро да верујемо. У најтежим данима мислили смо на њих. Црвена армија је била у нашим срцима, близу и онда кад су нас просторно делиле хиљаде километара.

Данас нас дели само неколико десетина метара.

Око 2 по поноћи кренули смо тројица чамцем. Док су два Радујевчана веслала, размишљао сам како ли изгледају Руси? Знам немачку снагу у техници, а Руси их туку! То мора да су онда и јачи, боље обучени, са неким силним оружјем, војници...

Пристали смо уз обалу.

„Стој, кто иђот?“ — одјекну из мрака.

Срце ми је хтело да искочи од узбуђења. Стража од два црвеноармејца одвела ме је до омање бараке. Унутра шкиљи лампа и неколико крупних, плавих црвеноармејаца спавају на поду. Мешкоље се у сну, зноје се и понекад гласно узвикну. У углу један са

1) После тога између 20. и 28. септембра група бораца из Двдесет треће бригаде Четрдесет пете дивизије прелазила је у Бугарску и долазила такође у контакт са јединицама Црвене армије. У то време стижу и јединице Двдесет пете дивизије. Чињеница је да су неке извиђачке групе црвеноармејаца још 6. септембра биле кратко на југословенској територији код Кладова.

монголским лицем чисти пушку. Слабо су обучени. Оде-ла су им поцепана. У први мах ме то неугодно дирну. Ја сам мислио да је спољни изглед силне Црвене армије другачији. Дошао је политички комесар њиховог батаљона. Они га зову „парторг“. Чуо је да сам дошао и устао је да разговарамо. Из Вороњежа је и био је професор. Прича ми о Титу, о Петој офанзиви, о Дрини, Кочи, Пеку и нашој Двадесет трећој дивизији. Прича ми као да је сам учесник у нашим борбама.

Ја тек сада упознајем човека-црвеноармејца. Колико простодушности и срданости и колико у исти мах свесности циљева борбе против фашизма. Код њих је велика срамота и редак случај да неко само мало зна о нашем Титу и херојској борби наших народа.

Пред зору се растајемо. Враћам се батаљону. Не знам шта да им причам о Црвеној армији. Једино што сам им рекао јесте: „Они су обични људи, блиски нама, људи са дивним срцем...“ Одмах за мном прешла је још неколицина аутоматичара — црвеноармејаца. Грљење, радост каква се не може описати.

„Ви сте први савезници на које наилазимо“ — каже један црномањаста Татарин.

Тог дана Немци су стигли у Неготин. Наши воде борбу с њима на друму Салаш — Неготин и чује се тутњава. Пред вече су Немци дошли и у село. Повукли смо се хитро изван села и заузели стрељачки ланац. Чујемо да су и у Кобишници. Сад смо одсечени. Нимало нас то не узнемирује. Преко ноћи сви прелазимо. Руси нас дивно дочекују, а Румуни зачуђено посматрају нашу војску. Сада се осећамо неизмерно јаки. То је Кијевска дивизија¹⁾.

Петнаест дана провели смо са Русима у Румунији. Села Груја и Извореле, где смо боравили, необично изгледају. Румунски бујери су сва власт у селу и народ стрепи од њих. Руси немају баш мнош обзира према тим бујерима.

О Немцима говоре са мржњом и с потпуним убеђењем о својој надмоћности. Сваког дана десетине цр-

1) 113. дивизија Црвене армије.

веноармејаца долазе у наш логор. Дивизија у којој смо пешадијока је. Немају моторизацију. Позади, 10—15 километара, куда сам мало одјахао, наишао сам на тенкове, камионе, моторизовану артиљерију, „Каћуше“...

Силан ратни механизам притиснуо је поље и шуме Румуније. Конспирација је код њих врло велика и црвеноармејци са којима логорујемо радије су пустили да се ми чудимо њиховом „слабом“ изгледу него да нам говоре о својим техничким снагама које се налазе тако близу иза њих.

Крајем септембра имамо покрет. Прешавши неколико десетина километара у правцу севера, стижемо прекопута нашег села I.— Вајуге. Преко Дунава су Немци. Овде Дунав није тако широк. Ми упиремо очи не би ли негде угледали понтонски мост, али узалуд. Разговарамо са замеником команданта пука¹⁾. Мајор Мељников. Рањаван је 7-8 пута. Изгледа да има 35-40 година, а у ствари је двадесет петогодишњак. Весео је због сусрета. Кроз целу Румунију нису чули близак језик, а сада одједном братска, словенска реч.

Трупе почињу да се пребацују малим чамцима. Ја са мајором прелазим одмах. Међу тим првим трупама је и један наш вод. Немци су посели косе и ћуте. Чим смо се искрцали, почиње укопавање. Карактеристично је код Руса да се укопавају па макар ту остали само 1-2 сата. Након пола сата борбе Немци су истерани, и улазимо у Вајугу. Кратак збор, бирање народноослободилачког одбора, прекидано фијуком мина које нам шаљу Немци у повлачењу.

Наши и Руси су им за петама. 1

Идемо даље са Црвеном армијом. Ноћу се крећу са великом сигурношћу. Радио-станица се отвара сваким 4-5 км и хвата се веза са пуком. „Как ви мења СЈшшите, как ви мења слишите?. Пријом, пријом“ — стално ми одјекује у ушима. Према добивеним упутима преко радија крећу даље.

¹⁾ 109. пук 113. дивизије.

Пролазимо поред Кладова, кроз Брзу, и даље на Мироч. Благо јесење вече, логорске ватре и песме црвеноармејаца:

„На позицију дјевошка ... проважала бајца...“

У даљини према Уровици види се пожар који остављају за собом Немци. Чујемо преко радија да су наши ослободили скоро читаву Србију...

Где ли је наша бригада?

Руси и код Неготина прешли Дунав, и Немци се повлаче преко Штубика и Плавне. Наша група има задатак да им одсече пут Клокочевац — Доњи Милановац. У Доњем Милановцу је јачи гарнизон белогардејаца. Потискујемо Немце преко Мироча.¹⁾ Киша је опет почела и тешко се крећемо раскаљаним друмовима. Руси стално јадикују што се наше партизанке муче. Оне још увек носе пуну ратну спремину.

На силазу у Мосну дочекује нас минобацачка ватра. Руси то мирно примају. Где се ко затекао, ту је морао остати. Наших 5 су рањени, Руса око 15 и 5-6 мртвих.

Киша пада све јаче. Немци надиру ка Брзој и постоји могућност да нас одсеку. Журно се враћамо назад у Мироч. Село је скоро изумрло. За дан-два Немци су одбачени и идемо даље. Тополница, Клокочевац, хватамо везу са 25. дивизијом. Чујемо да су наши око Црног врха. Бор је ослобођен...

Тешке борбе водимо са немачким дивизијама око Клокочевца. Народ околних села разбежао се у шуму. Штаб руске дивизије је у Тополници, у чијој непосредној близини треште митраљеви. Колоне рањеника мирно се крећу. Никаквог узбуђења, брзоплетости или страха. Тек овде упознајемо црвеноармејца-ратника. Пешадијци носе муницију и бомбе по џеповима, изме-

¹⁾ Штаб Двадесет треће ударне дивизије НОВЈ јавља 25. септембра штабовима бригада:

„Претходнице Црвене армије стигле су 24. о.м. у 14 часова у село Мироч. Једна чета упутила се са колоном Црвене армије према ушћу Поречке реке. Ове совјетске снаге ликвидирале су непријатеља У Брзој Паланци. Једна патрола наше 23. дивизије из батаљона који је отишао за Румунију упутила се са патролом Црвене армије у правцу нашег штаба. Ова патрола 23. дивизије налазила се на оној страни Дунава.“

шане са мрвицама хлеба, шињели прогорели, чизме дотрајале, а бију Немце страшно. Гомиле заробљених Немаца дефилију. Наше две чете су се добро држале.

Време је већ да кренемо за бригадом. Црвеноармејци нас никако не пуштају. Млади „комсорг“ батаљона Мишков по 4-5 пута дневно навраћа и распитује пгга нам треба. Помоћник батаљонског комесара лајтнант Цветков утркује се са њим.¹⁾ Просто им наша група изгледа мезимче.

При расстанку добијамо потврду од команданта дивизије да смо „харашо војевали и исполњали задаћу“. Задржавају један наш вод за још 15 дана. Растајемо се тешка срца, нас неколицина мењамо машинке за нове руске аутомате „за сећање“....“

Тако је 1944. године забележен први сусрет Народноослободилачке војске са Црвеном армијом. И то баш у истом делу наше земље, на северу Тимочке крајине, где је у априлу 1941. године почела немачка инвазија на Југославију.

НЕМЦИ СУ ПОТУЧЕНИ

У другој половини септембра и почетком октобра 1944. у Тимочкој крајини одиграле су се последње крупне војне операције у источном делу Југославије. У њима су учествовале три дивизије Четрнаестог корпуса Народноослободилачке војске, Шездесет четврти, Шездесет осми и Седамдесет пети корпус Црвене армије, као и Седамнаеста ваздухопловна армија и Дунавска флотила. Са немачке стране биле су 1. брдска дивизија, 1. и 2. пук „Бранденбург“, 749. пук из 117. ловачке дивизије са специјалним задатком да брани Бор, затим брбена група „Фишер“ и борбена група „Грот“, састављена од разних прикупљених немачких јединица. Почетком октобра у простор око Заје-

*) Ондашње адресе: Мишков Иван Георгијевић (Јелец Орловска област, Липицкаја) — Цветков Велентин Алексијевић (Горковскаја област, Карагљивски рејон, Почтовоје дјељење Јекинцово, деревња Воњох).

чара дошли су и делови 17. пука 7. СС дивизије.

Тако је овај крај постао поприште битке већих размера.

У зору 22. септембра 113. дивизија Црвене армије прешла је Дунав код села Вајуте између Кладова и Брзе Паланке. Њен 109. пук с којим је био и Први батаљон девете бригаде Двадесет треће српске дивизије продирао је ка Доњем Милановцу и Клокочевцу. Код села Мироч, 24. и 25. септембра, делови овог пука ступили су у додир са Шеснаестом и Осамнаестом бригадом Двадесет пете српске дивизије.

Немци су (98. пук), у току жестоких борби 27, 28. и 29. септембра, приморали делове совјетског 109. пука и Првог батаљона Девете српске бригаде да се привремено повуку у планину Мироч.

Фронт је био још сасвим изломљен.

Крајем септембра цео Четрнаести корпус НОВЈ налазио се: са Четрдесет петом дивизијом на простору Бољвац, Зајечар, Књажевац, са Двадесет трећом дивизијом око Бора и Горњачке Клисуре, а са Двадесет петом дивизијом на комуникацији Плавна — Кучево. (Шеснаеста бригада Двадесет пете дивизије, формирана у Расини, била је употпуњена углавном борцима из Крајине и имала је тих дана жестоке сукобе у рејону Мајданпека).

Операције су сада биле у пуном јеку.

Јединице су биле густо испреплетане, подаци често противречни. Тако у дневном извештају Обавештајног центра Двадесет треће ударне дивизије за 17. септембар стоји:

„Бор... Јутрос су Немци почели да евакуишу Бор у правцу Жагубица — Пожаревац — Београд. У претходницу су послали 3000 Јевреја и 30 камиона муниције, као и 100 волујских кола разног материјала. За њима су пошли Гестапо, агенти и Белоруси. У Бору је остао мали део Немаца и Руса у бункерима, а има изгледа да ће у току ноћи и сутрашњег дана и они да оду. Топови из Бора скупљени су на једном месту у правцу Жагубице, а тенкови се, изгледа, налазе још у Бору.

Бункери око Бора поседнути су војском. У сваком има по 4 тешка митраљеза. У Бору има око 600—700 немачких војника — друге војске нема. Према исказу сељака који је од наше стране био упућен у Бор (Петар Костадиновић, село Бучје), 15 пуних камиона са разним материјалом било је спремно за преносе....“

У међувремену су Немци одиста покушали да из Бора евакуишу транспорт од 3000 Јевреја интернираца из Мађарске, правцем Црни врх — Жагубица — Петровац. У подне 29. септембра чело ешалона наишло је, међутим, код Потој Чуке на делове Девете бригаде и развила се борба која је трајала све до 18 часова. Немци су били приморани да се уз веће губитке (око 100 мртвих и заробљених) повуку према Бору. Ослобођено је свих 3000 интернираца, а заробљен је вод мађарских војника, чувара логора.

Ситуација се свакодневно мењала.

Првог октобра нове јединице II украјинског фронта с леве обале Дунава, из Румуније, и први делови Шездесет осмог корпуса III украјинског фронта с десне обале Тимока, из Бугарске, продрли су код Брзе Паланке, Штубика и Неготина. Због тога је 98. пук 1. немачке брдске дивизије предузео противнапад око Штубика у намери да их одбаци према Дунаву. Али, услед наилазак нових совјетских снага положај немачке брдске дивизије постајао је све тежи. Притисак Црвене армије и даноноћни напади Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије НОВЈ у позадини 1. брдске дивизије озбиљно су угрожавали немачке трупе.

Сарадња дивизија Четрнаестог корпуса НОВЈ са совјетским снагама, иако без заједничког операционог плана, била је редовна захваљујући најчешће добрим везама команданата на самом терену.

То је било од великог значаја за ток борби.

Због нове неочекиване активности Великоморавске групе четника код Петровца и Горњачке клисуре штаб Четрнаестог корпуса НОВЈ одлучио је крајем септембра да се цела Шеснаеста бригада Двадесет пете дивизије из Мајданпека што пре пребаци у Кучево, а Деветнаеста бригада, ради напада на исту Великоморавску групу из Кучева, упути према Петровцу. Осамнаеста бригада ове дивизије задр-

Сусрет са Црвеноармејцима, на граници

гкана је још око Рудне Главе ради напада на Немце у сарадњи са 109. совјетским пуком. У циљу заједничких акција са деловима Црвене армије, Двадесет трећа српска дивизија пребацила је тада Седму бригаду ка Сиколу, у Глоговицу и Јлуку, Девета бригада остала је на северним огранцима Црног врха, према Бору, а Четрнаеста бригада упућена је западно од Жагубице, на сам улаз у Горњачку клисуру.

Ове мере угрозиле су положај и повлачење Немаца.

Трећег октобра делови немачке борбене групе „Фишер“ кренули су били од Бора ка Рготини и Салашу ради повезивања фронта са 1. брдском дивизијом, која се померила ближе Дели-Јовану.

Девета бригада је зато истог дана пожурила да продре у Бор, сломила мањи непријатељски отпор и ослободила овај важни индустријски центар, запленивши неколико складишта ратног материјала и хране, 35 вагона артиљеријске и два вагона пушчане муниције. Бор, који је дотле већ послао у бригаде већину млађих људи, листом је на улицама дочекао ослободиоце. Читав један нови батаљон Девете бригаде формиран је у току првих 24 часа од преосталих борских радника.

О овом ослобођењу Бора штаб Девете бригаде, под бр. 32. од 4. октобра 1944, јавља, у најкраћем, штабу Двадесет треће дивизије:

„Управо смо добили извештај да је наш Трећи батаљон у 14 часова ушао у Бор, Брестовачку Бању и на Четврти километар. Око 15.30 час. стигла је у Бор и Црвена армија. Наши су поставили страже код свих магацина и обезбеђења у вароши и око ње. Официрима Црвене армије приређена је закуска у касини Борског рудника.“

Уочи ослобођења Народноослободилачки одбор и група активиста у Бору заседали су читаву ноћ. Ванредним мерама активиста радника и неких инжењера онемогућено је било веће разарање рудничких постројења, и експлозив који су Немци поставили у јаму уклоњен је. Највише је страдала централна машинска радионица и електрична централа. Радници Бора су из дотле забарикадираних кућа изашли на улице, којима су се неколико тренутака раније

повлачиле потучене колоне Немаца и петоколонаша. Борци Девете бригаде, који су први ушли у овај град рудара и напаћених логораша, били су сведоци изузетног одушевљења с којим су становници дочекали Народноослободилачку војску.

Шта се за то време дешавало у осталим подручјима?

На северу 113. совјетска дивизија извршила је тих дана јак притисак на Неготин, који је тврдоглаво бранио немачки 95. пук. Око Зајечара налазили су се посебни делови немачке дивизије, борбена група „Грот“. Ситуација се за Немце стално погоршавала, јер је Четрдесет пета српска дивизија, свакодневним нападима на друм од Књажевца према Нишу, пресекла комуникацију пуку за снабдевање немачке брдске дивизије. Стога је овај пук био приморан да се врати назад у Ниш. Тиме је 1. брдска дивизија била лишена редовног снабдевања, те јој је у току даљих борби материјал дотуран само ваздушним путем. Немачке снаге на простору Зајечар — Неготин — Штубик нашле су се сада у тако тешкој ситуацији, те им је заиста једини излаз био одсудна борба са надмоћнијим противником.

Јединице НОВЈ правовремено су уочиле неповољну ситуацију противника и зато су свом снашм прешле у напад. Из штаба Четрнаестог корпуса стигло је поводом тога 6. октобра наређење Двдесет трећој дивизији:

„Одмах са јединицама које ту имате пређите у одлучан напад на непријатеља, чврсто се повезујући са нашом Двдесет петом дивизијом. Напад извршите, пошто познајете ситуацију, на оном сектору на коме ће се најбоље испољити дејство наших јединица. Напомињемо још једном да је 1. немачка алпијска дивизија, која се још налази на овоме сектору, учествовала у свим борбама против нас у Петој офанзиви, на Пријеполу, итд. и зато не сме ниједан од њих извући главу...“

Истовремено извршавајући ова одлучна наређења из корпуса и дивизије, штаб Девете бригаде саопштава својим батаљонима следеће:

„Штаб Двдесет треће ударне дивизије доставља нам следећу наредбу: На простору Клокочевац — Ми-

лошева Кула — Црнајка — Танда (Јелениће о. — Глоговачке колибе) — Луке, те до Дубочана налази се група немачких јединица у јачини, по нашем мишљењу и по извесним обавештењима, од 10000—12000 војника. Ова група је посве деморалисана, врло слабо наоружана, узевши да је скоро сву своју моторизацију и све тешко наоружање уништила видећи да се са истим не може да пробије. На читавој просторији код Јеленићева до Дубочана изгледа да има свега 2—3 тешка бацача. Ова група лута час на север час на југ тражећи могућности да се пробије у било ком правцу. У току јучерашњег дана једна група Немаца (око 2000) покушала је ка Белој Реци, одакле је дејством јединица Седме бригаде и јединица 113. дивизије Црвене армије била повраћена натраг. У току јучерашњег дана једна група од око 1000 Немаца, лутајући преко Танде, изашла је до на Црни врх на коту 1135. Куда је даље пошла, није нам познато.

Непријатељска група на територији Клокочевац — Глоговица мора бити уништена. Сви услови за њено уништење су посве повољни, те је наша дужност да дамо све од себе, да дејствујемо ударнички, како нам није да не иријатељски војник не би умакао. Наша је дужност да се што више ангажујемо, како војни и политички руководиоци, тако и сваки борац, да бисмо што пре уништили непријатеља, који је у смртном страху, а да бисмо кренули на даље задатке који стоје пред нама..

Јединице НОВЈ биле су чврсто решене да се коначно обрачунају с Немцима.

Првих дана немачке снаге су се надале да ће, заједно са 7. СС дивизијом и наговештеним новим појачањима, још некако и одбранити источну Србију и тиме сачувати главну саобраћајну артерију Београд — Скопље. Међутим, ситуација се за окупатора нагло погоршавала, најпре у простору Неготина, а потом и око Зајечара.

Делови 113. совјетске дивизије потисли су 2. октобра 99. немачки пук ка Дели-Јовану и, продужавајући надирање према Салашу и Глоговици, ступили у везу са Седмом и

Деветом бригадом Двадесет треће српске дивизије. Сутрадан, 3. октобра, 223. совјетска дивизија продрла је с десне обале Тимока према Зајечару и Рготини и немачку борбену групу „Грот“, стационирану око Зајечара, одвојила од борбене групе „Фишер“ код Рготине. Тако су се немачке снаге у источној Србији нашле у три засебне групе: борбена група „Грот“ у простору Зајечара, борбена група „Фишер“ око села Рготине и главнина, 1. брдска дивизија и 1. и 2. пук „Бранденбург“, у пределу од Штубика ка Дели-Јовану.

Све те три групе тежиле су да се некако извуку према заиаду, јер им је из Београда, преко Пожаревца ка Кучеву и Мајданпеку, пошла у помоћ борбена група „Витман“.

Међутим, предстојала им је врло тешка борба.

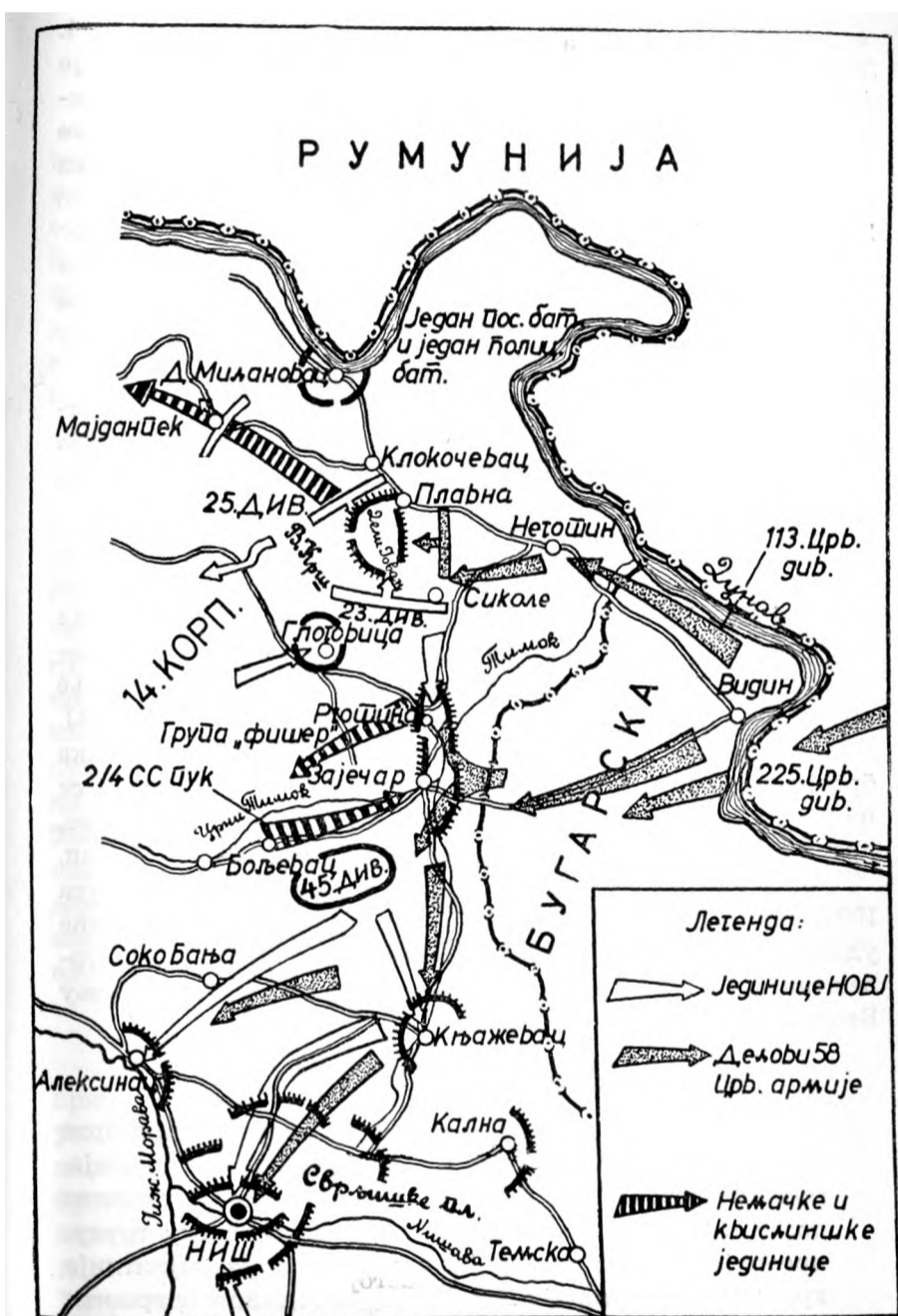
Совјетска 223. дивизија вршила је тих дана нарочито јак притисак на непријатеља близу Зајечара. Она је 5. октобра успела да ј одним делом снага приђе Рготини са северне стране, а другим делом и самом Зајечару. У напад на град кренула је са југозапада и Двадесета бригада Четрдесет пете српске дивизије. У току борби немачка група „Грот“ одбачена је прво у сам Зајечар, а група „Фишер“ западно од Рготине, у простор Бела Река — Слатина крај Бора који је већ био ослобођен.

Тешку ситуацију у Зајечару Немци су тада гтокушали да поправе нападом из Књажевца и Бољевца. Из Књажевца је нападао један батаљон 1. брдске дивизије са неколико тенкова, али га је Двадесет трећа бригада принудила да се уз осетне губитке врати у Књажевац. У исто време од Бољевца је кренуо 2. батаљон 14. пука 7. СС дивизије и уз подршку тенкова успео да се пробије у Зајечар и да тако, бар за кратко време, олакша стање ових немачких јединица.

Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије успела је да око Бољевца некако задржи 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије.

Седмог октобра 223. совјетска дивизија извршила је директан напад на Зајечар. Истовремено су делови Четрдесет пете српске дивизије напали 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије, који су, настојећи да се пробију у Зајечар, стигли већ до Лукова, односно Планинице.

Ноћу између 7. и 8. октобра коначно је ослобођен Зајечар, а Немци у њему потпуно разбијени.

Операције у Источној Србији у првој половини октобра 1944. године

Уништени су том приликом 2. батаљон 14. пука и 4. дивизион злогласне 7. СС дивизије „Принц Еуген“, која је толико харала по читавој Југославији. Мање групе и одељења извиђачког батаљона и допунског батаљона 1. брдске дивизије успели су, уз велике губитке, да се пробију из обруча у рејон Планиница — Бољевац, где их је прихватио 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије. Борбена група „Фишер“ извукла се за то време из простора Бора и у даљем одступању код Бољевца састала се са борбеном групом „Грот“ и 3. батаљоном 14. пука СС дивизије на положају Илино — Бољевац — Валакоње.

Овим успесима снага НОВЈ и совјетских јединица затворени су сви путеви према Параћину и Нишу, а главнина 7. немачке СС дивизије у рејону Ниша била је изолована и врло угрожена.

Заузимањем Зајечара омогућен је био и напад јачих делова 223. совјетске дивизије против немачке 1. брдске дивизије на јужним огранцима Дели-Јована и 1. и 2. пука „Бранденбург“. Ове немачке јединице, очекујући наговештену помоћ борбене групе „Витман“, пружале су и даље врло јак отпор 113. совјетској дивизији, и дивизијама НОВЈ. Под притиском надмоћнијих снага Црвене армије, немачка брдска дивизија и пукови „Бранденбург“ тежили су да се на сваки начин што пре повуку ка доњем току Мораве, правцем Рудна Глава — Мајданпек — Кучево — Пожаревац.

Поводом ове нове ситуације штаб Четрнаестог корпуса НОВЈ обавештава 9. октобра 1944. штаб Двадесет треће ударне дивизије о важности улоге ове дивизије, наговештавајући том приликом њену улогу у ослобођењу Београда:

„Ситуација је следећа: Црвена армија надире брзо ка Београду. Наш корпус, у првом реду ваша дивизија, мора учествовати у бици за Београд. Стога, уколико досад нисте уништили одређену непријатељску групу, преоријентинште на њу 25. дивизију а ви најхитније крените на просторИју Бор —¹ Кривељ, где ћете извршити реорганизацију јединице. У ту сврху послаћемо у састав ваше дивизије 3000 новопридошлих бораца из

Крајине с оружјем. Оружје већ стиже у Неготин, а одавде ћемо га камионима транспортовати за Бор.“

Поред отпора деловима Црвене армије који су стално напредовали, немачке снаге морале су у својој позадини у жестокој борби против Двдесет треће и Двдесет пете српске дивизије да тешком муком крче себи пут ка западу. Вођене су зато и врло оштре борбе код Клокочевца и Милошеве Куле против Шеснаесте и Осамнаесте бригаде Двдесет пете српске дивизије и 109. пука 113. совјетске дивизије, а на падинама Великог и Малог крша против Девете и Седме бригаде Двдесет треће српске дивизије.

Све до 9. октобра Немци нису успевали да прокрче пут на Мајданпеку.

Међутим, пошто им очекивана појачања нису стизала, а на левом крилу немачка борбена група „Фишер“ већ је одступила ка Параћину, и Зајечар пао, командант 1. немачке брдске дивизије потпуно се концентрисао на пробој. Он је зато тих дана упутио специјалну моторизовану борбену групу „Остервиц“ ка Кучеву са задатком да по сваку цену пробије обруч и да у продору преко Петровца и Свилајнца изиђе на Мораву. Главнина немачке брдске дивизије, 1. и 2. пук „Бранденбург“ и друге растурене немачке јединице добили су исти задатак: да се повлаче ка Морави иза борбене групе „Остервиц“, остављајући само осигуравајуће делове ради заштите од Двдесет пете српске и 113. совјетске дивизије. Ове немачке јединице пробиле су најзад 9. октобра код Рудне Главе положаје Шеснаесте бригаде и продужиле одступање ка Кучеву.

Осигурани јаким побочницама, Немци су се полако приближавали Морави. Борећи се код села Влаоле против узастопних напада Девете и Седме бригаде Двдесет треће дивизије, а на падинама Букове главе против Осамнаесте бригаде Двдесет пете дивизије и 109. пука 113. совјетске дивизије, јаке немачке снаге успеле су најзад да се извуку до Кучева. Међутим, важан правац Бор — Жагубица — Петровац — Плана Немци нису могли довољно заштитити. Тим путем кренула је сада 5. совјетска самостална мото-стрељачка бригада, а за њом и цео 68. стрељачки корпус.

Десетог октобра 5. мотострељачка бригада прешла је Мораву код Велике Плане. У рејону Петровца избио је ускоро и 4. совјетски механизовани корпус, а убрзо потом и цела Двадесет трећа српска дивизија НОВЈ.

То је било од великог значаја за даљи ток операција.

У исто време, гонећи нешто јужније разбијене делове борбене групе „Фишер“ и 14. пука 7. СС дивизије, делови Четрдесет пете српске и 223. совјетске дивизије ушли су 9. октобра у Бољевац. Они су до 12. октобра такође избили на Мораву код села Шавца. У току ове акције упућене су биле у правцу Књажевца две колоне у јачини једног батаљона из 223. совјетске дивизије: једна из Зајечара долином Белог Тимока, а друга од Бољевца преко Бучја. Овим колонама придружили су се и делови Двадесет треће ерпске бригаде, тако да су сви заједно избили на прилазе Књажеваца и 10. октобра у 5.30 часова напали град. Око 18 часова савладали су и последњи отпор Немаца.

О томе штаб Двадесет треће бригаде Четрдесет пете дивизије јавља 10. октобра:

„Наш Први батаљон, који се налазио на простору Глоговац — Саставци — Васиљ, извршио је заједно са Црвеном армијом напад на Књажевац. Борба је почела између 9. и 10. октобра 1944. у 4 ч. ноћу. Батаљон је одиграо важну улогу у заузимању вароши и први је продирао у уличним борбама. Побео је око 200 непријатељских војника, запленио 100 пушака, 5 пушкомитраљеза и доста ратне спреме. У саставу са Црвеном армијом запленио је око 100 камиона, које је узела Црвена армија..

Још док су трајале борбе за Књажевац, маса сељака из околних села, нарочито омладина, пошла је према граду, носећи богате поклоне ослободиоцима. Омладина из Грезне, Глоговца, Балановца, Булиновца и Васиља, са музиком и трансларентима, у свечаним оделима, кретала се према граду с песмом. Посадни батаљон тек формиране Команде места у Кожељу такође је учествовао у борби за ослобођење вароши.

Сада је највећи део источне Србије био већ готово савим ослобођен.

За то време, поред јединица упућених на Књажевац, кренуо је такође и један батаљон из 223. совјетске дивизије од Бољевца преко Сокобање у лавцу Алексинца. Код села Вакуфа батаљону се 10. октобра придружила и Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије. Ове јединице одмах су заједнички напале и ослободиле Алексинац.

Био је то трећи продор са истока ка овој важној саобраћајници са југа. Немачким снагама у рејону Ниша сасвим је пресечена одступница ка северу.

Штаб немачке команде „Милер“, који је руководио свим операцијама на истоку Србије, изгубио је од 13. октобра везу са претпостављеним штабом „Армијске групе Фелбер“ и контролу над својим тако растуреним јединицама све од Ниша до Смедерева. Он је у ствари тако престао и да постоји. ■*/

Прва немачка брдска дивизија имала је сада нов задатак: да на левој обали Мораве брани одсек између Плана и Смедерева. Али пошто су правац преко Петровца већ биле пресекле трупе Црвене армије, 98. и 99. немачки пук били су принуђени да се повлаче ка северу. У таквим околностима 1. брдска дивизија успоставила је 13. октобра везу код села Раброва са борбеном групом „Витман“, која је са запада кренула да прихвати 1. брдску дивизију, али како је тада одбрана леве обале Мораве већ била некорисна, овим немачким снагама није преостало ништа друго него да ужурбано продуже повлачење преко Пожаревца ка Београду.

Непријатељ је на тај начин у источној Србији коначно изгубио подручје које му је у оперативном погледу било неопходно за опстанак у Србији. Разбијањем немачких онага на овој територији потпуно је угрожена и немачка одбрана око Ниша, а избијањем трупа Црвене армије у предео Велике Плана Немцима је био потпуно пресечен правац повлачења из Грчке долином Мораве.

После коначног ослобођења источне Србије цео Четрнаести корпус НОВЈ кренуо је ка Београду. Пре тога Четрдесет пета дивизија учествовала је у борбама за ослобођење Ниша.

У новим борбама које су предстојале посебну је улогу

добила Двадесет трећа српска ударна дивизија. По завршеним операцијама за ослобођење Бора и уништавања разбијених немачких јединица око Великог крша, Стола и Дели-Јована дивизија је по изричитом наређењу Врховног штаба кренула 12. октобра на дугачки марш правцем Бор — Жагубица — Петровац ради учествовања у операцијама за ослобођење Београда, према коме су са свих страна већ надирале дивизије НОВЈ. Ишло се усиљеним маршем упоредо са деловима моторизованог корпуса генерала Жданова и другим совјетским јединицама. Марш је био отежан, јер су путеви били закрчени масом тенкова, моторизованих топова, аутомобила и других возила Црвене армије.

Све је то по киши и блату журило према Београду. У операцијски дневник Седме бригаде унет је за 12. октобар 1944. последњи документ из овога периода:

„Покрет: Оштрељ — Бор — Крст — Жагубица (55 км 1500 надм. висине) усиљеним маршем по сталној хладној киши и магли, боси, гладни и уморни, како људи тако и стока, помешани са колонама Црвене армије, од пешака, аутомобила, топова, тенкова, коморе...“

Фронт је одмицао ка западу.

Велики број политичких руководиоца из Девете бригаде био је тих дана повучен на разне одговорне дужности на ослобођеној територији Тимочке крајине, а нови борци преплавили су све батаљоне дивизије. Уз пут, за време напорног марша, морало се све то сређивати. После три-четири дана непрестаног покрета јединице су најзад стигле у близину Београда и одмах ушле у нову врло значајну борбу.

Од 17. до 19. октобра дивизија је учествовала у разбијању 1. брдске и 117. немачке дивизије у рејону Гроцка — Врчин — Болеч — Авала, дакле, јединица које су узалудно покушавале да уђу у Београд, а после се преоријентисале на пробој према Обреновцу. Удео Двадесет треће дивизије у овој бици и њен борбени морал били су на великој висини. За успешно извршен задатак приликом уништавања

ових двеју немачких дивизија Врховни командант маршал Јосип Броз Тито одао је највеће признање које су борци ове ударне дивизије икада добили. Он је непосредно после борби за град упутио следећу захвалност и Двадесет трећој српској ударној дивизији НОВЈ:

„Изражавам своје признање борцима и командном саставу Двадесет треће ударне дивизије на челу са командантом потпуковником Миладином Ивановићем ;;а одлучно и успешно садејство с јединицама Црвене армије при уништењу 1. брдске и 117. немачке дивизије.

Својом одлучношћу и храброшћу, какву сте показали у последњим бојевима код Болеча, наставите уништавати окупатора и не дозволите му да изнесе жив главу из наше напаћене земље.

Нека је слава палим херојима у борби против фашистичких окупатора!

Врховни командант НОВ и ПОЈ
Маршал Југославије
Тито, с. р.“

То је била круна успеха и војног признања борцима из источне Србије, који су упорном и непрекидном оружаном борбом у току ратних година, уз много напора, одрицања, пораза и победа, створили батаљоне и неколико бригада Народноослободилачке војске.

После губитка ових својих двеју дивизија Немци су брзо напустили Београд, а Двадесет трећа дивизија НОВЈ је 27. октобра стигла у Крагујевац, где је у њен састав ушла и Прва југословенска бригада формирана у Совјетском Савезу (такозвана „Меоићева бригада“). Од Крагујевца па надаље борбени путеви Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије били су углавном слични: борбе око Чачна, операције у источној и оредњој Босни, потискивање и ликвидација окупаторских и издајничких снага на Уни, око Загреба и Самобора, па све до коначног слома непријатељског отпора у нашој земљи под ударцима Прве, Друге, Треће и Четврте армије Народноослободилачке војске Југославије и победе савезника на свим фронтovima.

ПРЕД НОВИМ ЗАДАЦИМА

Половином октобра 1944, понгто су и последње непријатељске групације напустиле Тимочку крајину, повлачећи се према западу, на овој ослобођеној територији остале су само војно-позадинске јединице и органи.¹⁾ Пред партијском организацијом сада је стајао нов задатак: мобилизација свих људских и материјалних снага за коначну победу над непријатељем.

Упоредо је требало организовати редован живот у многим, тек ослобођеним селима, рудницима и градовима. И то у време када је рат у нашој земљи и у свету још увелико трајао.

Образовање органа нове, народне власти у свим местима где они још нису постојали представљало је сада најреволуционарнији акт **успешне** оружане борбе, која је од првих устаничких дана 1941. године истицала идеје националног ослобођења и бољег живота радног човека. Носиоци изградње тог новог друштвеног уређења могли су бити само народноослободилачки одбори, чија је улога проверена у току тешких ратних година. Известан број тих органа нове, народне власти деловао је и овде за време целог рата, многи су **образовани** у **периоду** од **јуна** до октобра 1944, али **Еећину** је ипак тек сада требало стварати.

Поред раније основаних среских народноослободилачких одбора за тимочки (25. септембра) и заглавски сргз (2. октобра), и остали срезови у округу добили су у току октобра своје највише органе власти.

Ранији Иницијативни окружни народноослободилачки

¹⁾ Команда места у Зајечару издала је 10. X 1944. карактеристичан „Проглас“: „Укидају се све државне установе, све војне установе бившег режима, општине, пореске управе итд. По успостави нове народне власти надлештва која су потребна биће поново успостављена... Позивају се сви грађани из града и околине да успоставе нормалан живот пословања и свакоме се гарантује пуна грађанска слобода личности и имовине... Лична обрачунавања забрањена су и до успоставе народног суда судиће војни суд по свим кривицама ... Самовласно прибављање задовољења и обрачуна повлачи собом најстрожију казну. Сви власници радњи дужни су да своје радње отворе... Скривање трговачке робе у циљу набијања цене, шпекулације и уцене грађана повлаче конфискацију исте, а власник радње ставља се под војни суд...“

одбор прерастао је у половини октобра 1944. у највиши орган народне власти у округу. Уз председника, потпредседника и секретара (Војислав Јеленковић, Живан Васиљевић и Јанко Симеонових), одређени су и повереници који су руководили секторима трговине, финансија, унутрашњих послова, привреде, здравља, просвете и рударства. По градовима и селима изабрани су свуда локални органи власти, обично на скуповима свих одраслих становника једног места. О томе ко заслужује да буде народни одборник јовно ое расправљало. У „Упутствима“ која је у септембру 1944. издао НОО тимочког среза о особинама народног одборника стоји поред осталог и следеће:

„Позадина, као и фронт, захтевају људе који су увек спремни да учине све напоре и поднесу све жртве за ствар ослобођења. Поштење је оно без чега се не може ни замислити члан Одбора. У њега су управљене све очи, људи гледају на то шта он ради, а не шта говори. Скромност је оно што најбоље краси човека. Нека се одборник не поноси тиме што је он нека власт. Однос према народу мора бити увек топао, другарски, пријатељски и у свему тактичан. Приватан живот члана одбора нека у свему служи за углед. Коцка, псовка, пијанчење, нерад, парничење, свађа у породици, напуштеност имања и куће и друго, све су то лоши примери. Објективност је услов за рад и стицање поверења. Одборник не сме дозволити да га други опомињу, да се на њега чека, да послове одуговлачи, да одаје пословне тајне, већ хитно и савесно да ради. Иницијатива треба да постоји код сваког члана одбора, то значи: не радити само оно што се наређује, већ сам размишљати о свему, предвидети, давати корисне предлоге одбору ..

Првој Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије, одржаној 9. новембра 1944. у Београду, присуствовало је и 20 делегата из зајечарског округа. Том приликом је сваки срез из Тимочке крајине добио свог представника у изабраној Привременој скупштини Србије. Тиме је завршена ова фаза изградње и повезивања свих органа народноослободилачке власти у зајечарском округу.

Основни задатак чијем су извршењу сада пришли народноослободилачки одбори и војно-позадински органи био је мобилизација мушкараца од 20 до 40 година у јединице Народноослободилачке војске, које су водиле огорчене борбе са окупатором и домаћим издајницима на још неколико фронта, од којих су највећи били они у Срему и Босни. Сва подршка била је дата војним командама места и два команда подручја, у Зајечару и Неготину. Позивајући народ у одлучан, последњи обрачун са окупаторским трупима, Иницијативни окружни народноослободилачки одбор је у прогласу од 24. септембра 1944. истицао: „ ... Пођимо сви у редове наше херојске Народноослободилачке војске! Пођимо сви у последњи бој за ослобођење наше напаћене домовине под заставом нашег херојског команданта маршала Тита! Дајмо све за нашу Народноослободилачку војску Југославије и изградњу демократске Србије у слободној Демократској Федеративној Југославији...”

У току само неколико последњих дана октобра 1944. мобилизација је врло ефикасно спроведена, и хиљаде нових бораца попунили су редове бригаде НОВЈ на свим главним фронтима.

Од неких војних обвезника формиране су при командама места радне јединице, које су своје прве акције вршиле на комуникацијама од особитог значаја за војне транспорте. Брзина којом је извршена мобилизација људи за фронт била је доказ више привржености најширих маса народа овога краја народноослободилачкој борби, којом је руководила Комунистичка партија Југославије. Сви они који до тог часа нису били ушли у редове народне војске сада су пожурили да се одазову мобилизацији. Групе нових бораца исираћене су са песмом на фронтове. На ослобођеној територији остало је претежно неборачко становништво, радници неопходни у рудницама и мали број политичких активиста, одборника, и неколико посадних батаљона при командама места.

Слободан живот на тој, у току борби растројеној територији текао је првих дана у великој економској оскудици, с разрушеним постројењима, с дезорганизованим снабдевањем и саобраћајем.¹⁾

Школе и болнице биле су пуне рањеника, комуналне службе једва су функционисале, ваљало је у свему кренути из почетка. Најтеже је било са исхраном становништва у градовима, рудницама и оним деловима округа који су били пасивни. У рату су осиромашена и она села која су иначе економски боље стајала. Није било залиха жита, кукуруза, шећера, меса, масти. Текстил је представљао велику реткост, петролеј за осветљење мало је ко имао, електричне централе нису радиле. Приватни трговци, шпекуланти, навикнути за време рата на „црну берзу“, нису никако могли бити снабдевачи у новим приликама. Иако је већину затечене одеће, обуће и намирница требало упућивати на фронт, органи власти су одмах предузели сложену организацију снабдевања становништва у условима велике несташнице. У селима је то чињено махом преко земљорадничких задруга, које су свуда реорганизоване, а по градовима преко магацина и новоотворених трговина.

Приватна предузећа стављена су под „секвестар“.

Саобраћај на овој ослобођеној територији био је првих дана потпуно замро. Железничке пруге од Ниша до Неготина и од Зајечара ка Параћину биле су разорене у току последњег продора дивизија НОВЈ, а већина мостова лежала је на дну речних корита. Пут Дунавом је онемогућен, мине су пловиле реком, штрчали су костури погопљевих бродова а пловни канал у Сипцу био је потпуно закрчен. Једино су још друмови били донекле проходни. После месец дана надљудских напора органа власти и саобраћајних радника, прорадила је половином новембра 1944. железничка пруга према Параћину, а као возни парк претежно су послужили вагони и локомотиве сачувани у Бору.

Рушевине по рудницама, у насељима, на улицама гра-

1) Народноослободилачки одбор у Зајечару својим актом од 17. октобра 1944, упућеном грађанству Зајечара, поред осталог наводи:

„ ... Да би Народноослободилачки одбор Зајечара могао што брже и са што више успеха приступити нормализовању прилика и лечењу тешког стања које је непријатељ оставио иза себе... неопходно је да се сви грађани Зајечара несебично и пожртвовано одазову грађанској и социјалној дужности... Све приватне ствари, ма на који начин се до њих дошло, морају се безусловно вратити власницима, а ако се не знају власници, онда се имају предати или пријавити Народноослободилачком одбору у року од 8 дана ... Ниједан кућевласник односно станодавац не може истерати из свог стана односно куће свог кираџију, нити му стан отказати сам, него то може учинити само преко овог Одбора у изузетно оправданом случају..

дова, спаљени домови видели су се на сваком кораку.

Радни батаљони при војним командама места и омладинске чете први су прегнули да уклоне ратну пустош. У Зајечару су омладинске радне групе целу јесен и зиму даноноћно дежурале приликом истовара и утовара робе на железничкој станици. У Прахову, код Неготина, организовали су ти још нејаки младићи и девојке истовар намирница из потонулих немачких шлепова, а у Бору је омладина раокривала рушевине централне машинске радионице.

По оелима су омладинци и омладинке обрађивали имања бораца који су отишли на фронт и тако успешно подржавали акцију народне власти да се „свако парче пољопривредног земљишта заоеје“¹⁾).

Омладинске бригаде из шест округа Србије изградиле су од јануара до априла 1945. према Црном врху код Бора, уз помоћ локалних органа власти и борског предузећа, двадесет километара пруге, све до великих залиха огревног дрвета затрианог у снегу, које је потом утоварено и послато болницама и грађанима у опустошени Београд. У овој првој радној акцији омладине Србије, међу 1600 омладинаца, било је око 300 бригадиста из Томока и Крајине.

¹⁾ У чланку објављеном у листу „Реч народа“, бр. 6 од 4. марта 1945, под насловом „Не дозволимо да иједно парче земљишта остане незасејано“, каже се: Да би се овогодишња сетва успешно извршила и војсци и народу обезбедио хлеб, потребно је отпочети праву битку за успешно извођење пролетње сетве. Народноослободилачки одбор предузео је све мере и спровео организацију... Пољопривредници једног рејона радиће посао заједнички. Они ће вршити сетву земљишта по комплексима не задржавајући се само на својим њивама, већ ће заједнички обрађивати све њиве у том комплексу... Не смеју њиве оних породица које су услед рата остале без радне стоке да остану незасејане. Земљорадници су дужни да и те њиве обраде, с тим да добију за орање и сетву један део приноса. Исто тако морају бити обрађене њиве оних породица чији су храниоци изгинули или се налазе на фронту... Народноослободилачки одбори треба да приступе хитно парцелисању и додељивању напуштене земље радним батаљонима и бригадама на обрађивање. Свака фабрика и предузеће, свака установа и школа треба да узме на себе обавезу да обради и засади своју башту... Треба приступити стварању тзв. „партизанских њива“, које ће обрађивати антифашистичке организације и сав принос од тога ићи ће за Народноослободилачку војску. Такве њиве стварати од напуштених земљишта својине општинских, сеоских и градских одбора. Сељаци уколико сами не могу да обраде све своје земљиште, и не могу да га даду у наполицу, треба да уступају земљиште за „партизанске њиве“, које ће се обрађивати помоћу радних чета и радних батаљона ...“

Најкрупнији задаци стајали су пред народнослободилачким одборима у области рударства. Производња у руднику бакра у Бору и рудницима угља била је обустављена, у замрзла окна продирала је вода. Требало је, тако рећи, голим рукама обновити обрушене хоризонте, довести најнеопходнију електричну енергију из термоелектрана и даљих електричних централа, пустити у погон миниране и зарђале рударске машине. Немци су из Борског рудника однели са собом делове термоелектране. Они су нађени, закопани, у близини Злота, и термичка централа је у току новембра већ почела давати прву енергију. У појединим погонима рудника постављени су тих дана најоданији радници за поверенике — радничке управнике. Осујеђен је илузоран покушај некадашњих власника, Француза, да по ослобођењу формирају неку своју „управу“.

Рудари су остајали у „шихтама" и по 20 часова. Захваљујући самопрегорном раду свих трудбеника, изливане су већ у 1945. години прве тоне бакра из оштећеног рудника.

У рудницима угља Боговини, Ргњу, Вини, Подвису и Српском Балкану, где су средства за обнову била незнатна, требало је такође уложити велике напоре. Крајем 1944. године почели су у свим правцима транспорти угља и из ових рудника. Мајданпек је прорадио убрзо по ослобођењу.

Велик посао стајао је пред народнослободилачким одборима и у погледу организовања школске наставе, која је у годинама рата била често повремена и непотпуна. Требало је окупити наставнике и школску децу, обезбедити основне материјалне услове за наставу.¹⁾ Још теже је било са радом болница и других здравствених установа. Болести и епидемије, као последице рата, увелико су харале, број лекара се знатно смањило, није било лекова, болнички

¹⁾ Зграда основне школе у Зајечару изгорела је приликом борби, али то није сметало учитељима да врло брзо прикупе школску децу и отпочну с наставом. Наставу су вршили у приватним зградама, а неки учитељи претворили су и своје домове у учионице. Наставници гимназије су заједно са школском децом крчили учионице, рибали патосе, брисали и намештали прозоре, уносили клупе и школски намештај. На територији округа су крајем јануара 1945. прорадиле четири гимназије и једна учитељска школа, са укупно 2935 ученика. Отворено је 215 основних школа са 499 одељења, која је похађало 17709 ђака.

инвентар је готово уништен. А уз све то и број рањеника са фронтова стално се повећавао.

У све те нове послове, од привреде до просвете, комунисти су уносили исти елан који је прожимао партизанске јединице у оружаном борби за ослобођење; они су окупљали на извршењу нових задатака стотине и хиљаде родољуба, преносили на њих одушевљење у раду, васпитавали их, и сами стицали нова искуства у раду.

У тадашњу бригу народноослободилачких органа спадала је и акција против групица одметника — четника, којих је првих јесењих дана 1944. године било још две-три стотине. У овоме су се, уз народну милицију, као извршни орган власти, нарочито ангажовале јединице корпуса Народне одбране — КНОЈ-а, и Одељење за заштиту народа — ОЗН-а. Захваљујући свестраној подршци народа, одметништво у овом крају није било дугог века, четници ни у једном часу нису представљали неку сметњу у раду народне власти и њихов се број за неколико месеци смањио на свега две-три десетине махом усамљених, потпуно деморалисаних појединаца.

Народни суд имао је тих дана пуне руке посла у расправама против похватаних народних непријатеља, у присуству великог броја људи, који су испуњавали све суднице. У изводима из неких осуда изречених народним непријатељима пред Војним судом при Команди зајечарског подручја (углавном у последњим ратним месецима) стоје, поред осталог, и овакве забелешке о пресудама:

„ ... Тодор В. Торлаковић ... што је као активан припадник организације ДМ у лето 1944. године заједно са једном „црном тројком“ извео из куће обућара Жику Крстића из Зајечара, који је касније у Леновцу убијен ... — на смрт стрељањем.

Милутин Ж. Првуловић из Бучја... што је из обести тукао и злостављао миран и поштен свет, а јула 1944. као целат организације ДМ са још неколико њих убио камом Бору Младеновића из Бучја... — на казну смрти стрељањем.

Вранешевић Драгољуб, бивши жандармеријски наредник... што је за време целе окупације припадао

непријатељским оружаним формацијама и као функционер ДМ организације издавао наређења за више клања и стрељања. Тако су заклани: (следи листа са око 50 имена) ... — на казну смрти стрељањем.“

Затим следе осуде онима који су помагали окупатору, као, на пример:

„Коста К. Мирчић-Калчић, из Великог Извора . . . за разна дела почињена у свој ству председника општине у Великом Извору за време окупације — реквизиција, прогањање симпатизера НОП-а и др. ... — на 10 година.

Небојша Рајковић из Ниша ... што је као заступник војводе Косте Пећанца, одреда борског, насилно вршио мобилизацију људи за борбу против партизана, лично командовао операцијама код Мајданпека, Сикола и Кренте ... — на 10 година тешког принудног рада.

Илија Радовановић из Слатине. . . што је као припадник Пилетићевог корпуса ДМ са оружјем приводио девојчице од 12, 14 и 16 година и садистички их мучио ... — на казну смрти стрељањем . . .“

Народни суд није могао оставити некажњене толике злочине учињене према народу у току тешких година рата. „Ратни добитници“, они који су се обогатили шпекулацијама на рачун народне несреће, такође су одговарали пред народом.

Тако је првих месеци у тек ослобођеној Тимочкој крајини текао живот у свестраним напорима народне власти да, док још трају борбе на фронту, обезбеди становницима овог краја нормалан живот поеле тешких година рата и окупације.

Поред мобилизације свих снага за фронт и помоћи органима власти да нормализују живот, главна активност партијске организације била је сада усмерена на политички рад, на стално идејно васпитање и окупљање најширих народних маса у данима ових одлучних збивања. Ти преображаји управо су добијали свој завршни облик, и био је

неопходан велик напор Партије да би се људи редовно обавештавали о догађајима у земљи и свету и да би се непосредно ангажовали у остваривању текућих задатака револуције.

Партијска организација у округу, уз непосредну помоћ Централног комитета Комунистичке партије Србије, покренула је ове комунисте, као и велик број чланова масовних организација, које су окупљале већину народа. То је био једини пут који је омогућавао успех. Рад су знатно олакшавали велик углед и поверење што су их у народу уживали Партија и борци који су бескомпромисно три и по године ратовали против окупатора и издајника. озбиљан напор усмерен је био на јачање организација Комунистичке партије, на стварање партијских ћелија у свим селима и местима, на постављање и нову организацију средњих комитета и Окружног комитета Партије. На окружној партијској конференцији у Зајечару, у децембру 1944, којој је у име ПК Партије присуствовао Мома Марковић, исти делегат који је у јуну 1941. пренео одлуку о дизању оружаног устанка, анализирани су услови у којима сада делује партијска организација на потпуно ослобођеној територији и постављени су даљи непосредни задаци.

Конференцији су присуствовали сви чланови Партије (око 200). Било је речи о развоју партијских и масовних организација, о раду органа народне власти, о помоћи фронтovima, о текућим политичким задацима. У томе часу основно је било створити већу партијску организацију, водећи при томе рачуна ко је достојан да буде члан Комунистичке партије Југославије. Најпре су се почеле проширивати партијске ћелије у рударским центрима, затим у градовима, а нарочито у селима која су у рату била блиско везана за народноослободилачку борбу. Упоредо су одржавани вишедневни партијски и скојевски курсеви, који су знатно допринели идејном образовању млађих комуниста.

До краја рата број чланова КП у округу порастао је на око 300.

Основни политички задатак Партије био је окупљање најширих народних маса у Јединствени народноослободилачки фронт Србије, део опште југословенске масовне политичке организације, која је и у току ратних година мо-

билисала све родољубиве снаге у оружану борбу против народних непријатеља. Сада су задаци били измењени: све више су у први план долазили послови око обнове земље и функционисања власти, политичко објашњавање револуционарних промена у новој држави и актуелних спољно-политичких односа у свету. Непосредан политички задатак био је и отклањање остатака четничког утицаја, нарочито у оним крајевима округа где је политички рад Партије и у току рата био слабији и где су оружане формације четника дуже вршиле притисак на народ.

Једна од нарочито успешних манифестација политичког јединства маса био је велики збор народа из читаве Тимочке крајине који је одржан у јануару 1945. у Зајечару у знак протеста због издајничког држања краља Петра према народноослободилачкој борби. На овом, по броју и једнодушности учесника, импозантном скупу смењивали су се на трибини радници, сељаци, жене и омладина, активисти КПЈ и неки представници предратних политичких партија, сви јединствени у осуди монархије и читавог система везаног за њу. Слични митинзи одржани су и у среским центрима у целом округу.

Одбори Народноослободилачког фронта изабрани су у свим местима до краја 1944. године. У Округни одбор ЈНОФ-а ушли су, поред чланова ОК Партије и других истакнутих политичких радника, и неки бивши политичари из грађанских партија који се нису компромитовали сарадњом са окупатором.

Од ослобођења овог краја па до маја 1945. одбори Фронта пружили су велику помоћ народноослободилачким одборима у прикупљању прилога за НОВЈ, за рањенике у болницама¹⁾, у спровођењу добровољних локалних акција

^{*)} У прогласу Акционог одбора за хитну помоћ рањеницима и болницама од 10. фебруара 1945, поред осталог, стоји: Наша прва дужност... у овим данима је брига за наше рањенике. Позадина мора дочекати своје рањене борце и дати све за њих. Ниједна жртва не сме бити сувише велика кад су у питању они, наши најмилији. Рањеници морају имати удобне постеље, довољно рубља, топла одела, покривача, чарапа и свега осталог што је потребно. Њихове ране брже ће зарастати, а они на фронту боље ће тући непријатеља ако рањеним борцима пружимо све што је неопходно... Свако треба да одвоји од себе за рањене борце. Ми морамо уложити све да наши рањеници што пре оздраве. Ми можемо да останемо и без довољно покривача, веша, чарапа, одеће, али наши рањеници не...

— оправка путева, мостова, школа, обнова рудника. Јединство народа у позадини и борада на фронту огледало се и у многобројним делегацијама које су из позадине одлазиле на фронт да обиђу борце у првим борбеним линијама и болнице у којима су лежали рањеници. Само организација Антифашистичког фронта жена однела је борцима на фронт велике количине одеће. Жене из овог краја показивале су исту пожртвованост као и у данима оружане борбе. Антифашистички фронт жена окупио је највећи број жена у градовима и селима и био је снажна подршка Фронту у свим његовим акцијама.

Значајан је био допринос ЈНОФ-а и у објашњавању привредних и других мера народне власти у циљу мобилизације свих снага и средстава ради победоносног окончања рата, у сакупљању помоћи за настрадале и пасивне крајеве и за непроизвођачко становништво. Политички скупови, саветовања и конференције Фронта окупљали су већину људи, и све је више расла иницијатива ослобођеног народа, широко подстицана још од 1941. године.

У целом политичком и агитационо-пропагандном раду важну улогу одиграли су лист Фронта „Реч народа“, омладински лист „Јединство“, повремени лист на влашком језику „Ворба ностра“ и локална Радио-станица у Зајечару.

Савез комунистичке омладине Југославије — СКОЈ, такође је у новим условима рада свестрано развио своју делатност.

Упоредо са стварањем и јачањем комитета и актива СКОЈ-а и повећањем броја чланова организације, стваран је и прошириван Уједињени савез антифашистичке омладине Србије — УСАОС, са окружним, средњим и месним одборима. Поред политичке активности у оквиру ЈНОФ-а и помоћи народној власти у предузимању разних мера — од подршке војним фронтовима, обнови и функционисању привредног живота до рада курсева за аналфабете — омладинска организација је окупила готово сву омладину преко разних видова културно-просветног и забавног живота. Омладински домови ницали су у сваком месту и постајали жаришта политичког и културног животога омладине.

Организација најмлађих, пионири, прихватила је убрзо сву децу, обезбедила исхрану и одевање сиромашнијих, могла у организовању игре, забаве и правилног васпитања дечака и девојчица којима су године рата омеле срећно детињство.

Одушевљење с којим су младићи и девојке овога краја учествовали у свим акцијама за обнову и изградњу били су равни самопрегору бораца-омладинаца из партизанских одреда, равни елану којим је омладина читаве земље подржавала политку Комунистичке партије. Омладинци који нису отишли са јединицама НОВЈ на фронт и огромна већина омладинки били су ударна снага Партије у многим акцијама. Ванредан радни и револуционарни занос и расположење омладине давали су тон и многим политичким акцијама Фронта. У том периоду васпитавани су многи будући активисти Партије, власти и масовних организација.

На Други конгрес Антифашистичке омладине Србије, одржан у половини новембра у Београду, отишло је неколико десетина делегата и из зајечарског округа.

У почетку 1945. године, непосредно после Земаљског конгреса синдиката, у округу се почела стварати и синдикална организација. Радници, који су у периоду пред рат, и доцније, представљали главно упориште Партије, били су и по ослобођењу ослонац за све нове акције партијске и фронтовске организације. Стварање синдиката још више је допринело мобилизацији радника за обнову рудника и других мањих предузећа која су у ратним годинама обуставила производњу или је знатно смањила. Даномоћни предан ударнички рад рудара и других радника био је од пресудне важности за почетак производње.

Прослава Првог маја 1945. године, првог радничког празника у слободи, била је смотра не само опште подршке радничке класе власти радног народа већ и резултата и успеха синдиката.

До 15. маја, Дана победе, у овом делу Србије почео је већ увелико да функционише цео систем народноослободилачке власти и политичких организација, био је у пуном јеку стваралачки рад на обнови земље.

Окружно партијско саветовање одржано 24. и 25. маја 1945. у Зајечару, у присуству члана ЦК КПЈ Добривоја Радосављевића — организатора три партизанска одреда у источној Србији у 1941. години — могло је у својим закључцима да констатује победу и велике успехе Партије у току рата и у овоме крају наше земље и да укаже на непосредне задатке који стоје као наставак револуционарне борбе наших народа.

Народ у Тимоку и Крајини, заједно са народом у свим осталим крајевима Србије и Југославије, дочекао је крај четворогодишњег ослободилачког рата осиромашен услед ратног разарања, жртвујући за слободу најбоље синове и кћери, али зато с правом, извојеваним оружјем, да добије ново друштвено уређење, изникло у устанку и револуционарној борби, којом је руководила Комунистичка пратија Југославије.

BEKANNTMACHUNG

Die folgenden fñhrenden Bandenmitglieder werden gesucht

- 1. Der Hauptmann Friedrich Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 2. Der Hauptmann Heinrich Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 3. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 4. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 5. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 6. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 7. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 8. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 9. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 10. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 11. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 12. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 13. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 14. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 15. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 16. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 17. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 18. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 19. Der Hauptmann Wilhelm Reichardt, vertrieben aus Bayern
- 20. Der Hauptmann Heinrich Reichardt, vertrieben aus Bayern

2255

ОБЈАВА

Доле наведени војени чланови бандинта траже се и то:

- 1. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 2. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 3. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 4. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 5. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 6. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 7. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 8. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 9. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 10. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 11. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 12. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 13. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 14. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 15. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 16. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 17. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 18. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 19. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду
- 20. СЕРБИЈА ВАРШИНСКИ, Јован Јовановић, командир у Београду

Овај списак је издат у Београду, 15. Октобра 1941. године.

Окрузна Команда

Die Kreiscommandantur

СМЕРНОСТ, ЈЕДИНСТВО И ВЕРНОСТ
У овом тренутку историје свако од нас мора бити свесан да је његова лична судбина повезана са судбином своје земље и своје војске. Само јединством и верношћу према својим командирима и друговима можемо постићи победу над непријатељем. Свако од нас мора бити спреман да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

СЛАВА ПАЛИМ ДРУГОВИМА
Свако од нас мора бити свесан да је његова лична судбина повезана са судбином своје земље и своје војске. Само јединством и верношћу према својим командирима и друговима можемо постићи победу над непријатељем. Свако од нас мора бити спреман да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

НАЈБОЉА СИТУАЦИЈА У СВЕТУ
Победничка војска је у сваком тренутку спремна да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

У овом тренутку историје свако од нас мора бити свесан да је његова лична судбина повезана са судбином своје земље и своје војске. Само јединством и верношћу према својим командирима и друговима можемо постићи победу над непријатељем. Свако од нас мора бити спреман да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

У овом тренутку историје свако од нас мора бити свесан да је његова лична судбина повезана са судбином своје земље и своје војске. Само јединством и верношћу према својим командирима и друговима можемо постићи победу над непријатељем. Свако од нас мора бити спреман да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

У овом тренутку историје свако од нас мора бити свесан да је његова лична судбина повезана са судбином своје земље и своје војске. Само јединством и верношћу према својим командирима и друговима можемо постићи победу над непријатељем. Свако од нас мора бити спреман да жртвује своје личне интересе ради интереса своје војске и своје земље. Само таквом ставом можемо издржати тешке искушења које ће нам се сигурно јавити у будућности. Зато морамо бити свесни своје одговорности према својим друговима и својој земљи. Само таквом ставом можемо постићи победу над непријатељем.

Од низа докумената који су узети као основни материјал приликом писања књиге један мали део махом необјављених а значајнијих одабран је и овде приложен. Реч је о званичним актима из различитих извора који због своје аутентичности само употпуњавају преглед развоја ратних цогађаја на истоку Србије.

На почетку оружаног устанка 1941. године непријатељ је био збуњен истовременом и добро организованом акцијом партизанских одреда готово на целој територији Србије. Квислиншке, издајничке снаге нису биле у стању да одоле нападима устаника. Жандарми су били преслаби, а четничке формације недорасле за веће оружане сукобе. „Тешка ситуација јавне аиле Србије..захтевала је енергичну помоћ Немаца. Бановинске управе, које су 1941. године још постојале (Гимочка крајина припадала је Моравској бановини, са седиштем у Ницу), евидентирале су ситуацију после отпочињања партизанских акција.

Из извештаја Банске управе Моравске бановине (дел. бр. 215 — 9. септежбор 1941).

— Брзим надирањем окупаторске војне силе на читавом подручју Моравске бановине настало је скроз хаотично стање у редовима жандармеријских чета, водова и стадагца. Првих дана окупације олужбу јавне безбедности вршили су искључиво градски и општинаки стражари и други органи. До опште пљачке и нереда није првих дана дошло због брзог запоседања многих места од стране немачких трупа, које оу својим присуством, а негде и настојањем утицале на одржавање ранијег правног поретка, односно реда и сигурности.

Било је много случајева да оу жандарми самовласно напуштали станице, бацали хокарде са капа, пресвлачили се у селачка или грађанска одела и крили се по селима. Каоније, хада су немачке власти тражиле да се поново успостави жандармерија, почели оу се враћати на своје дужности, разоружани, постиђени, дроњави и недисциплиновани.

Убрзаним одлажењем немачких трупа из појединих места настала је све више потреба за поновним успостав-

љањем апарата јавне безбедности, па су и немачке власти одмах прихватиле успаставу жандармеријских станица, водова и чета, али су ове органе тек касније, почетком Јуна, почели да наоружавају, али врло опрезно и посве оскудно.

Морал и дисциплина жандарма после поновног преузимања дужности знатно су опали, а вршење дужности постајало је све теже, јаче у погледу опреме и снабдевања, тако и у погледу употребе силе према субверзивним елементима, који су углавном појачавали бројку стање одметника.

На дан 19. јула т.г. било је укупно 9 жандармеријских чета, 28 водова и 157 жандармеријских станица. Бројно стање жандарма износило је 1880 људи, на које је подељено 1294 пушака, 1129 ножева и 28707 метака.

Имајући то у виду и оцењујући ситуацију која се временом у погледу јавне безбедности све више погоршавала, Банска управа је код Фелдкомандатуре молила и тражила да се жандарми наоружају ефикасним оружјем, тј. пушкомитраљезима и бомбама, и да се истовремено поради код виших власти да се за подручје окупираног дела Србије под немачком влашћу што пре приступи формирању касарниране војне силе под управом, односно вођством истакнутих — популарних — војних личности. Касарниране војничке трупе, распоређене по разним центрима, биле би потпора жандармерији и гаранција за лојално држање народа. Предвиђало се да ће долазком немачких трупа доћи до изражаја многи екстремни елементи... те да ће жандармеријске формације у иначе погоршаној ситуацији бити апсолутно немоћне и неспособне да се супротставе неминовној акцији рупжлаца правног поретка, имовине и личне сигурности. Немачке власти, међутим, нису хтеле или нису желеле да ове молбе и сугестивне прихвате ...

У међувремену дошла је и објава рата Немачке Русији, што је имало извесног одјека у читавом нашем народу, а нарочито у редовима комунистичких идеолога и оних који су и одрастили више или мање стајали под њиховим утицајем. Видљива манифестација тога одјека није било, али убрзо затим, после предузетих хапшења комуниста и филокомуниста, а у одсуству њихових породица (јер су многи, благовремено обавештени, успели да побегну), дошле су и видне демонстрације које су се постепено, вероватно и због реакције, а у изузетном виду, умножавале и поштртавале и већом тактиком освајале све шири терен и све више потискивале и угрожавале позиције власти и органа јавне безбедности.

Према приложеној евиденцији, у 31 срезу од 40, колико их има у Бановини, од 1. VII до 5. IX т.г. било је

укупно аката саботаже следвћих врста: 40 појава наоружаних група, 117 насиља против надлелтава: ниште«а архиве, телефона, веза, узимања вовца итд., 58 насиља против оаобраћаја, рударских и других предузећа, паљевива итд., 38 насиља односно напада на немачке војнике и друга лица и на наше органе јавне безбедности, чуваре пгума итд., 12 појединачних убистава Немаца, наших органа јавне безбедности, председника општина, жандарма, чувара шума итд. и 11 масовних напада на среска места и појава безвлашћа.

У истом међувремену одмететици су успели да разоружају 23 жандармеријске станице, 3 фмнаксијока одељка, страже 5 рудника, више чувара шума, више железничких стражара и готово све сеоске, па и неке варошке и сеоске општмнске страже које су имале оружја, и то срезовима: левачком, ресаваком, ражањском, млавсином, звишком, бољевачком, крајинском, голубачком, аврљишном, беличком, брзопаланачком, параћинском, темнићком, бањском и раваничком. У многим општинама влада већ безвлашће, које се постепено и сваким даном шири све даље, пошто досадашња реакција, уколико је и било, није имала никаквог утицаја. Напротив, у народу се све више стиче уверење да је реакција немоћна и да оу одметници узели маха и да имају надмоћност, уолед чега су прилике јавне безбедности личне и имовне ситуације на ширем делу Бановине постале очајне.

У многоброј | Ним свакодневним извештајима примљеним оа терена, а кији су редовно достављани Министарству унутрашњих послова и команданту јавне силе Србије, показивана је тежка ситуација јавне силе Србије, па је од Министарства унутрашњих послова, команде јавне силе и немачких власти Банска управа тражила помоћ и средства, како би се свакодневним нередима и хаотичном стању, које се све више шири, стало на пут.

Место свега очекиваног Банска управа добила је обавештење од Министарства унутрашњих послова I. бр. 2895. од 11. августа т.г. „дца се приступило прегруписивању жандармерије повлачењем жандармеријских станица у јаке формације и да је израђен план за акцију, да ће све бити перфектурано и уређено за неколико дана, *те да се још много пре 15. августа ложе очекивати почетак ликвидације комунистичких банди*“. Међутим, откако су повучене, односно растурене иначе слабе и недовољно наоружане жандармеријске станице, наводно у циљу прегруписивања и формирања неких потребних одреда, и откако су тако повучени жандарми са разних станица у водове и већа места

хотпали и под команду немачке војске, оитуација на терену се још више погоршала. Дислокациј а жандармерије стално је меЈ-в-ана, па је и ту дошло до хаогичног стања, јер ни сам командант жандармериј ског пука у Нишу не зва дислокацију свих својих јединица, иити гаак он има каквог учеОЈа у командовању и распоређивању жандармеријских одреда...

На другој страни, у међувремену, ситуација се приказује:

1) Да су комунисти, одбегли робијаши, сеоски башибозук, удружени са неким „комитама“, појачали своје људство од првобитних 2 — 3 стотине сада на 2 — 3 хиљаде и распоредили се у више мањих или већих група;

2) да је у неким крајевима акција ових група међусобно ко орд итирака;

3) да се те групе, ва уговорене знаке или у одређене дане, сакупљају у и тако мааовно враице препаде, иосле којих се разилазе на ове стране, тако да је тешко знати када ће се и где опет сакупити, што пак онигледно отежава гоњење и извиђање;

4) да се делатност свих тих група састој ала у уништавању и пљачкању, спаљивању архива и књига, у убиствима органа или других непоћудних им лица, у одвођењу и врбовању присталица, утеривању страха народу, забрањујући му да се одазива властима, да врши дужност према општини или држави, а све то под претњом смрти или злоставама.

„Шумски“, како их народ зове, тако су се осмелили да у села, па и неке вароши долазе у овако доба дана и ноћи. а дешава се и да пуцају и да шенлуче, док оу власти немоћне.

С друге стране, немачке чисто војне власгги... реагирале су до сада у неколико места разних срезова на један њима својствен начин, спроводећи извесне одмазде према колективу или појединцима који су можда сасвим случајно, односно можда недужно, дошли под удар одмазде.

Све то стање мучно импресионира, док кобна неизвесност, проткана бедом, замагљује видих и доводи народ не само у угроженим селима већ и у варошима до очајања, које сваким даном расте уколико месне, среске и друге власти стоје беспомоћно.

У другој половини августа примећено је да Фелдиомандатура, преко органа С.Т. групе и наводно са присташама Збора, ради на томе да се четници, односно њихов вођ војвода Коста Пећанац добије за конструктивну сарадњу. Најзад је 27. августа т.г. одштампан и сутрадан растурен проглас војводе ЕЈосте Пећанца ...

Четници, као и оам војвода Пећаица, иису настојали да траже и да дођу у коетгакт са органима управних власти, већ је потпиоани о н>ихов:ом раду, односно намерама оазиао незванично, али ипак од меродавних личности Фелдкомандатуре, тако и четника ...

С обзиром на све горе изложено, као и на тешко поихолошко стање у народу, велики број избеглица и друге сиротиње коуа очекује подршку или потпору власти (јер од приватне иницидативе не могу много очекивати, тим мање пхто су и прилике за живот и снабдевање в.рло отежане), и услед беснућа у коме се налазимго, потребно је учинити следеће:

1) да се нгго хитније уопоставе формације касарниране и наоружане војске, итоу варошима, а негде и у селима ...

2) да се хитно упуте јака потерна жандармеријска одељења дрвенствено у шумовита и рударска подручја како би пгго пре очистила тај терен од одметника и омогућила редован рад по рудницима и шумама;

3) одмах затим вратити >ове жандармеријске станице на ово(ја места и у свим средним местима формирати, макар и привремено, јаче жандармеријске водове;

4) уиолико четници улазе у обзир као органи јавне безбеднооти, потребно је хитно раопоредити и подврћи дисциплини регуларне трупе и тачно утврдити однос њихов према државним властима....

Заменик бана
Мил. М. Костић“

Преписка која је током народноослободилачког рата вођена између Окружног комитета КПЈ за зајечарски округ и Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију нарочито је интересантна за период 1942. и 1943. године. Специјални курири преносили су ову углавном шифровану пошту, а пунктови, везе за предају писама обично су били због конспиративности издвајани од осталог масовног рада за народноослободилачки покрет. Партијска преписка била је један од најодговорнијих послова, а та архива драгоцен вредност за хроничаре народноослободилачке борбе.

*Изводи из преписке ОК-ПК-ОК
1942. и 1943. године*

Драги другови,

1. Потребно је да кам Боби пошаље посебан и опширан извештај о стању код вас, уопште о политичкој ситуацији, о резултатима вашег рада и о даљим могућностима јачања наше партијске организације у вашем крају ...

Потребно је, док је још ту Воби, да оредите и учврстите партијску организацију и све секторе рада ...

Слажемо се са уласком Марице „Вере“ у ОК, али је она најбољи партијац у вашем крају, али ви морате настојати да подижете за руководеће дужности првенствено људе из вашег краја, водећи рачуна о социјалном саставу организације и руководства. Одређујемо „Душка“ за секретара ОК, а Боби нека вам помаже као инструктор ПК док не оде. Сматрамо да ће „Душко“ уложити све своје снаге и искуство да мудро руководи округом и да на тај начин олакша велико поверење које му Партија указује.

2 ... Мислимо да ће ускоро бити нужно да се североисточни део ваше територије (Нелотин и све према Дунаву, Кладово, Доњи Милановац) одвоји као посебан округ...

3. Ореска поверенства кога сте учврстили _____ претварајте у среске кштатете... Добро је да сваки срез има своју „технику“, али ту се мора бити пажљив, конопи-

ративан, „технику“ треба поверити сугуриим и искусним људима и њих одвојити од осталих чланова Партије и од масовног рада ...

Пристали омо летке Тимочке Крајине. Онај кратки о житу и омладинаки о радној служби добри су. Друш је расхтегнут и мијоро гавори о „висакој политици“ (помиње се Јапан)...

Посветите већу пажњу радницима и јачању партијске организације међу радницима ...

4. Треба предузети све мере, политичке и војничке, да се онемогући окупатор да иакупи жито год сељака...

5. Ваш одред сада има доста искуства. Важно је да створите чврсто и добро војно и политичко руководство и да учврстите партијску организацију у одреду. У Партији треба да буду само заједно најбољи и најхрабрији борци, који ће се осећати одговорни и који ће се такмичити у раду за јачање и унапређење Партије. Дајте нам карактеристике за људе који су у штабу вашег Одрода и у партијском руководству. Знакови за партизана оу петокрака звезда и орпска тробојна, а за добровољачку војаку *сало* српска тробојка...

6. Што се тиче става према Бугарима, шаљемо вам *ранији* пројекат летка, који углавном објашњава наш став, али је потребно да агитуете и да се повезуете са народним бугарским војницима, да им објашњавате карактер наше ослободилачке борбе, да тражите од њих да се не боре против партизана и нашег народа ...

7. Што се тиче дражиноваца, они се све више прибирају и организују, и то нарочито у оним крајевима где нису раокригакани и где су наши одреди и наш *појшпички* утицај слабији... Конкретно, на терену поступајте онако како се они односе према нама и гаашој борби...

8. Потребно је да нас редовно извештавате о свим важним догађајима и променама у вашем крају. Треба да нам изнесите ситуацију, односно однос стага политичких партија и војних група, ваше процене и мишљења у вези са вашом ситуацијом и развојем догађаја у вашем крају. Такви подаци су за нас увек драгоцени... Пошшвите гаам извештај о СКОЈ-у... Како стојите са стварањем гаароднослободилачких одбора?

Пошаљите гаам финансијски извештај, и то редовно чините по завршетку сваког месеца. Нека Боби пошаље слику за легитимацију.

Одредите накзога ко ће редовно и обавезно слушати емисију наше радио-станице, која даје две емисије дневно.

Једна је у 7.10 часова ујутру, а друга у 8.35 часова увече, на кратким таласима од 40 метара. Тако ћете бити упознати о важиим вестима и директивама_____

Последње главе историје немамо. Када будемо имали, послаћемо вам. Следећи пут послаћемо вам реферат о дужностима члана Партије.

Омрт фашизму — Слобода народу!
28. јун 1942. године

С другараким поздравом
ПК

Драги другови,

Главно питање на коме сада треба да мобилишемо све наше политичке и војне снаге јесте одбрана жегтве од пљачке окупатора и његових слугу. Потребно је научити и помоћи сељаку да крије жито. Уништавајте спискове и кшиге. Прогоните, уништавајте и анемогућавајте органе окупатора и житне централе које им помажу у спровођењу пљачке. Одузимајте и сеците каишеве и кварите вршаће машинне ... Наша Партија, наши партизани треба у томе да окупе већину народа... Из тих акција треба да изникну нови масовни народноослободилачки одбори. Ми морамо енергично анемогућити окупатора и његове слуге да остваре своје пљачкјашке планове. На тај начин народ ће се још више уверити на оопственом иокуству ко су му искрени пријатељи, а ко заклети непријатељи ... Држите ее наших дооадашњих директива и вести са наше радиостанице „Слободна Јушславија“ у погледу односа према дражиновцима.

.... У Србији ће, с обзиром на све околности у којима се развија ситуација, ускоро бити зрели услови за шири замах наших војних и политичких акција а... Спремајте се да ваш крај не заостане иза осталих, јер је стратегијски врло важан за нашу даљу борбу у Орбији. Зато је потребно да се што пре повежете са Кучевским одредом (пошаљите јавку за њих) и да се успостави ваш Крајински одред... Прибирање нових борбених онага у партшанске редове један је од вапшх главних задатака. Акције вашег одреда и објективне прилике дају в.ам сваким даном све веће могућности у том погледу ...

Акција извршена код Суваје је добра. Тако треба продужити____Новац који је одред запленио потребно је раздељити. Код њих нека остане само мања сума за њихове

потребе, а остало преузмите ви и пшпалџигте околним одре-
дима и оргакизациј ама препжа потреби...

Шаљемо вам матаријал и легтак ПК од 22. VI 1942. годи-
не упућен бугарским војницима. Преведите та танно, па га
масовно растурите међу бугарским војницима ...

Смрт фашизму — Слобода народу!

12. јул 1942. године

Другарски Јгоздрав
ПК

* * *

Драги друшви,

Примили смо ваше пиамо од 20. VII и летак о жетви.
Летак је добар... Није требало потписивати ОК и одред,
већ или ОК или штаб вашег одреда ...

Из вашег извепггаја о дражиновцима видимо да се они
прибирају и организују. Они су узели вашу територију као
своју најјачу базу баш због тога пшп тамо нису пред
народом разголићни.

Данас је једна од ваших најважнијих полиггичких за-
даћа да се до краја разголите такви и слични издајници,
утолико пре што се и Радио-Лондон у најновије време
труди да опере Дражу ...

Ми ударамо по тим издајницима, а њихове масе, као и
колебљиве и необавештене редове народа желимо привући
на позиције активне борбе против (окупатора, а не да, макар
и пасивним ставов^има, служе непријатељу.

Зато редовно и обавезно слушајте свакодневне емисије
наше радио-станице. Хватајте вести и сва саопштења, а
нарочито саопштења Врховног штаба и то умножавајте и
растурајте у народу. Тога ое строго држите и нећете по-
грешити ... Потребно је политички разобличавати карактер
сеоских стража... Лзуде из тих стража не треба безоб-
зирно изједначавати >са четничким бандама... Потребно
је, у сваком случају, разоружати те страже ...

Партија се мора ослањати на одајне и испремне кад-
(рове ... Лабавоог у раду, небудност, недовуљна контрола и
недо'следност у спровођењу директива слаби отпорну снагу
нашег покрета и подрива дисциплину, а организацију доводи
у опаоност. Зато је потребно сада, више него икада, прове-
равати наше кадрове... Зато је потребна највећа рево-
лucionарна будност, да би се на време разоткрили страни,
непријатељски елементи замаскирани у покрету, а које је
данашњи степен оштре борбе натерао да покажу правб
лице и да се тако разобличе ...

Пошaljите ми опширан извештај о раду СКОЈ-а.
Смрт фашизму — Слобода народу!
3. август 1942. године

С другарским поздравом
ПК

* * *

Драги другови,

Циравилне су неопходне мере сигурности за склањање ваших партијских кадрова, а нарочито руководећих и командираних. Ако нисте потпуно сигурни на вашем терену, привремено оклоните угрожене људе у друге срезове, али се доповорите о Покрајинаким поверенством ради пребацивања неких од њих у суседне крајеве. Поново вам наглашавамо, чувајте добро кадрове, па макар збот њиховог склањања привремено трпео рад, јер је то лакше поднети него их заувек изгубити.

Ваш одред може привремено, док траје најјачи напад реакције, да пређе на суседне терене према деспотовачком и околним орезовима, јер тамо нема партизанске активности, па је реакција слабија. Али ваш одред треба тамо само да прокрстари, да се не задржава дуже на том терену и да се врати натраг...

Јавите нам опширније о стању и могућностима појачања нашег рада у Борском руднику. Овде масовно (полицијским рацијама по ноћи и блакирањем улица дању) купе све мушкарце, незапослене, па и запослене, те их одмах спроводе на рад у руднике (Борски и др.) или у Немачку. Треба испитати могућности контакта са радницима у Борском руднику, па ако би то било повољно, ми бисмо неке другове послали на рад тамо, јер се сада за то даје прилика.

Шаљемо вам пиомо Главног штаба за ваш одред, да га добро проучите и директиве из њега спроведете ...

Смрт фашизму — Слобода народу!

10. август 1942. године.

Другарски поздрав
ПК

* * *

Драги другови,

Садашња експедиција на челу са Аћимовићем карактеристична је по томе колико је непријатељ слаб и осетљив на ваше акције, па је приморан да се служи најподлијим средствима да би поколебао, преварио и застрашио народ

(леци, обећања, уцене, претње бугарском окупацијом, издржавање казнегаих трупа, сеоске страже, паљевине, стрељања и прогови у концентрационе логоре ...)•

... Непријатељ настоји да читаву борбу акрене на пут братоубилачке борбе, на пут грађанског рата, на пут класне борбе, тврдећи да је наша народноослободилачка борба само борба комуниста за власт и желећи на тај начин да нас политички што више изолира од народа ...

Потребно је у овој ситуацији предузети следеће конкретне мере:

1. Објашњавати народу мере непријатеља, његове методе рада, елементе на које се ослања...

2. Потребно је уочити како се према тој ситуацији односе остале политичке групе...

3. Наши партизански одреди на променену тактику непријатеља морају одмах одговорити својом променом тактике. Проучавањем нове тактике непријатеља (поседање села, стварање заседа и вршење разних тактика на сељака) наши партизани морају стварно црпети на партизански начин ратовања, на сталне покрете, на изненадне препаде на непријатеља и његове комуникације ...

Не ударати на утврђена села, већ натерати непријатеља да прими борбу ван села. Уништавати мање снаге непријатеља и истовремено вршити акције на више страна, да би се непријатељ збунио ...

4 ... Појачавати обавештајну службу, развити највећу брзину, дисциплину и иницијативу ...

5 ... Доследно спроводити политику народноослободилачке борбе и указивати на успешност организоване борбе, иоју не може сузбити, а још мање ушшишши, окупатор и његове слуге.

Смрт фашизму — Слобода народу!

10. август 1942. године

Другарски поздрав
ПК

• **

Драги другови,

Бор и околина тостају за нас сваки даном све значајнији. Зато главно тежиште нашег рада мора да је ту концентрисано... Ви сте још раније имали неколико активиста и доста симпатизера у руднику и околини. Сада треба те везе учврстити и проширити...

Ми овде од других људи, путника, сазнајемо шта се догађа у Бору и околини, а ви нас сасвим оскудно обавештавате. Зато нам опширније пишите о животу тамошњих радника и сељака из околине... Колико сати раде дневно, каква им је исхрана, становање, сигурност на раду, могућност кретања и окупљања у слободном времену? Како је организован полицијско-надзорни систем рада над радницима? Какво је расположење радника и на шта се највише жале? ...

Добро је што сте предузели чишћење Партије од паникера и капитуланата, али је потребно ојачати Партију примањем нових оданих и проверених бораца, који у садашњој борби доказују своју верност и спремност за појачану активност.

Следећи пут добићете „Глас“, и ту ћете имати преглед ситуације...

Смрт фашизму — Слобода народу!

3. септембар 1942. год.

С другарским поздравом

ПК

* **

Драги другови,

У овом извештају углавном се задржавамо на грешкама које су уочене и на статистичком броју чланова Партије. Опширан извештај о детаљима о свим недостацима и остало послаћемо вам следећом везом.

Има доста грешака које су се одразиле на рад наше партијске организације. **Небудност** према ситницама довела је до тога да су нас догађаји престизали. Ово се не односи само на чланове Партије, већ и на оам ОК, јер да је ОК правилно деловао, не би дозволио да дође до тога ..

Углавном рад можемо да поделимо на рад око сређивања партијске организације позадине, партијске организације одреда, као и оамог одреда.

Рад у позадини

Пјетревали смо целокупну ситуацију у округу, и пошто смо уочили све недостатке, поставили смо следеће:

а) да ОК мора да буде на једном месту, да стварно буде руководилац;

б) да са тог места обезбеди правилну и редовну контролу и везу, да организује своју „технику“, да буде углавном политичко руководство округа;

ц) гаошто смо у руководству оамо нас троје, дали смо карактеристике другова који би могли да уђу у руководство. Тако сад имамо једног који би могао да уђе у најскорије време, а тродина су у пројекту, што зависи од њиховог развитака, а то су секретар ОК СКОЈ-а, секретар Борског парт. поверенства и будући секретар партијске организације одреда (сада је заменик секретара ПО у батаљону).

2. По сређењу самог ОК одржали смо партијску конференцију свих чланова ... Записник са конференције послаћемо вам следећом везом.

3. После конференције прешли смо на организационо сређивање партијске организације поадине и организовали смо два среска комитета. Први јужко од Зајечара, на територијом од три и по среза, а други -северно од Зајечара, са пет и по срезова. Први СК има једно партијско поверенство за тимочко-заглавски орез (Књажев^ац-Андрејевац). Ова два среза држимо и даље до ојачања НОК (Нишког ОК), па ћемо им после предати. Ово је у вези са вашом одлуком. Други СК има два партијска поверенства и то: Борско поверенство и за неготински срез са задатком да продире на север. За попуњу СК и СП узели смо и неке друге из одреда. Број чланова у сваком СК и СП послаћемо вам у следећем Извештају.

4. Иако је бишо услова, а имали смо и људе, код нас није постојало довољно схватања о ваонности ОК СКОЈ-а, и тек оада смо га образовали. Комитет има пет чланова, и то четири друга и једну другарицу. Социјални састав је следећи: један радник и 4 интелектуалца. Њихову карактеристику одслаћемо вам. Секретар комитета биће радник. У вези са формирањем ОК СКОЈ-а треба да нам обезбедите везу са ПК СКОЈ-а ради што бољег и правилнијег рада. Друшви из ОК СКОЈ-а сви су илегалци.

У следећем извештају обухватићемо углавном све, целокупни рад, као и стање партијске организације. Одговорићемо по оном нацрту који сте нам послали.

Рад у одреду

Дошавши да средимо Крајински и Тимочки одред, који су спојени, ухватили смо у међувремену везу са четом Јастрепчана који су били на озреноком терену и урадили смо следеће:

1. Одржали смо партијску конференцију, којој су присуствовали партијци из свих чета. Претресли смо сав до-

садашњи ред и учили главне слабости и по њима нај-
општрије ударили. Послаћемо вам записник са конференције.

2. Пред саму конференцију средили смо организације.
У обе чете (Тимочкој и Крајинској) саслушали смо неке
партијце у вези са слабостима. Из Крајинске чете искључили
смо четири партијца ...

3. Због слабости (и војничке и политичке) и због не-
окуства, одред смо средили на овај начин (и то на предлог
друга Милисава): од ове три чете у Крајини и Тимоку
створили (смо батаљон од три чете. Формирали смо бата-
љонско руководство — штаб батаљона — од седам другова.
Штаб је овако велик због тога што смо сваком члану
штаба дали и заменика да би се равнијао, учинио ко-
манданту, комесару и секретару. То су другови са Ја-
стрепца... Поред овога формиран и штаб чета. Ба-
таљону су постављени задаци и одређен терен деловања.
(Баш јуче су разбили једну Дражину банду од око 30 љу-
ди. Непријатељски губици — један мртав и један зароб-
љен. Овај заробљеник је Грк). Сви друшви имају полета
и чврсто верују у успех и омасовљење, јер постоје многи
улови. На пример, на једну везу требало је да нам дође
80 радника из Бора, али због провале дражиновци су по-
хапсили те људе. Оада радимо на пановном уопоставља-
њу везе. Морамо да подвучемо: уолава има, оружја и му-
ниције такође, ако будемо радили, биће свега.

Статистика чланова Партије

Старих чланова Партије 47, новоучлањених 18, свега
65 чланова; искључена су 4, остаје 61 члан. У одреду су
24, а у позадини 38¹⁾ чланова. У одреду нису урачунати
другови из Јаегребачке чете, тако да партијска организација
батаљона броји: 1. чета 11 чл., 2. чета 10 чл., 3. чета 10
чл. и штаб 7 чл. — дакле, укупно 38 чланова.

... Овај извештај је у главним цртама, а идућом везом
послаћемо вам детаљан извештај ... о постављеном раду.

Због прекида везе нисмо вам одговорили на писмо од
31.143.

... Карактеристике Пједрага Костића су: поштен до
краја а ... политички стаји доста добро ... До сада је био
голиткам Крајинског одреда... Сада га повлачимо у поза-
дину и мислимо да ради по НО одбарима, а у перспективи
је за Окружни генералнааслободилачки одбар...

С другарским поздравом.

Омрт фашизму! — Слабода народу!

23 јун 1943. год.

ОК Зајечар

¹⁾ Грешка при сабирању је и у оригиналу документа ПКС 307
(Завод за Раднички покрет Србије) од 23. маја 1943. г. стр. 3.

Драги другови,

Примшги смо извештај о обиласку и приликама у партијској орг-анизацији у вашем округу и извештај друга Вељка... Очекујемо да ћемо по вашем куриру примити извештај шта сте све учинили по оним задацима које је друг Мшгисав поставио пред вашу организацију. Настојте да пронађете пункт и пошаљите јавку на коју би могао доћи наш курир или неко друш иога ми пошаљемо. Јавку нам пошаљите шифровано... Курира ће држати оамо секретар ОК или други члан ОК... Тога курира морате изоловати од сваког другог поола...

— Потпомогните распадање међу дражиновцима, које је настало комгромитовањем Драже Михаиловића у светској јавнооти и успоетављањем веза Врховног штаба Народноаслободилачке војске Југославије са савезницима.

Омрт фашизму — Слобода народу!

31. август 1943. год.

ПЖ

Драги другови,

Потврђујемо пријем вашег писма од 23. VIII 43. упућено пол. комесару К. одреда, као и то да смо тгрегледали гшсмо упућено другу Чачанину.

У вези са вашим шгган^има (пошто смо ми овде на терену у близини Бора, ваше писмо је одмах дошло до нас) одмах вам одговарамо.

1. Везу са другом Чачанином држи друг — члан СК који одговара за рад у Бору. Дакле, друг Чачанин, а пре тога и друг Восанац били су повезани са партијском организацијом позадине, јер одред не може да држи везе због своје поекретљивости.

2. Са друшвима у Бору одржава се редовно веза. За оам рад постоји неколико канала, а један од тих је друг Чачанин.

3. Ирено друга Чачанина можете нам слати људе за одред. Не знамо одакле би били ти другови за одред, али Чачанин редовно доводи по 10 људи. Пропхле недеље довео нам је 10 људи. Ваш данас очекујемо опет 10 људи.

Иако рад шгје организовано постављен, слање људи за одред ипак се обавља. Ми рачунамо да сваке недеље добијемо око 10 људи.

4. Иако је продор у Бскру отоко̀ра, ипак ^су се показали изврсни резултати у раду — слање људи за одред, санитарски материјал, рубље, одело и друге ствари. Повезивање са људима у Бору било је са више страна тако да данас имамо неколико канала за рад. Сада мислимо да читав рад организујемо на тај начин што бисмо створили СК за Бор и околна села.

Са стварањем СК почеће и стварање партијске организације и озбиљан рад, лонгго сада већ имамо људе на које можемо да се ослонимо... што су друшви из СК илегалци и моћи ће да опстану на терену.

5. Што се тиче везе са вама, увиђамо нашу слабост, али, ето, још нисмо успели да је отклонимо.

Веза са вама могла би да буде овим путем, а тако исто преши друга Милсава. Али најбоље би било да имамо с вама директну везу, јер нам (је гаотребна ваша помоћ ради наступајућих догађаја у нашај земљи и у свету).

6. Опширнији извештај, који баш сада спремамо о раду у самом Бору, као и о раду читаве ПО у округу, добићете преко друпа Милиоана.

7. Јавите нам најновију политичку ситуацију и пошаљите нам нов материјал.

Смрт фашизму — Слобода народу!

4. септембар 1943. шд.

С друг. поздравом
ОК Зајечар

* **

Драги другови,

Примили смо ваше кратко писмо преко друга Чачанина... Ми смо вам писали преко Милсава и настојте да ваша веза са њим буде што бржа и чвршћа...

Друга Босанца шаљемо у Бор са задатком да се повеже са вама и ради у Бору док буде могао да се одржи. Преко њега слаћемо људе за одред и држати везу за кратке извештаје. Потребно је да што више људи извлачите из Бора и да их наоружавате. На вашем терену потребно је да се формира бригада, која треба да буде пакретљивија од одреда, добро наоружана, са већом дисциплином, а на терену да астану мањи одреди са задатком да јачају и врше мање акције ...

Одред треба да продире и према Пожаревцу и да се повеже са њихавим одредом, који треба ви да појачате људством из Бара ...

Сазнали смо да је у четничком адреду Пилетића раздор и да су се издвојиши Вајнић, Тиниљ и неки Небајша. Ако

се нису истакли у борби против нас, а показују жељу да Дођу код нас, ви их примите уз сву логичну будитост и проверавање њихових људи ...

ПК
ПК

* * *

Драги другови,

... Сада настојимо на сваки начин да се повежемо с вама, како бисмо могли редовно да вам шаљемо извештаје о нашем раду и ситуацији на нашем терену, а самим тим би имали конкретнију помоћ по појединим проблемима и редовно би добиј али материјал. Од друга Милисави добили смо неколико писма, а исто тако примили смо и писмо друга Јове од 2. VIII, које је дошло преко Босанца, односно Чананина.

Ситуација у нашем округу била би следећа:

I. Ситуација на терену

1. Политичко расположење народа

У нашем крају, кад је почела жетва, народ је био прилично зашашен, али акције одреда и позадине на разбијању непријатељске живе силе, општинаских управа, палења и уништавања вршалица и друго дале су снагу народу. Народ је видео да окупатор нема снаге... и да не може ништа да предузме против нашег одреда. Политичко расположење расло је из дана у дан. Народ је свуда помагао партизанима, поједине групе одреда кретале су се дану, али то непријатељ уопште није сазнао, иако су сељаци радихи на тхљу. Уопште није било тужакања међу сељацима. Непријатељ је претио сељацима због тога што чувају партизане по селима. После упада у Књажевац забили су се по варошима и нису смели нигде да иду. Тако је прошла жетва, после тога народ је нувао жито, тако да су вршалице радиле само на 5-6 места. Народ је и сам видео да су му партизани једини пријатељи и да се они једини боре за одбрану жетве. Тако су се и отворила Врата новом приливу бораца у одред.

Али од пре 15 дана ситуација се умногоме изменила. У наш крај дошао је већи број Немаца, али и то не би било ништа да жандарми и недићевци нису почели масовно да одлазе дражиновцима. Данас имамо такву ситуацију да је готово цела гранична стража прешла дражиновцима, затим велики број жандарма и бивших четника. После овога дражиновске „бригаде“ су се нагло повећале и попуниле све терене, тако да их данас има и тамо где пре нису били.

После освога тхочео је терор. Мало је села цце они ниоу претили, а у већем брају села убили су по једног, два, па и 10 поштених сељака који нису хтели да их служе (или породице наших партизана). У целом округу убили оу до 200 невиних људи. Ка убиствима, батинању и претњама нису стали. Уцене у иовцу, храни и оделу и даље оу им методи, јер су онм пошди да ое „боре за ослобођење, а сељаци гтраве капитале“. Њихов рад народ је већ прозрео, али под терором не оме ништа да ради. Из њиховог рада и наглог одласка Недићевих жандарма и присилне дражиновске мобилизације сељака јасно се види сарадња Недића и Драже, а самим тим Немаца и Драже. Немци и Недић били су слаби да одузму жито на вршу, али оу за то убрзо нашли верне олуге, коди данас до последњег зрна хоће да опљачкају сељаке. Данас дражиновци отво-рено говоре о томе колико и коме треба да се да жита. Окупатору његово, остатак за „народну во|јску“, а сел>аку, који је радио, који је прашле године одвајао од уста на посеј ао, не треба ништа да остане.

Дакле, дагаас имамо таиво стање да се народ доста уплашио, повукао се и нема поверења један у другог, јер може лако да се изгуби глава. Данас оу се појавили нови шпијунм — људи Драже Михаиловића, који потказују мирне сељаке дражиновским црним тројкама. Данас народ чује како је на фронтвима, зна ко смо ми, али је много уплашен...

2. Економско стање и проблеми

У вези са плљачком окупатора и дражиноваца (а у исто време је кукуруз врло слаб, јер није било кише), у нашем ће крају гтроблем исхране бити за кратко време актуелан.

3. Непријатељске снаге

а) Немаца у нашем крају има сталних и привремених. Привремене групе дошле су ради плљачке и жетве, а сталне групе налазе се у Бору, Прахову, Д. Милановцу и селу Сигту (Сипски канал на Дунаву). Поред њих има фелдјандарма у Неготину, Зајечару и Књажевцу.

У самом Бору има више врста Немаца, и то војске, тотоваца, „веркшуп“, „плаваца“ и фолксдојчера. Морал Немаца није више на висини на којој је био. Ово важи нарочито за тотовце и фолксдојчвре. Од тотоваца и фолксдојчара може да се купи све сем оружја.

Дооадашњи крајскомандант мајор Шулиц због веза са дражиновцима премештен је, а дошао је бивши фелдкомандант из Ниша неки Милер. Бивши крајскомандант је рачунао да остане у Србији после слома фашизма. Стога је куповао имање у нашем крају. Тако је у Зајечару кутгио

владичино имање. Са зајечарским богатшима живео је врло присно и рачунао на њихову помоћ ради остајања у Србији, да му после слома Немачке неко не би правио сметње. Преко тих веза зајечарских богатша и крај команданта дражиновци су се користили разним услугама.

б) Поред Немаца, у нашем крају има и Бугара, али откако је настрадао Борис, они стално одлазе.

ц) У Бору има Румуна и Мађара.

д) Недићеваца има врло мало. То су већином силом мобилисани или они који су дошли да нешто зараде. Старе крволочне жандарчине готово су све отишле Дражи. Морал недићеваца је врло слаб. Не смеју да м^ардну из вароши.

е) Дражиноваца у нашем крају има три корпуса.

Први корпус „оперише“ на терену јабуковачког, кладовоког, доњемилановачког и полубачког среза — захвата Пожаревац. Командант је неки мајор Пилетић. Овај корпус је најмногбројнији и најнаоружанији. Други корпус „оперише“ на терену неготинског, салашког, борског, зајечарског, бољевачког и сокобањског среза — захвата и нишки округ. Командант је мајор Љуба Јовановић, бивши командант Зајечара и полске страже.

Трећи корпус „оперише“ на терену андрејевачког, књажевачког, сврљицког и белопапаначког среза — захвата и кијеви округ. Командант је неки капетан Божа „Шуберт“. Ова група је најмања и најслабије наоружана. Поред ова три корпуса има још један корпус у жагубичком срезу, чији је командант неки Синиша Оцокољић, а који често шаље снаге «а наш терен. Детаљно о њиховим снагама шаљемо у прилогу — зелена хартија.

... о политичком расголожењу углавном смо поменули терор који дражиновци опроведе над народом. На мобилизацији сељака и стварању сеоских милицијаца они сада раде свим силама. Мајор Пилетић има највише ослонаца у четничким селима поречког среза — Црगाјка, Рудна Глава, Горњане и Т-алда.

Мајор Љ. Јовановић нема таква села где би имао чврстих ослонаца, али он то постиже терором. Љ. Јовановић је највише уопео да мобилише у селима К. Вир — 180 људи и Јабланица — 100 људи, који су сами изнели пушке, али и то је све силхм. На пример, из К. Вира ^астрељано је 6 сељака због „неисправног“ вршења стражарске службе.

Капетан Божа нема нигде овако чврст ослонац као ова два претходна. Иако се један олања на четничка села, а други на терор.

Официри мајора Пилетића састали су се оа гестаповцима у „Гранд“ хотелу у Неготину, а код мајора Љ. Јовановића је био неки гестаповец 6 дана ради преговора. Сам

Љ. ЈовансивиЉ оастајао се са &угараким командантом у Бољевцу.

У прилогу вам шаљемо два дражиновска летка поводом наших акција на железгаичке станице, пруге и вршалице.

II Организационо стање

а) Последњи пут у свом извештају јавили смо вам о стању наше ПО. Пошто оада има промена у стању ПО то вам шаљемо извештај.

Стање ПО 20. IV 1943:

43 стара члана

18 новоучлањених

61 укупан број наше ПО

13 Јаотрепчака

74 укупно са Ј.

Стање ПО 21. IX 43:

61 стари члан

22 новоучлањена

83 укупан број ПО у одреду и позадини. Од оеога има 4 Јаотрепчака. То значи да наша ПО има 79 чланова, 20 канд. и 20 преткандидата.

б) Реорганизација ПО: до оада смо имаЈШ2 СК и3 ОП. Али због пространства територије овакво стањеПО показашо се недовољно да би могла да руководи борбом у свим рајонима нашег округа. Ради потреба свих рејона округа и због повећања ПО, направши смо план реорганизације наше ПО, кој!и вам оада износимо.

I СП за поречки срез

II ОП за кључки и брзопаланачки срез

III СК за неготински и крајински срез

IV СК за борски и део зајечарског ореза

V СК за бољевачкм и део зајечарског ареза

VI СК за тимочки и заглавски.

Број чланова појединих руководства:

I СП од 1 (још 1 вратићемо у Партију)

II СП од 2

III СК од 4

IV СК од 4

V СК од 4

VI СК од 4

V вези оа вашом одлуком да зашлаиски срез пређе под контролу нишког ОК, ми бисмо имали да предложимо и да замоЈшмо да овај срез оотане и даље под нашом монтр'Олом. Следећи разлози су нас руководили да ово тражимо:

1. Сада постоји СК који ће аа натом малом помоћи да ради.

• 2. Сам заглавски срез је органички везан за наш те-
■рен...

3. Заглаваки срез је одвојен планинама од Сврљига и Нипха, тако да је њима теже да долазе ради нонтроле, те би овај срез опет био наотупшен.

ц) Одлазак ЈБубе и Владе.

Другарица ЈБуба због ххоррђаја одлази у ужички крај, тако да саш нас двојица остали у Комитету. Са идућим извештајем хтослаћемо вам јавку да би јој дали партијаку везу. Понгто ће другарица тамо остати дуже, треба да знамо вашу одлуку да ли ће она тамо да остане стално или не. У вези с тим и друг Влада тражи да се и он нребаци у онај крај. Зато чекамо ваше одобрење да би се и он пребацио.

д) Скидање казне: пошто имам:о изврстан број кажњених другова, а пошто су се ххоказали добри на раду, тј. отклонили су недостатке и слабости због којих су кажњени, то предлажемо да им се казне скину ...

е) За ово време изгубили смо следеће другове:

1. Јоца, члан ОК СКОЈча
2. Нада, члан СК Крајине,
3. Новак, члан ОК за нег. арез,
4. Велько — Пега Костић.

Ми још немамо никога да предложимо за улазак у ОК, али После реорганизације и постављања рада — постављање СК и СП — на раду ће се ххоказати колико ко вреди и Колико се залаже за Партију.

23. септембар 1943. год.

ОК

П.С. Пошто заказана веза оа нишким ОК није одржака, а том везом хтеи смо да вам пошаљемо овај непотпун извештај, то вам сада шаљемо извештај и о осталим секторима.

III. Политички рад

До извесног времена пред нашом ПО поставили смо проблеме жетве-врше и „тоталне мобилизације“, а данас нам се постављају проблеми: одбрана жита, дражиновака мобилизација и тотална Хитлерова мобилизација. Што се тиче проблема врше, мобилисали смо целу ПО да онемогући вршу машинама. У овом смо углавном успели, сем на неколико места, где су вршалице радиле уз велику посаду Немаца, недићеваца и дражиноваца. Оваква врша била је

по ореским местима. Наитим аквдјама и политичким радом успели смо да онемогућимо рад вршалица, а народ је вршидбу обављао помоћу стоке. Ово је десило (нарочито после наше акције на Кљажевац, где смо спалили 30 вршалица, среоко начелство и др. Порвд конференциј а и гпсања парола недостатак је у писаном конкретном материјалу. У вези оа новим проблемима одбране жита и драживовеке мобилизациј е, поједине среоке парт. орг. нису се онашле, нарочито са дражинетовском мхмиллизацијом. Поједини срески рушводиоци (Ниоу видели терор и остале махинациј е дражиноваца којима се 'служе да би мобшгасали народ, него им је у очи пао само број мобилисаних. Нагла промена ситуације нревазишла је поједине руководиоце. Тек оа нашом помоћи они ју разумели еитуацију и заузели правилан став. У истго вјреме било је неколико борби нашег батаљона са њима и показало се право стање у скоме се налазе дражиновске банде и њихова снага с цринудно мобилисаним сељацшмоа.

Конференције се одржавају и на њима раокринкавамо Дражу и његов издајнички рад, као и циљ принудне мобилизациј е. Конференци|је се одржавају и поводом пљачке жита. На њима се указује народу на глад воја ће наступити. У заглавском срезу после паљења среоког начелства у свакој општини образовани су некакви „реквизициони одбори“ за пл>в!Ч!ку жита. Према члановима ових одбора ми се понашамо према њиховом раду, а на ионфереацијама раскриккавамо њихо® рад.

4. Н.О.О.

На овом сектору урадили смо готово најмање. Разлог овоме нераду и недостатку резултата лежи у следећем:

1. Недовољно схватање значаја НОО-а...

Ове сл абости већ смо почели да отклањамо, али их има још. Хтели смо да нам пренесете иакуства из рада НОО-а у другим окрузима како бисмо могли пре да отклонимо грешке.

5. СКОЈ

По формирању ОК СКОЈ->а рад СКОЈ-а је кренуо напред. Осећа се још несређеност рада због непостојања СК СКОЈ-а, ко|ји би руководили радом по срезовима, већ је то пало на Партију. Код појединих другова није био разјашњен однос Партије и СКОЈ-а, управо однооа појединих парт. руковод. са ОК СКОЈ-а, што смо отклонили.

Ради што успешнијег рада окојевске организациј е, ми смо одредили **некоЈгако** чланова за рад по СКОЈ-у. С тога ћемо ускоро формирати 2 срвака комитета. Поред тога при сваком СК Партије има један до два друга који раде

по СКОЈ-у, тако да ћемо за кратко време и тамо створити комитете. Стање акојеваке организације је 200 чл., а читањем материјала обухваћено је још око 400 омладинаца.

Примили смо нове омиадијне материјале, тако да ћемо одмах реорганизовати рад.

6. Жене

Рад са женама до партијске конференције био је потпуно запостављен... Данас имамо преко 200 жена обухваћених радом по разним ватањима. Постоји више сеоачких одбора, 1 сеоачки одбор АФЖ-а, а и срески одбор је у пројекту. На овом сектору осећа се недостатак материјала и искуства. Због тога би нам требало упутство о раду АФЖ-а... Не би било лоше да имамо изврстан реферат о томе. Одбори АФЖ-а имају редовно састанке, на којима подносе извештај о раду и постављају себи нове задатке.

7. Обавештајна служба

У прилогу вам шаљемо податке о дражиновцима у нашем округу и за део пожаревачког округа. Подаци за дражигавце у пожаревачком округу потпуно су тачни, из поуздајних извора, уколико гама измења.

8. Војни рад

Одред дака бројно стоји добро. Сваког дана имамо по неког гаовог друпа. Али имамо друге незгоде, а то је оружје. После дражигавке мобилизације и запоседања терена који је богат оружјем гама се сада намеће овај проблем много јачије.

Морал, борбеност и дисциплина партизана су га висиги.

Акције: 9. VIII напали смо Кљажевац, постављени задаци испуњени су сто одсто, и то: 1. запаљено 30 вршлица, 2. запаљено среако начелство, 3. залањена општина, 4. запаљена госта, 5. из болнице узет санитарски материјал, и 6. из државног дома узето рубље и одело. Поред тога, растурене су пароле и другови су певали партизачке песме (тако да дражиновци нису могли да се похвале да су то они учинили).

У кампањи врше уништено око 80 вршлица; запаљено су следеће железничке станице: Мали Извор, Грљан, Брусник и Рогљево; срушили смо рудник Аврамицу; уништена је фабрика зејтина и просута велика количина окупаторског бензина; први батаљон водио је неколико борби са дражиновцима, а последња борба на Тумби, код села Орешца, главски срез, трајала је 7 сати.

Паред ових акција било је ситних алсциј а диверзант-
ских група у Оарадњи са шозадицима. Данаас имамо још
30 нових партизана, али без орузмја.

9. Финансије

Требаото је да вам попиалемо 100 хиљада динара, али
смо их задржали ради набавке оружја.

10. Техника

После дугих мука најзад н.ам је пошло за руком да
набавимо гештетнер, и то 2 комада. Имамо нешто матрица,
а сутра очекујемо још 100 хомада. Сада ће „техника“ по-
чети редовно да ради.

11. Теоретски рад

После пријема најновијег материјала, нарочито „Питања
лењинизма“ и „Пролетера“, моћи ћемо нешто да предузмемо.
О организовању једног теоретског курса ми немамо баш
најјаснију представу, и требало би да «ам помогнете. Ми
смо од вас **примили** један примерак „Историје“, па ако сте
имали, да нам дате још један (добро би било). До сада смо
прорађивајги „Глас“ бр. 1.2.3. и 4, и проглас ПК од 1 маја...
окружнице и реферате о Партији и СКОЈ-у.

12. Евиденција

1. О другарици Нади: из одреда смо је повукли на
рад по АФЖ-у у Крајини; била је члан СК. Одмах по
доласку на рад у Комитет ухватили су је због небудности
осталих чланова Комитета (они су другарицу пустили да оде
номпромитованом човеку у једно село). То је било 3. VII
43. У затвору, а потом у логору, држали су је до 10. IX 43,
када је стрељана у Зајечару. Пред непријатељима се др-
жала херојски. Држање другарице Наде после држања друга
Брковића најбоље је у нашем крају. На стрељању су
Немци од ње поново тражили да призна, али она није хтела.
Опет су је мучили, и то пред осталим људима ко-је су ДО-
вели да стрељају и пред сељацима који су дошли да их
затрпају — еекли су јој уши, нос, и мрцварили је, али су
од ње добили само презрење и речи „да је Српкиња“. О
држању другарице Наде мнош се говорило прошлог месеца,
јер су сељаци свуда причали о томе.

2. Јавите нам о кајновијој политичкој ситуацији.

3. Јавите нам колико је сада велика слободна те-
риторија.

4. Да ли може да се зна колотка је Народноослободилачка војска и какав јој је састав, тј. број дивизија, корпуса...

Омрт фашизму — Слобода народу!

1. октобар 1943. год.

Друг. поздрав
ОК Зајечар

* * *

Драти другови,

Примили омо извештај од вас и ваше писмо ... Питање брже и чвршће везе између нас постаје необично важно. Ми смо вам се јавили преко Бора, и ако сте од нас добили пиемо, настајте да се преко њих повежемо док не уговоримо други пут... Преко Шербанове породице повежите се са Пожаревљанима, и то поставите као нужан задатак.

Омрт фашизму — Слобода народу!

18. октобар 1943. год.

ПК

* * *

Драги другови.

Душ времена немамо везу оа вама. Веза преко Бора је сада онемогућена ... Чланови Главног штаба пишу нам да никако не долазите на пункт који имате са Окружним комитетом Лесковац, иако вас тамо чекају директиве за рад и материјал. Одмах пошаљите курира на пункт.

Шаљемо вам јавку на коју треба да пошаљете курира за нас. Ако се чврсто повежете оа Пожаревљанима, онда бисмо имали везу преко ших. Чули сте о великом замаху наше борбе на југу Орбије. Тамо су формиране три јужноморавске бригаде. Формирају се нови одреди. Око 2 000 нових бораца пријавило се нашим штабовима. Ојачали смо и у Шумадији. Мислимо да сте и ви кренули напред...

Смрт фашизму — Слобода народу!

Јавка:

Ваш носи на левој руци рукавицу, а у њој другу рукавицу. У десном џепу капута „бодљикаво прасе“.

Наш пита: Где је професорска колонија?

Ваш одговара: Из Мостара.

Време: 20. и 31. децембар, 9.5. и 25. јануар у 12 сати и резерва 4 оата.

Улица: 2,6,1,4,7,5,4,7,8,2,1,9.

3. децембар 1943. год.

ПК

Документи XIV Корпуса Народноослободилачке војске Југославије, а нарочито из Двадесет треће дивизије, сачувани су готово у целини и представљају архив који омогућује детаљно праћење завршних операција на истоку Србије. Иако делом коришћени у тексту књиге, ови материјали, изнети целовитије, употпуњују слику коначног ослобођења овог краја наше земље.

Извештај о борби на Буковику

Штабу 23. дивизије: Борба се одиграла на положају Буковик северно од Алежсинца, на коме су четници организовали и утврдили положај, и то предстражарски на југоисточној падини, главни на к. 636, а прихватни на ск. 893. „Букове пољане“. На целом положају били су изграђени стрељачки заклони пуног профила, бункери од земље, камвна и греда за већи део посаде и аутоматских оруђа. На прихватном положају у поред овога изграђене су биле и земунице.

Четници су на Буковику концентрисали неколико корпуса у јачини од око 10 хиљада војника, с намером да им овај утврђени положај послужи као упариште у предвиђеним операцијама, чија је вероватно намера била да у заједници с Немцима и Бугарима ликвидирају наше снаге у североисточној Србији.

Пошто су добијени подаци да се четници налазе на Буковику, цела дивизија (без 9. бригаде) кренула је усиљеним маршем преко планине Девице и у току 23. јула водила је борбу, и у зору 24. јула 2. батаљон Седме бригаде напао је око 5 часова непротјатеља на средстражарском положају. Снажним налетом непријатељ је збачен са овог положаја и повукао се на главни положај, а јединице су се распоредиле за напад. На деоном крилу била је Седма

бригада без 2. батаљона, лево 14. бригада, а на левом крилу целог распореда 2. батаљон 7. бригаде.

Напад на главни положај почео је чим су јединице избиле на висину пута источно од коте 636. У току напада јединице су под врло јаком оаатром подилазиле оаомом положају и борба се водила за сваки буккер појединачно. Непријатељ се жиаво и упорно брајнио, користећи велики број бомби, којих је у изобиљу имао, просечно по 100 у сваком буикеру. Борба се продужавала целог дана у сталним нападима наших и противнападима непријатеља.

Пред вече, пошто ниде било изгледа да ће се непријатељ моћи савладати, Штаб дивизије е наредио је да се борба прекине и јединице по мраку повуку. Међутим, сами борци руководиоци свиос јединица решили су да се не повлаче, већ да предЈузму још један заједничгси, крајњи напор да изврше општи јуриш и да по сваку цену заузму непријатељоки положаЈј.

Око 18 чаеова почео је општи јуриш, борци су јуришали на један бункер за другим и бомбама и борбом прса у прса освајали их. Упад у непријатељоки положај успео је црво на југоисточгаом делу, потом скоро на целој линији, и тада се развила борба у самој унутрашњости главног положаЈја. Непријатељ је поколебан упорношћу и истрајношћу наших бораца и руководилаца и почео је попуштати. Ч.им се непријатељ почео повлачити са главног на прихватни положај, сви делови продужили су гоњење највећом брзином, тако да су на прихватни положај успели избити заједно са деловима који су одступали. Борба за прихватни положај била је кратка и нецријатељ је почео да се повлачи у правцу Ражња, гоњен од наших делова, а сачекиван од сељака околних села, којима је било пре тога дато прекобројно заплењено оружје. Наше једиинце нису продужиле гоњење непријатеља због умора.

Непријатељски губици у овој борби били су: око 250 четника, међу којима и пуковник Терзић, командант групе корпуса, кога је била послала издајничка емигрантска влада из иностранства — пгго је позитивно утврђено по документима и разном злату нађеном код њега.

Заплењено: 4 противавионска митраљеза, 6 тешких митраљеза, 5 бацача 81 шљм, 300 пушака, 20 пушкомитраљеза, већа количина животних намирница и 20 коња са опремом.

Наши губици у бригади износе: 12 погинулих и 19 рањених.

25. VII 1944. год.

Штаб Седме бригаде

*Из наређења и извештаја при на-
паду на Зајечар*

Штабу 7, 9. и 14. бригаде:... Наш даљи задатак јесте ликвидација непријатељског гарнизона у Зајечару, који смо у току јучерашњег дана и ноћи уопели сабити у сам град. По ликвидацији задатак нам је продирати «а Дунаву и срести се са Црвеном армијом, која је, га» Радио-Њујорку, прешла Дунав и ушла у Кладово, што значи да је питање часа успостављање веза наше 23. дивизије са Црвеном армијом. За напад на Зајечар.

Наређујемо:

I

Натаад на Зајечар почети одмах по пријему ове заповести. Одредити мање групе са аутоматским оруђем, које ће се непрестано приближавати поседнутим зградама и другим утврђењима, те сабити непријатеља у што мањем броју зграда, «а(о и разбијати и продирати унутар града. Главнину држати разређено ради ухада одређених група за продоре, те са аутоматским и тешким оруђем потпомагати акцију.

II

Уколико не успемо у току дана ликвидирати непријатеља у Зајечару, напад ћемо извршити ноћу. Напад ноћу почети тачно у 22 часа. Напад вршити енергично, продирати између редова непријатељских, разбијати их, сабити у мање групе и ликвидирати их појединачно.

III

За ноћни напад унапред одредити ударне јединице, које ће се одмах пробити у град, без задржавања, избегавајући спољну линију непријатељске одбране. Њихов продор одмах потпомоћи и потхрањивати их новим онагама које ће упадати у град и отуда по потреби дејствовати са леђа на спољну линију непријатељске одбране. Такође те ударне групе потпомоћи и потхрањивати групама које ће притискивати изваја спољну линију непријатељске одбране. На тај начин ће се блокирати извесне поседнуте зграде, те продужити блокада са мањим нашим групама наоружаним аутоматским оруђем, лаким бацачима, ручним бомбама, уз подршку тешких бацача, које ће групе блокаде само постављати по потреби. Ударне групе које буду

продрле у варош чистиће је од непријатељских делова, разбијати их енергично и сабијати у мање групе, које појединачно треба ликвидирати. Кроз варош кретати се посве војнички, како би се непријатељ што боље разбио, варош очистила, а ми имали што мање губитака. Јединице кретати колоном по један са великим одстојањем, поред линија кућа, односно с једне и с друге стране улице, чистећи и ликвидирајући непријатеља.

Распоред и задатак етапних напада: Напад са југа. Зона ширења комуникација Лубница-Зајечар и комуникација Грљан-Зајечар. Задатак је ликвидирати непријатеља на железничкој прузи и у утврђеним зградама на периферији града, те ликвидирати непријатеља у граду до састава комуникација Лубница-Зајечар и Грљан-Зајечар. Под командом штаба 7. бригаде налази се противколски топ, који ће штаб бригаде употребити по свом нахођењу, како у току дана, тако и у ноћној акцији, постављајући га на погодна места, одакле би могао тући поседнуте куће и онемогућити покушај непријатељских моторних возила да продру од Зајечара ка нашим положајима. Хаубицом командује штаб дивизије. Њено дејство користиће се на захтев појединих штабова бригада, односно штабова батаљона, и по потреби коју сам штаб дивизије увиди.

Источна колона 3. батаљона Девете бригаде: рејон напада са источне стране. Зона ширења комуникација Вел. Извор-Зајечар и Мали Ступањ — Зајечар. Продирати до састава поменутих комуникација и ликвидирати на том сектору непријатеља. Кретати се по упутствима за 7. бригаду и упутствима у овој заловести.

Девета бригада ће затворити и правац према Вражогрнци, односно према непријатељским снагама «а северу код Вел. Извора, уколико их има.

Северна колона 4. батаљона 14. бригаде: рејон дејства са северне стране ка пивари, односно жел. станици. Зона ширења: комуникација Вражогрнци — Зајечар и Звездан — Зајечар. Ликвидирајући непријатељске посаде у пивари, жел. станици, крећући се до спајања тих комуникација у самом граду. 14. бригада ће се обезбедити са правца Николићево, односно са севера и према Бору.

Опште напомене:

I

У нападу у току дана потребно је затворити све комуникације аутоматским оруђем и противколским пушкама, односно баљачима и топовима, како би осујетили сваки покушај непријатељске моторизације да се увуче у наше положаје.

II

Све ће бригаде по могућству дредвидети резерве, како за наш план у току дана, тако и за валад у току ноћи, уколико у току дана не успемо ликвидирати непријатељски гарнизон у Зајечару. Резерве употребљавати на најнужнијим правцима, како бисмо тиме успели ипак јаче разбити и уништити непријатеља.

При том пазити да се јединице не нагомилавају у, јер би тиме себи нанели више жртава.

При уласку у град, уколико оу јединице натрпане, нужно је извучити извене делове ако нису потребне за ликвидацију.

III

При уласку у град и при чишћењу града од непријатеља јединице кретати војничким поретком, постављати пред магацине и непријатељске установе страже, које ће чувати (како од грађанства, тако и од наших бораца) радно место поменутих магацина и устаноа.

У даљем раду и чишћењу послужите се упутствима датим у заповести од јуче: по питању жретања кроз град, конфискације магацина, претреса устаноа, борци не смеју својевољно залазити у зграде, сем ако је потребно извршити претрес у њима, затим по питању одласка наших бораца у кафане, становања, исхране у њима итд.

IV

За ликвидацију моторних возила потребно је употребити бомбаше, који ће се прикрасти и изненада скочити на моторно возило, ликвидирајући при томе шофера, односно послугу на аутоматским оруђима и топовима на моторним возилима. Уколико имате тенкисте, односно шофере, употребите их одмах против непријатеља.

V

При упаду у град, тј. ликвидацији непријатеља у граду важно је да се од наших бораца чује организована песма, како би се народ привлачио што више на нашу страну.

Према грађанству бити поове предусретљив, имати лепо понашање.

VI

У току операција одржавати везу како између суседних бригада, тако и са штабом дагаизије. Дању одржа-

вати везу по нахођењу и већ створеној вези међу бригаама, а ноћу одржавати везу на следећим местима: 7. и 9. брилада код болнице, 9. и 14. бригада на раскрсници путева Зајечар — Вражогрнац, Зајечар — Вел. Извор. 14. и 7. бригада на мосту ттреко раке Рајева, река на комуникацији Лубница — Зајечар.

VII

Уколико се непријатељ утврдио у артиљеријским касарнама, 7. бригада ће одвојити извоене делове за блокаду, те приступити ликвидацији. Ахо не буду ливк идирани до заузимања Зајечара, појачати блокаду и убрзати ликвидацију.

VIII

Штаб дивизије у току свих операција налазиће се на јужним падинама Краљевице, код барутане, тј. бункера. Штабу слати извештаје сваког сата, а по потреби и чешће.

IX

Хируршка екипха и дивизијока болница налазиће се у селу Шљивару. Тамо слати рањенике којима је потребна хируршка интервенција.

X

Штабови батаљона одредиће место и правац кретања овојих бригада, односно батаљонских референата, и слати рањенике на одређено место, како би се рањеним друговима на време и пгто боље указивала помоћ.

XI

После ликвидације Зајечара каше ће се јединице размстити на подручју:

а) 7. бригада на простору Зајечар — Звездан, обезбеђујући правац ка Бору, односно Бољевцу, и одржаваће ред у Зајечару.

б) 9. бригада на простору Вражогрнац — Рготина, обезбеђујући правац према Бору, односно Нештину.

в) 14. бригада на простору Николићево, 'обезбеђујући правац према Бору.

г) Штаб дивизије, дивизијска хируршка екипа, дивизијска интендантура и остале установе у штабу дивизије смегиће се у Зајечару.

XII

Све наше јединице рушиће ком-уникације на правцима и онеспособити их за сваку употребу моторизованих колони.

Смрт фашизму — Слобода напреду!

За штаб 23. дивизије,
командант

11. IX. 1944. год.

п. пуковник Миладин Ивановић

Штабу 9. бригаде: Штаб 1. батаљона добио је усмено наређење од штаба 9. бригаде да нападне град Зајечар са северне — источне стране, тј. уздуж друма Зајечар — Неготин и с десне стране реке Тимока. Напред је отпочео 7. септембра 1943. у 5,5 часова ујутро.

У време налада време је било магловито, па смо успели да се потпуно неопажено приближимо непријатељу. На самој периферији града наишли смо на непријатељску заседу у јачини од 10 војника. Једним брзим и одлучним маневром наша претходница успела је брзо да разбије ову заседу и убије 4 непријатељска војника (Немца), док су се остали разбежали. Под заштитом магле пробили смо се даље у град, заузевши том приликом све главне улице које воде из центра града, које смо обезбедили. У том продору заробили смо 10 Недићевих војника. У центру града наишли смо на веома јак отпор непријатеља, који се био утврдио у згради среаког начелства (испред које -оу били бункери) као и у суседним зградама. Ту се развила жестока борба у којој су учествовала сва аутоматска оружја наших двеју чета, као и минобацачи, док је једна чета биша остављена за обезбеђење и резерву. Највећи отпор непријатељ је давао на нашем десном крилу, где је око 10 часова изненада напао наше редове са 1 блиндираним колима и са два камиона са тешким митраљезима и 1 топом мањег калибра. Наши другови нису се могли одмах онаћи, па су се повукли са тог положаја изван града. Међутим, на левом крилу наши су успели да разбију овај непријатељски напад, и непријатељ се са овим колима морао повући, после чега је опет наше десно крило заузело своје раније положаје. Једним енергичним и јаким јуришем успели смо разбити непријатеља, који је био присиљен да напусти бункере и зграде, па смо ми овладали целим градом. Борба се завршила око 17 часова.

Губитке непријатеља на нашем сектору <не *можемо* тачно утврдити, пошто (су наша пушкомитраљеска одељења учествовала и на крајњем левом крилу, аједно са 1. четом 2. батаљона, а по зградама гаисмо могли утврдити, јер је непријатељ извукао своје мртве и рањене. Знам да је у првом делу борбе пре 10 часова побијено око 20 непријатељских војника, док је заробљено 12 Недићавих војника.

Наши губици: 4 мртва — Обрен Илић, водник, из села Црвења, Милан Илић, водник, из села Рујишта, Велимир Пешић, п. митраљезац, из села Црног Кала, Ђорђе Ђорђевић, десетар, из Неготина. Прва три су рањена у Зајечару (код Циглане), а четврти код Вражогрнаца.

8 рањених: теже Боровоје Поповић, водник, лакше Стеван Глигоријевић из Таковице, Марко Николић из Радичевца, Алекса Станисављевић из Вражогрнаца, Тихомир Савић из Ресника, Милан Крњачић из Рготине, Владимир Стаменковић из Ресника, Миладин Живановић из Ресника.

Свима рањеним указана је прва помоћ на лицу места и одмах су упућени молима у бригадну болницу, осим Алексе Станисављевића, који је у батаљсину.

Заплењена су 2 стоваришта муниције и оруђа, више камиона и мотоцикла, бицикли, кола, коњи, магацин животињских намирница, као и много одеће, обуће и других ствари, чији тачан број не знамо. У самом бункеру је заплењен и тешки митраљез, 1 брво и 1 холандија.

Утрошак муниције: 3400 метака орпоке муниције, 10360 метака бреггалске муниције.

Отање муниције: дасле борбе 12100 метака српске муниције, 6540 метака енглеоке муниције.

У почетку борбе дејствовао је само минобачач, док су за време коначног обрачуна дејствовали и цокбули, који су успешно испунили свој задатак. Минобачач се ујутру рано повукао и држимо да није у потпуности испунио свој задатак. Био је постављен на нашем деоном крилу.

Истакли су се у борби: пушкомитраљезац, десетар Петар Војводић, он својим одељењем, и водник Алекса Станисављевић, који је оам бацио на камионе 12 бомби и дејствовао шарцем и бреггалјом.

9. IX 1944.Г.

Командант Милан Богосављевић
полит. комесар Неделжо Тошовић

*Из преписке 7, 9. и 14. бригаде са
штабом 23. дивизије и XIV корпуса
НОВЈ у току септембра и октобра
1944. године*

Штабу 23. дивизије: Задатак наше бригаде за 10. IX био је да потпуно онеспособимо комуникацију Зајечар — Вражогрнац — Рготина — Копривница, рушећи мостове и пропусте на њима.

На овој комуникацији ми смо порушили 3 пропуста и извршили прекопавање пута на више места. За ово смо употребили око 100 кг експлозив којим смо располагали. Потпуно истог нисмо знали одакле ћемо извршити, све док нам нисте рекли да се у утврђењима код Краљевице налазе окладишта експлозива.

Нисмо га могли узети услед промене ситуације тога дана, а из разлога што је гаџет био раније вршен. Остатак експлозива употребили смо за рушење моста код Салаша. С обзиром да смо сву количину експлозива утрошили, а потпуно услед саме ситуације нисмо могли извршити, то бисмо желели да штаб дивизије нареди да нам штаб VII бригаде дотури извесну количину...

11. IX 1944. год. За штаб IX бригаде
Командант капетан Јован Кеџман,
политички комесар Душан Глигоријевић

* * *

Штабовима 7, 9. и 14. бригаде: 1. — Хитно нас обавестите шта сте урадили на рушењу комуникација које смо предвидели. Нашо мићемо поново да криве комуникације, без обзира да ли су исправљене од стране Немаца или не, треба рушити и потпуно онеспособити.

Ово нека важи као правило од сада да сами издајете наређења за рушење, без нашег упутства.

По пријему овог наређења известите нас где сте порушили — на којим местима и са каквим димензијама.

2. — Такође гаас известите да ли сте проткупили све ваше јединице. Ако нисте, настојте што пре. Напомињемо да треба брже радити на повезивању и прикупљању јединица.

Штаб 7. бригаде да вас извести да ЈШ је упутио везу за остала два батаљона и када. Је ли успостављена веза и где се налазе ваши батаљони?

3. — Слабо вам ради ваша обавештајна служба. Морате се у томе више ангажовати. У обавештајној служби ми много рањемо, што нам омета операције. Обавештајци треба где год дођу да се постарају да прикупе што више података о непријатељу.

4. — Нама данас гаје познато где се налази немачка моторизована колона која је јуче прошла крпа Салаш, није нам познато да ли су у току ноћи пролазили или не, није нам познато да ли је та колона пошла од Зајечара или Бора, није нам познато стање гарнизона у Зајечару и околини итд. О свим овим питањима одмах предузмите најхитније мере, да се испотта стање гарнизона у Зајечару, стање на комуникацији Зајечар — Салаш и Бар — Рготина. Наотме, да ли на тим комуникацијама има каквих непријатељских посада и где.

5. — Штаб 9. и 7. бригаде нека предузме мере да на просторији јужно од Дубочана, између Окрамнице — Бучине — Горњиш — Балал Маре или на Висули или између Глоговице и Дубочане или уопште оио Глоговице пронађе аеродром за спуштање авиона. Такође нека испита простор северно од Глоговице, односно између коте 439, коте 466, потока Ветрина и Чоинце. Неопходан нам је аеродром да биомо транспорговали рањенике за Италију. Ово охватите као најхитније. У току данашњег дана морамо имати аеродром.

6. — Дуж комуникације поставите заседе, које ће у случају пролаза непријатељских колона деловати том комуникацијом, тј. Рготина — Салаш и Бор — Рготина. Заседе нарочито постављати изнад места где је порушена комуникација. Не смемо дозвољити да се непријатељске колоне несметано крећу цестом. То би значило и у нашим очима и у очима сељака и у очима непријатеља нашу слабост.

Обавестите нас где су постављене ваше заседе.

Омрт фашизму — Слобода народу!

У 14,00
14. IX 1944. год

За штаб 23 ударне дивизије
Командант,
п. пужовник М. Ивановић
пол. комесар,
потпуковник Раја Недељковић

* * *

Штабу 23. дивизије: Један радник из Бора дошао је јутрос и прича:

Бор је миниран и не ради од суботе. У њему има нешто Немаца, Руса (који некуда иду), Банађаша и Мађара. Укупано око 1500 — 2000 људи. Има много рањеника ПЛО и околницама. Чистих Немаца мисли да има (колико је видео) око 500. На 4. км имају противавионску артиљерију, која је ту окупуена са положаја око Бора. Изгледа да намеравају да је транспортују. Имају у гаражи 4 стара тенка, осим тога имају мале топчиће и много камиона. Последњи транспортни авион био је прекјуче. Кажу да је бомбардован аеродром код Београда и да стога авиони не могу да одлазе. У Бору нестаје хране и угља. Он мисли да после 20. о.м. термичка централа треба да престане са радом. Немци говоре да хоће да се предају Црвеној армији, али не партизанима (изгледа да се плаше).

У Зајечару има Немаца. Прича се да хапсе и терају људе да копају ровове. Пре седам дана митраљирало је 5 авиона фабрику у Бору и избушило машине. ЈБотићевци (око 2 чете) били су пре неки дан у Бору и отишли некуд. Око 60 граничара дошло је синоћ у Бор преко Кривеља. Били су на граници код Радујевца.

У Кривељу има много дражиноваца: кажу, око 500. Официри и мање групе шетају по Бору. Јутрос су им скупљали храну у Белој Реци.

14. септембра 1944. год.

Штаб IX бригаде

Штабу 23. дивизије: *БОР* ...

Јутрос су Немци почели да евакуишу Бор у правцу Жагубице — Пожаревац — Београд. У претходницу су послали 3000 Јевреја и 30 камиона муниције, као и 100-волујских кола разног материјала. За њима су пошли Гестапо, агенти и Белоруси из Бора. У Бору је остао један мали део Немаца и Руса у бункерима, а има изгледа да у току ноћи и сутрашњег дана и они оду.

Топови из Бора скупљени су на једном месту у правцу Жагубице, а тенкови се, изгледа, још налазе у Бору.

Бункери око Бора су поседнути војском. У сваком има по 4 тешка митраљеза. У Бору има 6 — 7 хиљада немачких војника — друге војске нема.

Према исказу сељака који је од наше стране био упућен у Бор (Петар Костадиншић село Бучје), 15 пуних камиона са разним материјалом било је опремно за пренос.

Салаш...

Немци који су из села Салаша дошли у село Сиасолу вратили су се из Сиколе, и то правцем Лакине Појате — Бумурана — Метрнш. Бише их је, према процени сељака, 150 и 1 баџач. У селу Сиколе су разбили на једној кући врата и тражили хране. У Салашу их има око 3000 — 3500, од 2 до 3 топа, више баџача, 6 дукоузних аутомобила и више теретних. На положајима изнад Салаша копају у ровове. Кјод општине у Салашу стоје им камиони. Код Милана Пакића стоје лимузине. Теретних камиона има 40 до 45. Код млина имају топове. Камиони су им данас оаобраћали (друмом) Салаш—Неготин, док од Зајечара нису. У Салашу се утврђују и народ пљачкају, кољу свиње и телад, узимају алкохол где год нађу.

Бугарска — граница — уз Дунав ...

У Бугарској омењена влада, намеоничтво и раопштена жандармерија.

Савјети се налазе у Новам Селу и Видину, одакле тенковским колонама одлазе према Кули. Око 20 тешких 34 тенкова 60-70 мањих. То је та њихова иволана. Бугарској је наређено да се сва речна возила пребаци на румунску обалу, коју Савјети користе за пребацивање.

Командир граничне страже из штаба у Брегову тврди да ће Савјети за дан-два стићи у Брегово.

V *Неготину:* исто стање, оамо су Немци запасели Оамариновац. У Кладову и аколиним има око 3000 — 4000 Немаца са камионима, без теикова и борних кола, од 10 топова разног калибра. Говори се да ће се пробијати преко Дунава за Румуницу и Банат.

Сипски канал и Текија: са старам поаодом — јачина ако 1000 војника.

Брза *Паланка:* у њај се валазе Немци — међу њиховим снагама и један батаљан белогардејаца.

Пилетић: са још неким пребацио се у Румуницу, где је ухапшен.

Пејовић, поручник, отцепио се од Пилетића са једним водом и оргагаизовао „партизански“ одред у Петровом Селу, већином од оимпатизера.

Дражиновци ... ЈБуба Јов-ановић са штабском групом, Неготинаком и Крајинаком бригадом кренуо у правцу Жагубице, с етамером да ухвати везу са Дражом.

Сакрили су око 5000 лушака у селу Кривељу.
17. септ. 1944. год.

Обавештајни центар
23. ударне дивизије

. **

Штабовима 7, 9. и 14. бригаде: 1. — Претходнице Црвене армије стигле су 24 о.м. у 14 часова у село Мироч. Главна снага налази се на Цветаовцу. Једна чета Мирочког одреда угутила се са једном колоном Црвене армије орема ушћу Поречке реке. Ове совјетске снаге ликвидирале су непријатеља у Брзој Паланди. Једна патрола наше 23. дивизије из батаљона који је отишао за Румунију упутила се са једном патролом Црвене армије у правцу нашег штаба. Ова патрола 23. дивизије налазила се на оној страни Дунава.

2. — Све наше јединице дуж комуникације Бор — Жагубица — Петровац појачаће активност и више се ангажовати за што ефикасније уништавање непријатељских колона које покушавају да се извуку том комуникацијом. Појачати активност да би се онемогућило извлачење непријатеља.

Појачајте рушење (комуникација како би их што више онеспособили и онемогућили непријатељу да се извуче.

Радите брзо и смишљено, не губите ни једног часа. Ваше заседе морају бити постављене тако да њихово ефикасно дејство буде искоришћено до максимума. Поставите се са аутоматским и противколским оружјем на саму цесту и спречавајте непријатељу сваки пролаз.

Смрт фашизму — Слобода. напреду!

За штаб 23. ударне дивизије

25. септембар 1944. год.
12,50 часова

Командант п.пуковник
Миладин Ивановић

* **

Штабовима 7, 9. и 14. бригаде: На простору Штубик— Поповица — Клокочевац налазе се 3 немачке дивизије, и то две -планинеке и једна моторизована. Оне су опкољене од јединица Црвене армије и јединица 25. дивизије и наше 7. бригаде.

Наша 9. бригада и јединице Црвене армије налазе се у Бору. Непријатељ је у Брестовцу и Брестовачкој Бањи

као бочно осигурање непријатељске колоне која се у журбаном повлачи правцем Зајечар — Бољевац — Пожаревац.

Напха дивизија добила је задатак да садејствује са Црвеном армијом у уништавању три немачке дивизије на простору Штубик — Дели Јован, да садејствује са 7. и 9. бригадом. Но како је предвиђена ликвидација непријатеља у Брестовцу и Брестовачкој Баши, као и уништавање колоне Зајечар — Бољевац, издали смо наређење 9. бригади да се сва прикупи на простору Бор — Брестовац и садејствује са Црвеном армијом у ликвидацији Брестовца и Бање и уништавању непријатељске колоне. По ликвидацији непријатеља на том простору 9. бригада пребациће се на подручје Дели-Јована, како би потпомогла ликвидацију непријатељске групе на простору Штубика, уколико дотле не буде ликвидација завршена.

Задатак 14. бригаде јесте потпуно затварање правца према Пожаревцу, како биомо спречили свако потпомагање евентуалних покушаја непријатеља од правца Пожаревца да извуче своје колоне из Бора и Зајечара, као и покушаја помоћи опкољеним дивизијама на простору Дели Јован — Штубик.

У том циљу одржавајте тесну везу са јединицама 25. дивизије које се налазе у Петровцу, те и њима пренесите да је врло важно очувати тај правац и спречити сваки покушај непријатеља.

4. октобар 1944. год.
у 24 часа

Штаб 23. ударне дивизије
НОВЈ

* * *

Штабу 23. ударне дивизије: Непријатељ је јуче до 15 часова из Клокочевца продрио до Милошеве Куле, где је заустављен од наше 16. и делова 18. бригаде. Непријатељ покушава да се пробије правцем Мајданпек — Кучево. Прошле ноћи 18. и 19. бригада 25. дивизије нападе су непријатеља на линији Милошева Кула — Голи Врх — Медвеђа Чука са задатком овлађивања Клокочевцем. Резултате не знамо.

23. дивизија добила је јавно задатак да са 9. и 7. бригадом крене у одлучан напад на непријатељске снаге на простору Плавна — Клокочевац — Дели Јован, управљајући се према ситуацији и распореду непријатељских снага, повезујући се са 25. дивизијом и одлучно дејствујући не држећи положаје.

Наређење које смо добили од заменика команданта Главног штаба за Србију је такве садржине да морамо са

читавим скорсгусом хитно Доћи гаа простор око Неготина и Брзе Паланке, претходно разбијајући непријатељске снаге, и чврсто се повезати са Црвеном армијом на Дунаву. То је у исто време и наређење друга Тита, оа којим се друг Љуба видео.

С обзиром на све ово, нема никаквих предлога и противпредлога, већ наређење има да се изврши. 14. бригада мора усиљеганм маршом, без озира на све, доћи у састав дивизије и дејствовати гаа непријатељску групацију на овом сектору. Непријатељску деморалисану групацију на овом сектору у садејству оа јединицама Црвене армије морамо угаиштити или присилити гаа предају.

Одмах са једтаницама које имате ту пређите у одлучан напад на непријатеља, чврсто се повезујући са гаашом 25. дивизијом. Пошто познајете ситуацију, напад завршите на свом сектору на коме ће се најбоље испољити дејство наших јединица.

Напомињемо још једном да ниједан војник немачке 1. алпијске дивизије, која се још налази на овом сектору, а саучествовала је у свим борбама против нас у V офанзиви, на Пријепољу итд., не сме извући главу.

Смрт фашизму — Олобода гаароду!

6. окт. 1944. год.
у 11 часова

За штаб XIV корпуса НОВЈ
полит. комеоар, пуковник
Раја Недељковић

* * *

Штаб I, II, III, IV и V батаљона, интендантури, чети пратећег оруђа, управи болнице:

1. — На простару Клокочевац — Милошева Кула — Црнајка — Танда (Јелиничево — Глоговачке колибе) — Луке. те до Дубочана налази се група немачких дивизија у јачини, >по гаашем мишљењу и по извесним обавештењима, од 10000—12000 војника.

Ова група је посве деморалисана, врло слабо наоружана, узевши у обзир да је скоро сву своју моторизацију и све тешко наоружање уништила, видећи да се оа истим не може да пробије. На читавом простору од Јелиничева до Дубочана изгледа има свега 2—3 тешка бацача. Ова група лута час на север час на југ, тражећи могућности да се пробије у било ком правцу. У току јучераш.ег дагаа једна група Немаца са око 2000 пешака покушала је да се пробије ка Белој Реци, одакле је дејством јединица 113. дивизије Црвене армије враћена натраг.

У току јучерашњег дана једна група од око 1000 Немаца, лутајући преко Танде, изашла је на Црвени врх на коту 1135. Куда је даље пошла, гаије «ам познато.

2. — Читава ова група немачих дивизија опкољена је јединицама Црвене армије и јединицама наше и 25. дивизије.

Јединице Црвене армије налазе се на простору Плавна — Пшховица — Сиколе, одакле је вршен притисак на непријателску групацију.

3. — На простору Бар — Слатина — Бела Река налазе се јединице 113. дивизије Црвене армије, које притискују ову, групу непријатеља у правцу Слатина — Рготина. На простору Горњане — Бела Река налазе се јединице 25. дивизије, које стежу обруч око непријатеља.

На простору Рудна Глава — Црнајка налазе се јединице 25. дивизије. На простору Тапалница — Масна налазе се јединице Црвене армије, које са сваје стране опкољавају Клокочевац.

Једна повољна Црвене армије налази се ако Зајечара, где је опкољена у оамама Зајечару око 1000 Немаца, који ће бити уништени „каћушама“.

Јужно од Бољевца налазе се јединице 45. дивизије, које се крећу у правцу Оикале — Паповица и садејствују са јединицама Црвене армије на колону која се креће правцем Зајечар — Бољевац — Параћин.

4. — Непријатељска група на поменутој територији Клокочевац — Глоговица мора бити уништена. Сви услови за њено уништење су поспе повољни, те је наша дужност да дамо све од себе, да дејствујемо ударнички, како нам ниједан непријатељски војник не би умакао. Исто тако, наша је дужност да се што више ангажујемо, како руководиоци вајни и политички, тако и сваки борац, да би што пре уништили непријатеља, који је у смртном страху, и да би кренули даље на задатке који стоје пред нама ...

7.X.1944. год.

Штаб IX бригаде
23. ударне дивизије НОВЈ

* * *

Штабу 23. ударне дивизије: Ситуација је следећа: Црвена армија напредује ка Београду. Наш корпус, у првом реду ваша дивизија, мора учествовати у боји за Београд. Стога, уколико до оада нисте уништили адрешену непријатељску групу, преоријентишите се на 25. дивизију, а ви најбитније потом крените на протар Бор — Кривељ, где ћете извршити реорганизацију јединица.

У ту сврху послаћемо у оастав ваше дивизије 3000 новопридошлих бораца из Крајине, који ће бити упућени са оружјем.

Оружје већ спже у Неготин, а оданде ћемо га ками- анима транспортовати за Бор. Да би овај исисао текао што брже, најхитније предузмите одговарајућу организацију пријема материјала и организацију магацина у Бору.

Значи, иотре&но је: формирати слапалиште материјала, одредити руковаоце за слагалиште материјала, са потреб- ним бројем људства за истовар и смештај материјала, од- редити стражу за слагалиште. Органотзовати брз дотур ма- теријала до јединица и најхитније наоружавање, све старо оружје стрнати у посебне магацине. Једном речи, најхит- нију реорганизацију. У том циљу јед.ан члан штаба нека и даље руководи операцијама, а остали да се посвете овом задакку.

Материјал ћемо дотурити иамионима.

У ваш састав улази Меоићева бригада, коју ћемо одмах пребацили на просторигју око Петровца, тако да је што ближе Београду. Она има два дивизиона моторизоване артиљерије, који ће сачињавати вашу дивизијску артиљерију. Ова ће бригада ући у ваш састав кад ви буде- те стигли на означени простор оно Петровца.

Најхитније ћете нам упутити прикупљене артиљерце из ваше и 25. дивизије у с. Кобишницу, где се ствара наша артиљеријска база за формирање нових арт. јединица.

Упутите иам такође све камионе и повезите на њима лакше раљенике.

Упутите нам најхитније писмен извештао' о онтуацији у Неготину преко Команде места.

Упутите на најхитније један батаљон да иде са предњим деловима Црвене армије са задатком:

— Организација магацинаа хране у већим местима на комуникациј ама, у првом реду од заплењене хране од чет- ника итд.

— Организација најхитније поцраеке комуникација.

Садаливе бригаде попунићете на 2000 бораца. У брига- дама 4. батаљона (ни мање ни више). 25. дивизија такође одмах ио извршеном задатку да дође на исти простор ради реорганизације. Цела 45. дивизија попуниће 25. дивизију. Схватите да је од огромне политичке важности да наше једиинце учествују у бици за Београд и да, према томе, морамо радити муњевито.

Смрт фашизму — Слобода »ароду!

9.X 1944. год.

Штаб XIV корпуса НОВЈ

ΠΟΤΟΒΟΡ

О народноослободилачкој борби и народној револуцији како у Југославији, тако и у Србији прилично је пиано. Објављени су многи зборници докумената и написано је више научно-истраживачких радова. Затим, прикупљено је и забележено врло много сећања преживелих бораца и учесника народноослободилачке борбе. Но и поред свега тога до сада није дат један шири и детаљнији преглед развоја народноослободилачке борбе у Србији.

Поводом прославе 20-годишњице устанка народа Југославије, одбор за прославу у Србији дао је иницијативу да се напише један хронолошки преглед развоја ослободилачке борбе и револуције у Србији без претензија да то буде и научни рад. У том циљу образован је посебан Редакциогаи одбор у овом саставу: Антуновић Риста, Бабовић Спасаница, Василјевић Живан, Јовићевић Павле, Лазаревић Сава, Лековић Воја, Марковић Дража, Минић Милка, Петровић Душан, Радовановић Милија, Релић Петар и Хасанагић Едиб.

Редакциони одбор организовао је рад на писању ове публикације, кој а ће се појавити у више књига.

Да би се олакшао рад на писању, одлучено је да се пишу прегледи борбе по ратним окрузима, с тим да се неколико суседних ратних округа обједини у једну широку територијалну целину. У том смислу цела територија Србије подељена је на осам подручја: Беотрад са најужом -околивом, централна Србија (Крагујевац, Светозарево, Пожаревац, Смедерево, Аранђеловац), јужна Србија (Ниш, Лековац, Крушевац, Врање, Прокупље, Пирот), западна Србија (Ваљево, Шабац, Краљево, Чачак, Титово Ужице), источна Србија (Зајечар, Књажевац, Неготин, Бор), Војводина, Косово и Метохија и Санџак.

То значи да ће се преглед развоја народноослободилачке борбе у Србији штампати у осам књига. За сваку књигу образован је посебан редакциони одбор.

Редакциони одбори организовали су рад на прикупљању, сређивању и обради материјала преко окружних и средњих група. Окружне групе обрађивале су добијени материјал који су прикупљале и сређивале среоке односно општинске групе сарадника. Добијени материјал од средњих и општинских група

околу групе обрађивале су тематоки у виду елабората или оу га само хронолошки сређивале. На основу ових материјала и других извора сачињени су хронолошки прегледи народно-ослободилачке борбе у појединим крајевима Србије.

Редакциони одбори су на многобројним састанцима својим примедбама и оценама учинили да текстови ових прегледа добију своју дефинитивну, завршну физиономију и садржину, настодећи нарочито «а утврђивању веродостојних података. Тиме су пружили велику помоћ друтовима који су сву прикупљену грађу обликовали у једну целиету и у оваквом облику припремили је за штампу.

На овом послу, који је био врло шмроко организован, било је ангажовано око 500 сталних сарадника (политичких, друштвених, културних радника и историчара), а сарађивало је или помагало у раду и више институција: Завод за раднички покрет Србије, Историјски архив ПК Војводине, Историјска комисија ОК Космета, средски државни архиви, завичајни музеји, оредски редакциони одбори за писање хроника из народноослободилачке борбе.

Најозбилнија тешвоћа у целом овом раду долазила је отуда што недостају многи архивски дескументи, а сећања нису увек била поуздан извор.

Саобразно територијалној подели, пој ављује се оада и осам оваквих прегледа — свако подручје има свој преглед народноослободилачке борбе. Ови прегледи улазе у едицију под заједничким називом „Србија у народноослободилачкој борби“. Едиција, према томе, представља једну јединствену целину у којој је дат целовит преглед збивања и догађаја у Србији за време рата. Међутим, и свака поједина књига чини за себе једну целину — преглед ослободилачке борбе на одређеном подручју.

Поред тога што ће први пут дати шире и сређеније информације о народноослободилачкој борби у Србији, ова едиција послужиће свакако као грађа за исцрпнија научна истраживања.

* * *

Приликом писања ове књиге као извор коришћени су: сећања учесника, материјали Војно-историјског института ЈНА, документи Завода за раднички покрет Србије и Историјског архива у Зајечару, написане ратне хронике из Тимочке крајине, као и други прилози и извори наведени у тексту књиге.

САДРЖАЈ

Предговор ————— УП

УСТАНАК

Припреме за оружану борбу — — — — —	5
Бољевачки партизански одред — — — — —	13
Заглавско-тимочки партизански одред —————	23
Крајински партизански одред — — — — —	26
Мајданпечки партизански одред — — — — —	32

ПРВА РАТНА ЗИМА

Борбе у сврљишком крају и у Запању — — — — —	41
Пораз мајданпечких партизана — — — — —	49
Месне партизанске десетине у акцији — — — — —	51
Активност комуниста у градовима и селима — — — — —	55

НАЈТЕЖИ ДАНИ РАТА

Пламен борбе није се гасио — — — — —	63
Политички утицај партијске организације — — — — —	69
У условима терора — — — — —	75
Чете у Крајини, у Тимоку, око Бољевца — — — — —	82

ПРВИ БАТАЉОНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ

Партијске конференције — — — — —	89
Борбе Првог, Другог и Трећег батаљона — — — — —	95

ЈЕДИНСТВО ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ

Концентрациони логор у Бору — — — — —	119
Политички рад у народу — — — — —	125
Три стотине скојеваца — — — — —	135
Шта је непријатељ знао о народноослободилачком покрету	140

ЧАСОВИ ИЗМЕЂУ БОРБИ

Партизани песници, глумци, хроничари — — — — —	147
Како су се борци хранили, одевали и лечили — — — — —	156

ПРЕКО МОРАВЕ

Топлица, Јабланица и Црна Трава — подручје нових окршаја —————	165
На политичким и војним курсевима — — — — —	178

Нацрт за корице
*Кидорд **СтепачиК***

Коректор
Светислав Ристић

Технички уредник
Јован Неделковић

Штампа
Београдски графички завод
Булевар војводе Мишића 17
Београд

ИСПРАВКА

На страни XXVI последња реченица треба да гласи:

У тим условима, услед прилажења нових бораца преко широке мобилизације у Тимочкој крајини, формиране су и неке друге јединице.

На страни XXVII реченица која почиње у 19. реду треба да гласи:

Ратна историја Девете бригаде део је историје народно-ослободилачке борбе у Тимочкој крајини.

Код неких мапа поткрале су се мање грешке у подацима. Тачни су подаци наведени у тексту књиге.